
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У КРАЇНСЬКА М О В А

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

3 (55) 2015

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Василь НІМЧУК
Заступник головного редактора	Павло ГРИЦЕНКО
Відповідальний секретар	Олександр ЗАДОРЖНИЙ
	Петро БІЛОУСЕНКО
	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
	Василь ГРЕЩУК
	Андрій ДАНИЛЕНКО
	Анатолій ЗАГНІТКО
	Володимир КАЛАШНИК
	Євгенія КАРПЛІОВСЬКА
	Ніна КЛИМЕНКО
	Василь ЛУЧИК
	Віктор МОЙСІЄНКО
	Світлана СОКОЛОВА
	Микола СТЕПАНЕНКО
	Орест ТКАЧЕНКО
	Павло ЧУЧКА
	Микола ШТЕЦЬ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4
Електронна пошта: ukrtmov@gmail.com
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту української мови НАН України,
протокол № 7 від 24.06.2015 р.*

Редагування
Марії Сулими

Комп'ютерне верстання
Наталії Яременко

Підписано до друку 11.09.15. Формат 70 × 108/16. Папір офс. № 1. Гарн. Newton C. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,05. Обл.-вид. арк. 13,74. Тираж 320 прим. Зам. 4330.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

ЗМІСТ

Дослідження

Василь Німчук

До проблеми про старокнижні елементи й «діалектизми» в Шевченковій поезії.....**3**

Петро Білоусенко

Про природу деяких іменників неповної парадигми у творах Т.Г. Шевченка.....**28**

Ангеліна Пономаренко

Лінгвофеномен фундатора національної літературної мови: естетико-соціальні проєкції.....**37**

Сергій Омельчук

Девербативи в сучасній лінгводидактичній терміносистемі: лексико-семантичний, граматичний і стилістичний аспекти.....**45**

Світлана Харченко

Ретроспектива сполучних засобів *що, що +проп, який, котрий* у складнопідрядному реченні з підрядним присубстантивним: нормативний аспект.....**59**

Наталія Ясакова

Ступенювання різновидів семантики персональності за рівнем означеності.....**77**

Тетяна Коць

Словотвірні особливості іменника в мові періодики 40–50-х років ХХ ст. на тлі тенденцій прескриптивної норми.....**91**

Галина Сюта

Функції цитати в поетичному тексті: теоретичні та практичні аспекти. (II)..... **100**

Наукова хроніка

Ангеліна Пономаренко

Львів соціолінгвістичний (Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт із соціолінгвістики)..... **113**

Огляди та рецензії

Григорій Аркушин

Україністика в Люблінському UMCS..... **119**

Галина Гримашевич

Системне дослідження діалектної лексики Західного Полісся (Аркушин Г. Л. Народна лексика Західного Полісся : монографія / Григорій Аркушин. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – 236 с.)..... **130**

Святослав Вербич

Нове видання з української ономастичної лексикографії (Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів України. – К.: ВЦ «Академія», 2014. – 544 с.)..... **135**

	<i>Марина Навальна</i> Головний компонент односкладного речення в контексті семантичного синтаксису (Коваль Л. М. Семантико-синтаксична основа головного компонента односкладних речень в українській мові : [монографія] / Л. М. Коваль. — Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. — 316 с.)..... 155
Ювілеї	<i>Наталія Венжинович</i> Подвижник фразеологічної науки (до 75-річчя від дня народження професора Валерія Мокієнка)..... 159
Мовна мозаїка	<i>Катерина Городенська</i> <i>Справді і насправді.....58</i> Про розділовий знак після <i>З повагою.....76</i>
Відомості про авторів	<i>Олександр Скопненко</i> <i>Дедлайн чи, може, реченець? 167</i> 172

CONTENTS

Researches

Vasyl' Nimchuk

The problem of oldbook elements and dialect in poetry of Shevchenko **3**

Petro Bilousenko

The nature of some nouns of notcomplete paradigm in works of T.G. Shevchenko **28**

Angelina Ponomarenko

Linguistic phenomenon of a founder of the national literary language: the aesthetic-social projections **37**

Serhiy Omelchuk

Deverbatives in modern linguodidactic terminology system: lexical and semantic, grammatical and stylistic aspects **45**

Svitlana Kharchenko

Retrospective of conjunctive means *що, що + pron, який, компиї* in compound sentences with subordinate presubstantival: normative aspect **59**

Natalia Yasakova

The subordination of varieties of personality semantics following the level of definition **77**

Tetyana Kots

Word building features a noun in the language periodicals and 40—50 years of the twentieth century against the backdrop of trends prescriptive rules **91**

Halyna Siuta

The functions of quotes in the poetic text: theoretical and practical aspects (II) **100**

Science chronicle

Angelina Ponomarenko

Sociolinguistic Lviv (All-Ukrainian competition of student research in sociolinguistics) **113**

Book review

Hrygoryi Arkushyn

Ukrainian Studies at Lublin UMCS **119**

Halyna Hrymashevyh

System research of dialectal vocabulary of Western Polissya (*Arkushyn G.L. Narodna leksyka Zachidnogo Polissia : monographia / Hrygoryi Arkushyn. — Lutsk : Lesia Ukrayinka Eastern European National university, 2014. — 236 s. In Ukraine*) **130**

Svyatoslav Verbych

The new publication from Ukrainian onomastic lexicography (*Luchyk V.V. Etymological dictionary of Ukraine's toponyms. — Kyiv, 2014. — 544 s. In Ukraine*) **135**

Maryna Navalna

The main component of one-member sentence in the approach of semantic syntax (*Koval L.M.* Semantic-syntactic base of the main component of one-member sentences in the Ukrainian language : [monograph] / L.M. Koval. – Vinnytsia : «Nilan-LTD», 2015. – 316 s. In Ukraine) **155**

Anniversaries

Nataliya Venzhynovych

Apostle of phraseology (in commemoration of the 75-th anniversary of the birthday of professor Valery Mokiyenko) **159**

**Linguistic
miscellanea**

58, 76, 167

Contributors

172

УДК 81'02'161.2.282.82-1Шев

Василь Німчук

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ДО ПРОБЛЕМИ ПРО СТАРОКНИЖНІ ЕЛЕМЕНТИ Й «ДІАЛЕКТИЗМИ» В ШЕВЧЕНКОВІЙ ПОЕЗІЇ

Т. Шевченко — визнаний основоположник нової української літературної мови. Головними складниками ідіолекту письменника були народна й старокнижна мова.

Поет протягом усього життя не розлучався з церковнослов'янськомовною Біблією. Імовірно, він з дитинства знав напам'ять Псалтир церковнослов'янською мовою.

Т. Шевченко часто бував у храмах на відправах, які також були церковнослов'янськомовні.

Поет був ознайомлений із староукраїнською релігійною поезією зі збірника «Богослужник». Доведено, що Т. Шевченко вимовляв церковнослов'янські тексти на український лад.

Т. Шевченко щедро використав церковнослов'янські лексику й елементи граматики не тільки в перекладах — «переспівах» біблійних текстів, зокрема псалмів, але й у власних поезіях на біблійні та світські теми. Він заснував сакральньо-урочистий стиль нової української літературної мови. Церковнослов'янізми Шевченкових поезій досить часто неадекватно тлумачать коментатори творів поета. Коментатори й лексикографи в поодиноких випадках неправильно тлумачать лексеми з рідного говору творця. Шевченкова лексика має повністю увійти в реєстр нового академічного «Словника української мови». Настав час для укладання модерного «Словника мови Шевченка». При публікаціях творів письменника варто додавати глосарії слів, які можуть бути незрозумілими нинішньому читачеві.

Ключові слова: церковнослов'янizm, діалектизм, Біблія, церковні відправи, староукраїнська орфоенія, словник мови Шевченка.

Нині вже аксіомою є те, що творці нової української літературної мови, яка почала формуватися в другій половині XVIII ст. й виростала на ґрунті певних стилів старо-

© В.В. НІМЧУК, 2015

української книжної мови й на фольклорі, не відкинули повністю давніх традицій. Старокнижні елементи досить яскраво просвічуються в «Енеїді» І. Котляревського в контексті живого народного мовлення. І. Котляревський зі старою літературною мовою був пов'язаний не тільки епохою, а й освітою та соціальним середовищем, де старі книжні традиції були міцні.

Кардинальне значення в історії української культури мала практика Т. Шевченка, якого справедливо вважають основоположником нашої сучасної літературної мови. Поет ні часом, ні культурним середовищем не був щільно пов'язаний з українською старожитньою книжною мовою. Та не можна казати, що селянсько-кріпацьке середовище, з якого вийшов Кобзар, було цілком відірване від давньої української мовної практики (що покажемо далі).

Старокнижні елементи, особливо — церковнослов'янськи, такі виразні в багатьох творах Шевченка, що вони не могли не привернути уваги дослідників дуже давно.

Про Шевченкове використання книжних слів і форм у вітчизняній лінгвістиці та літературознавстві написано чимало. Насамперед, треба згадати праці А.Г. Деркача, який захистив і кандидатську дисертацію «Старослов'янськи в мові Т.Г. Шевченка» (Київ, 1954 р.). Цю тему опрацьовували І. Білодід, В. Ващенко, Я. Дзира, В. Ільїн, Б. Кобилянський, В. Русанівський, В. Сімович та ін. Більшість авторів розглядає церковнослов'янськи (якщо про них ідеться не побіжно) з погляду стилістики. Це важливий аспект вивчення Шевченкової лінгвопрактики. Але джерела, звідки поет черпав конкретні книжні слова та вирази, майже зовсім не досліджені.

Інтенсивність використання книжно-мовної спадщини в Т. Шевченка також дуже мало вивчена. На наш погляд, Шевченкові «церковнослов'янськи», «книжні слова» треба вивчати в кожному конкретному творі, а тоді вже робити узагальнення.

Динаміку використання українських старокнижних та церковнослов'янських елементів у Шевченковій практиці спробував накреслити В.С. Ільїн, який помітив, що «у перших же творах великого Кобзаря повністю виявилася народномовна основа, позбавлена будь-яких впливів старокнижної мови. У поезіях, співзвучних із народнопісенною творчістю, кількість старослов'янських обмежується словами, засвоєними народною мовою через церкву, переважно з релігійно-культурної лексики... Такий самий характер мають старослов'янськи і в творах цього періоду на історичну тематику: «Гамалія», «Іван Підкова» та інші — і навіть у «Гайдамаках»... Але вже в поезіях перших років творчості Шевченка, де більш виразно виступає творча індивідуальність поета, де ширше виявляються його критичне ставлення до дійсності і революційно-демократичні настанови, відчувається свідоме, чітко цілеспрямоване користування цим лексичним джерелом. Це можна сказати про такі твори, як «Сон» («У всякого своя доля») (1844), з трохи пізніших —

«Єретик» (1845), «Кавказ» (1845), посланіє «І мертвим, і живим, і не-народженим землякам...» (1845) та ін. Далі, при використанні релігійної євангелійної і біблійної тематики та в інших виразно соціально спрямованих творах поета, кількість старослов'янзмів значно зростає і остаточно оформляється різноплановість творчого їх використання» [33: 222]. Це підтверджують і наші спостереження.

Т. Шевченко змалку був ознайомлений із церковнослов'янськомовними текстами, починаючи з так званих щоденних молитов.

Згадуючи своє дитинство, Т. Шевченко в автобіографії підкреслював: «Только в течение двухлетней тяжелой жизни в так называемой школе прошел я Грамáтку, Часлóвец и наконец Псалтырь. Под конец моего школьного курса дьячок посылал меня читать вместо себя Псалтырь по усопших крепостных душах и благоволил платить мне за то десятую копейку в виде поощрения» [55: 195].

Часловець — народна назва книги Часословець [68 IV: 446], в якій містяться незмінні частини всіх богослужінь, крім Літургії [61: 146]. Граматка — це буквар [70 I: 321]. Про буквар узагалі Т. Шевченко з пошаною говорить у передмові до видання «Гайдамаків» 1841 р.: «Щоб не сказали: Ой який! хіба діди та батьки дурніші були, що не випускали в люди навіть граматки без предисловія» [Ш. V: 201].

Із зауваження в поемі «Гайдамаки»: «Бо мене хоч били, а багато Дечому навчили! *Тма, мна* знаю, а *оксію* Не втну таки досі» [Ш. I: 133], — впливає, що Великий Кобзар навчався читати за букварем, скомпонованим церковнослов'янською мовою.

Букварі — книжки широкого вжитку — швидко зношувалися й рідко потрапляли до фондів бібліотек. Старовинні букварі звичайно належать до книжкових раритетів.

Унікальний «Букварь или Начальное оученіе, хотящымъ оучитиса книгъ писмены славенскими» [15: 1–6] 1791 р., що зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, дає змогу уявити зміст книги, за якою опановував грамоту малий Тарас.

Книжечка починається параграфом «Буквы или пісмена» — азбучним переліком літер у прямому й зворотному порядку. Далі йдуть параграфи «Слози двописменніи, ш(т) согласныхъ начинаемїи» та «Слози тріписменніи» [Там само]. За ними вміщено параграф про трілітерні склади, які мають значення, тобто є словоформами (звичайно-церковнослов'янськими) — «Слози знаменателнїи тріписменнїи» з переліком: «Тма, мна, здò, тлò, гдѣ, ктò, чтù, мню, слю, адъ, іадъ, іадъ, внѣ, мнѣ, тыю, нью, тлю, гла» [Там само: 7].

За старовинною традицією в «Букварі» окремо подано «Имена просодіамъ», перелічуються терміни: оѣіа ѣ. ісо ѣ. варіа ѣ. камòра ѣ. кратка ѣ. звательцо ѣ. тітла ѣ та ін. [Там само: 11]

Тут друкувалися «Млѣтвы оутренїа», «Млѣтвы на сонъ градушымъ», Десять Божих заповідей, Символ віри та ін.

Варто згадати, що в букварях був і параграф про сім смертних гріхів, яким протистоять «добродѣтели». Серед цих протиставлень виступають *зависть* — *братолюбїє* [Там само]. Пор. у Т. Шевенка: *братолюбїє* пошли («Злоначинающих спина...») [Ш. I: 646].

Про всі тонкощі Шевченкової орфоєпії в багатьох випадках не дає змоги переконливо міркувати російська графіка-орфографія, якою поет користувався протягом майже всього життя. Досконаліше Шевченкове мовлення передає кулішівка, якою переписані деякі його автографи в «Більшій книжці» та прижиттєве видання «Кобзаря» 1860 р. Мабуть, кулішівкою було задумано надрукувати фольклорні твори в Шевченковій книжечці «Букварь южнорусскій», що вийшла у світ 1861 р. Не з'ясовано, чому тут думи подано «ярижкою» з помітним числом відхилень до кулішівки в написаннях *i*, наприклад: соколь *жалїбно* квилыть; *наибільше* одь насъ на *собі грїхївъ* маешъ; отця й *матїрь* шановаты; Въ городаы *Христїянскї* утикайте; Грунтївъ, велькихъ *маеткївъ* не збуває [Ш. V: 14, 15, 17, 21, 22.].

Т. Шевченко прагнув староукраїнські й церковнослов'янські тексти, слова писати старим етимологічним правописом, відхилення якого показують живу українську орфоєпію XIX ст.

Як і всі інші українці того часу, Т. Шевченко читав і вимовляв церковнослов'янські тексти згідно з рідною орфоєпією [65: 36–37]. Природно, він адекватно читав староукраїнські тексти, з оригіналами яких знайомився, працюючи співробітником Київської археографічної комісії (1843–1847 рр.).

Порівняймо дарчий запис у Пересопницькому Євангелії в транскрипції Т. Шевченка:

«Сїє Євангелїє прислано и дано отъ Ясневельможного Его милости пана, пана Іюана Мазепы, войскъ его царского пресвѣтлаго величества запорозкихъ, обоихъ сторонъ *Днипра* Гетмана, и славного чина Святого Апостола Андрея кавалера до престола Переясловского епископского, который отъ его жъ милости созданъ отъновленъ, и драгоценными утварьми украшенъ при преосвященномъ епископи Захарїи Корниловычи року *ѡаѡā* апреля *зї* день» [Ш. V: 215].

У сучасній метаграфії І.П. Чепіги донаційного запису І. Мазепи в академічному виданні Пересопницького Євангелія маємо:

Сїє Єв(г)лїє прислано и дано є(ст) ѡ Ясневел'можного Єгw м(л)сти п. пана Іванна Мазепы. войскъ его цр(с)кого пресвѣтлого величества Запорозки(х) обоихъ сторонъ *Днѣпра* гетмана, и славного чина Стго ап(ст)ла Андреа кавалера, до пр(с)тла Перєаславского еп(с)пского; который ѡ его жъ ктиторской мл(с)ти созданъ ѡновленъ, и драгоценными ѡтвари црковными¹ оукрашенъ, при преосще(н)но(м) еп(с)пѣ Захарїи Корниловичѣ. Рокѡ *ѡаѡā* зї дна [53: 395].

¹ У метаграфії Т. Шевченка, очевидно внаслідок гаплогії або гаплографії *утварьми* замість *отвари церковными*.

Т. Шевченко на місці *апріля* оригіналу написав *апреля* під впливом такої форми слова в рідній говірці (російське запозичення?), про що свідчить датування його українськомовних листів: «1 апреля 1854» (лист до Я.Г. Кухаренка), «14 апреля 1854 (лист до А.О. Козачковського)» [Ш. VI: 74, 76, 78]. Під впливом «панського» оточення Т. Шевченко написав *е* на місці *ѣ* у лексемі *драгоценный*, уживаній у російській живій мові.

Написання *Днипра*, при...*епископи* відповідно до написань *Днѣпра*, при...*еп(с)нѣ* оригіналу свідчать, що Т. Шевченко вимовляв *і* на місці *ѣ*, а написання *Корниловичи* замість *Корниловичѣ* до цього показує, що поет вимовляв український передньо-середній звук на місці етимологічних *и, ы*.

Можна не сумніватися: Т. Шевченко упродовж усього життя в церковнослов'янських та давньоукраїнських текстах букву *ѣ* читав як *і*, адже це засвідчують його автографи. Пор.: «Огонь *Рогнида* розвела Драгимъ елеємъ полила»; «Сама *Рогнида* зъ Рогволодомъ Пошла весела за народомъ»; «Иде веприщемъ за *Рогнидою* По двору тихо похожає...» ([«Царі»]). [Ш. М.кн.: 185, 187] і «Придоша штроци Володимирови. и повѣдаша ему всю рѣчь *Рогнѣдину*... [Хотаху] *Рогнѣдъ* вести за Ярополка. и приде Володимеръ на Полотескъ. и оуби Рогъволода... и дѣчерь его поя женѣ» [56: 76]; «Акаѣсть *пресвятій богородици*» («Марія») [Ш. Б.кн.: 245] і Акаѣсть ко *Пресвятѣи Богородицѣ*» [44: 272]; «Та *цѣломудріе* хранила...» («N.T.») [Ш. Б.кн.: 327] і «... Подобаеть мудрствовати: но мудрствовати въ *цѣлом(д)рїи*» (Рим., XII, 3) [8: 1506].

Т. Шевченко у поезії «Саул» пише: «Престоль изъ золота куе, Благоволенье отдае Своимъ *всеподданѣйшимъ* голимъ», де у суфіксі прикметника, що має форму церковнослов'янського суперлатива, виступає *і* на місці етимологічного *ѣ* [Ш. Б.кн.: 312].

Буква *ѣ* у Т. Шевченка є просто індикатором того, що написане з нею слово — церковнослов'янізм або ж і росіянізм. Зайвим свідченням того, що літерою *ѣ* у церковнослов'янських словах Кобзар передає звук *і*, є текст поеми «Марія», переписаний у «Більшу книжку» І.М. Лазаревським, але в якому є виправлення рукою автора: «Щоб хресткайдани донести Достойно-*нітая!* благаю» («Марія») [Ш. Б.кн.: 246] (пор.: «О, *всепѣтая* Мати» — кондакь 13, акаѣсть ко Пресвятѣи Богородицѣ [44: 286]); «Марія зараз заходилась Пекти *опрісноки*»; «Найшовъ *Опріснокъ* Іосип у торбині» («Марія») [Ш. Б.кн.: 259, 260] (пор.: «...Вза муку и смѣси, и спече *шпрѣсноки*» — I Цар. XXVIII, 24) [8: 365] тощо. Див. ще виправлення *і* на *ѣ* рукою І.М. Лазаревського: *Доготерпінемъ* на *Долготерпѣніемъ* [Ш. Б.кн.: 268]. Але пор. у нього ж: «Да зрить *растленная* земля» («Осія. Глава XIV») [Там само: 284] замість *растлѣнная* під російським впливом, хоч І. Лазаревський далі у цій же поезії переписав: «Не ветхе, не древце слово *Разтлѣнное*, а слово нове» [Там само: 286].

Чи не найбільшу «концентрацію» словоформ із буквою *ѣ* спостерігаємо у вірші «Умре муж велій», автограф якого зберігся в «Більшій книжці» Т. Шевченка:

«Умре мужъ велій въ *власяниціѣ*,
Не плаче сироти, вдовици
А ти Аскочинскій восплачь
Во утріе на тяжкій гласъ.

И Хомяковъ Русі ревнитель
Москвы, оте(че)ства любитель
О юпкоборцеви восплачь.
И вся о! руская *Бесѣда*

Во гласъ единый *исповѣдуй*
Свои грѣхи и плачь! И плачь!»

[Ш. Б.кн.: 298]

Рима *власяниціѣ* — *вдовици* сигналізує, що й тут у Т. Шевченка *ѣ* позначає *i*. Однак із якогось часу (ми точно не з'ясували) в Шевченковому вірші повелося транскрибувати цю букву через *є*, тобто на російський орфоепічний лад — *e* з пом'якшенням попереднього приголосного.

В останньому академічному повному 12-томному зібранні творів Т. Шевченка цей твір виглядає так:

«Умре муж велій в *власяниці*
Не плаче, сироти, вдовиці,
А ти, Аскоченський восплач
Воутріе на тяжкий глас.

І Хомяков, Русі ревнитель,
Москви, оте[че]ства любитель,
О опкоборцеві восплач.
І вся, о Русская *беседа*,

Во глас единый *исповедуи*
Своі гріхи.

І плач! і плач!»

[Ш. 2: 346]

Тут виявляється непослідовність у транскрибуванні *ѣ*: його транскрибовано то через *i*, то через *e*, *є*. Якщо *e* на місці *ѣ* у назві російського журналу має виправдання, то словоформу *исповѣдуй* можна було транскрибувати через *i* — рима не надто постраждала б. Непослідовність у транскрипції *ѣ* упорядників останнього, дванадцятитомного видання творів Т. Шевченка виявляється і в інших випадках: «кастраты *нѣмие*» автографу Т. Шевченка («Неофіти») [Ш. Б.кн.: 209] транскрибовано «кастраты *німіє*» [Ш. II: 245], проте написано у поета «*вомѣсто* [львищищого рика]» [Ш. Б.кн.: 282] передано як *вомѣсто* [Ш. II: 331].

У зв'язку з тим, що Т. Шевченко вимовляв букву *ѣ* як *i*, а російською графікою *i* передавав через *и*, у виданнях його творів нинішнім українським правописом часом трапляється незакономірна орфограма з *и* там, де треба *i*. Пор.: *Доколи* будете стяжати (переспів 81-го псалма) [Ш. I: 361] і *Доколѣ* «доки» у церковнослов'янському тексті [8: 732]. В автографі поета відповідне слово написано: *Доколи* будыте стяжаты [Ш. Тр.л.: 104].

Звичайно, літеру *ѣ* у російських украленнях в український текст треба передавати через *e*: «Русская *бесѣда*» [Ш. Б.кн.: 298] — «Русская

беседа»; «Женуть послѣдній долгъ отдать» [Ш. Б.кн.: 319] — «Женуть *последний долг отдать*».

Необхідно наголосити на тому, що факсимільні видання рукописів, надрукованих старими технологіями, важко читати навіть досвідченим неографам, тому доцільно автографи Т. Шевченка опублікувати, використавши новітні засоби відтворення манускриптів (але «без золота, без каменю» — за доступними широкому дослідникові цінами!). Такою технікою треба опублікувати не тільки «канонізовані» тексти Т. Шевченка, а й варіанти (бо в них є неповторні, важливі для дослідника факти).

Для полегшення студій над Шевченковими творами настав час видати його автографи в метаграфії текстів літера в літеру зі збереженням авторської пунктуації.

Варто сказати, що поет мав у власності кілька оригіналів староукраїнських актових писемних пам'яток, переважно початку XVII ст. Це відомо з опису речей, відібраних в арештованого у справі Кирило-Мефодіївського братства Т. Шевченка [7: 109]. Публікації староукраїнських текстів, зокрема «Слова о полку Ігоревім» та козацьких літописів, були в бібліотеці Т. Шевченка [Там само: 340–342].

Книжно-слов'янська (словенороська) традиція у середовищі простого люду (та й не тільки тут) зберігалася не лише й через т. зв. щоденні молитви («Отче наш», «Богородице Діво, радуйся» та ін.), а й через слухання відправ у недільні і святкові дні. Звичайно, з дитинства Т. Шевченко знав напам'ять «Символ віри», що починається словами: Вѣрую во единого Бога Отца, Вседержителя, Творца небу и земли... [44: 13]. Назву *Вседержитель* він використав у поемі «Сон»:

... То катаржі.
А за що? Те знає...
Вседержитель...

[Ш. 1: 270]

Щоправда, це іменування Бога вжито багато разів у Біблії [64: 179–180].

І старовинна духовна поезія в пригнобленому селянському гурті знаходила свого слухача. У вірші «Перебендя» Т. Шевченка кобзар співає «На базари про Лазаря» [Ш. К. 1840: 17].

Знання давньокнижної спадщини Т. Шевченко вдало, адекватно використав у своїй творчості. Найяскравіше це виявилось у перекладах-переспівах Давидових псалмів, у «подражаніях» біблійним пророкам, у творах на біблійні теми (напр., «Марія»). Але старокнижну спадщину автор залучає до своїх численних творів, тематично зовсім не пов'язаних із біблійною тематикою.

Наприклад, у церковнослов'янських текстах лексема *свѣтъ* і відповідно у творах Т. Шевченка — «*світ* ясний, тихий», «*світ* невечерній» означає не «земна куля з усім, що існує на ній; всесвіт», як це написано в «Словникові мови Шевченка» [69 II: 231] і як нині сприймає це слово звичайний читач — українець, а «світло» (!), що слушно й відбито в академічному «Словнику української мови» [70 IX: 84].

Із спогадів дитинства, вилитих у вірші «А.О. Козачковському» (1847 р.), дізнаємося про старовинні літературні твори, з якими малий Т.Г. Шевченко був безпосередньо ознайомлений:

«Давно те діялось.
Ще в школи,
Таки вь учителя дяка
Гарненько вкраду пятака,
Бо й було трохи не голе
Таке убоге. Та й куплю
Паперу аркушъ. И зроблю
Маленку [!] книжечку. Христами
И везерунками съ квитками
Кругомъ листочка обведу,
Та й списую *Сковороду*,
Або *Три царіе со дары*
Та самъ соби у бурьяни
Шобъ не почувъ хто, не побачивъ
Выспивую та плачу»

[Ш. Б.кн.: 56; Ш. II:58].

Мабуть, Т. Шевченко згадує поезії Г. Сковороди (навіть чи хлопчик переписував його байки або філософські твори), які поширювали рукописно: окремі вірші Г. Сковороди було надруковано аж у 30-х рр. XIX ст. Т. Шевченко високо цінував творчість цього видатного письменника й філософа, але критично поставився до його мовної практики, про що писав у передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847 р.: «А Борнц усе-таки поет народний і великий. І наш Сковорода таким був би, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина» [Ш. V: 208]. Можливий вплив мови Г. Сковороди на Т. Шевченка ще не з'ясовано.

Сумнівно, щоб Т. Шевченко переписував якийсь твір Г. Сковороди із назвою «Три царіе со дары». Імовірно, що поет згадав слова з колядки, які йому запам'яталися. Контексти, близькі до того, що його зафіксував Т. Шевченко, ми виявили в двох колядках із популярної збірки староукраїнської духовної поезії — «Богогласника», виданої в Почаєві 1790–1791, 1805 (та 1825 р.) р., а саме: в четвертому куплеті першої колядки «Пѣснь на́ на Рождѣствѣ́ Гїѣсѣ́ Хр(с)тѣ́во.1.», яка починається словами «Всї́ язъцы, Купнѣ́ лицьы́ Ангелстїи...», де в четвертому куплеті читаємо:

«Трїѣ́ Цѣ́ри Теку́ть съ дѣ́ри
Рожденна витати: мѣ́ду штрѣ́ати
Лїванъ на тѣ́, Смѣ́рну, злато
Принесѣ́ша, й падѣ́ша
Предъ́ нїмъ́ на колѣ́на...»

[12: 13]

та в колядці «Пѣснь ѿ́ на Рождѣствѣ́́ Гїѣсѣ́́ Хр(с)тѣ́во»:

Видѣ́ Богъ́, видѣ́ Створитель,
Же весь мїръ́ погибаеть,
Архангела́ Гаврї́ила
Въ́ Назаретѣ́ посилаеть.

Возвѣстити тайну ему:
Богъ приходитъ къ ВиѠеему
Ѡ красній Градъ ВиѠеема!
Сей Ѡверзль намъ Едема.

Незаходимое сонце имѣло возсіати.
Ѡ Дѣвы и тму языковъ невѣрїа розгнати.
Царемъ чуждимъ путь явила:
Ѡ Персіди *три Цары*
Идутъ к(ъ) Хр(с)ту *со дари*

[12].

Найімовірніше, поет запам'ятав вираз *три царіє со дари саме* з цієї колядки. Свідченням цього є те, що якраз початок досліджуваного тексту (трохи модифікованого й зукраїнізованого) він уклав в уста колядників у своїй драмі «Назар Стодоля» (1843 р.):

Бачить же Бог, бачить Творець,
Що мир погибає,
Архангела Гавриїла
В Назарет посилає.
Благовістив в Назареті —
Стала слава у вертепі.
О прекрасний Вихлієме!
Отверзи врата Едема

[Ш. III: 32].

У коментарі до п'єси у дванадцятитомному виданні творів Т. Шевченка сказано: «*Бачить же Бог, Бачить Творець...* — колядка, яка часто друкувалася в Богогласниках. Найімовірніше, Шевченко чув її з народних вуст і запам'ятав. Вона записана в багатьох варіантах. У деяких з них ця колядка починається словами «Видить же Бог, видить Творець» (див.: Колядки. — Петроград, 1914. — С. 12–13)» [Ш. III: 460].

Джерело Шевченкового виразу *три царіє со дари* дослідники шукали і в інших колядках. Навіть висловлено думку, що «можливо, в Шевченка — узагальнений образ» [Ш. II: 592–593]. Роль Т. Шевченка в модифікації тут тексту Богогласника треба додатково простудіювати. У всякому разі лексико-фонетичні церковнослов'янізми *благовістив, отверзи врата*, напевне, з'явилися не в народному середовищі.

У фіналі одного з ранніх творів Т. Шевченка — поемі «Катерина» — автор згадав старовинний кант про Ісуса Христа:

Ішов кобзар до Києва
Та сів спочивати;
Торбинками обвішаний
Його повожатий,
Мале дитя, коло його
На сонці куняє,
А тим часом старий кобзар
Ісуса співає («Катерина»)

[Ш. I: 109].

Уважається, що тут ідеться про твір Б. Туптала «Исусе мой прелюбезный» з почаївського «Богогласника» (1790–1791 рр.). Кант «Исусе мой прелюбезный» справді був у репертуарі лірників (навіть у кінці ХІХ — початку ХХ ст.) [42: 83–84]. Імовірно, що в поемі Т. Шевченка йдеться про інший кант, автором якого вважають Д. Ростовського — «Ти мой Бог, Исусе, ти моя радосте» [Там само].

У вірші «Перебендя» поет пише, що кобзар співає «На базарі — про Лазаря» («Перебендя») [Ш. І: 111]. Христова євангельська притча про багача, який жив у розкоші, а після смерті опинився в пеклі, та хворого убогого Лазаря, що після смерті удостоївся раю, в народній інтерпретації була в репертуарі лірників. Дослідник фольклору Поділля Є. Сіцінський писав, що в народі особливо любили слухати про Сироту, Лазаря, Смерть, 12 п'ятниць. Він записав на Поділлі два варіанти пісні про Лазаря [74а]. Про Лазаря згадує «П'єснь ѡ суєтѣ міра» (№ 208) почаївського «Богогласника»:

«... А Лазарь взать ѡ(т) гноа
До вышнаго покоа
В(ь) Сіѡнѣ, в(ь) Ввссонѣ
На тронѣ в(ь) коронѣ, якъ царь».

Т. Шевченко знав, що «в требнике Петра Могилы есть молитва, освящающая нареченное или крестное братство. В новейшем требнике эта истинно христианская молитва заменена молитвою о изгнании нечистого духа из одержимого сей мнимой болезнью...» [Ш. V: 56].

За свідченням самого Т. Шевченка, в його батьковій хаті була Мінея (звичайно, церковнослов'янськомовна), яку в родинному колі читали:

«Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши Мінею,...
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину...»

[Ш І: 187].

Поширена думка, що це була одна з мінейних книг Дмитра Туптала (св. Димитрія Ростовського), надрукованих протягом 1689–1705 рр. і перевиданих у 1757 рр. у Києві, а в 1756–1759 рр. — у Москві [20: 238]. Однак у Т. Шевченка ідеться не обов'язково про твір Д. Туптала, який, до речі, виходив під заголовком «Книга житій святихъ...» [28: 21, 127]. У 1761 р. в Почаєві василіяни надрукували Четью в дванадцяти частинах під назвою «Книга Минїа» [Там само: 119, 122].

Т. Шевченко замолоду прочитав усе Святе Письмо. У листі до Родзянків 23 жовтня 1845 р. з Миргорода писав: «Если бы не Библия, то можно бы с ума сойти... Дочитываю Библию, а там... а там... опять начну» [Ш. VI: 33]. Переяславський лікар А. Козачковський, у якого Т. Шевченко гостював восени 1845 р., у спогадах писав, що поет іноді читав Біблію, відзначаючи місця, які вражали особливою величчю думки [31: 210].

Пізніше Т. Шевченко продовжував читати Біблію, адже в Академії мистецтв у Петербурзі, куди Т. Шевченко був зарахований 21.V.1838 р., культивувалися картини на теми з Ветхого (Старого) й Нового Завітів.

У початковий період заслання в Т. Шевченка Біблія була єдиною книгою, про що дізнаємося з його листів. 11.XII.1847 р. поет до А.І. Лизогуба з Орської фортеці писав: «Просив я В[арвару] Н[іколаєвну], щоб мені книжечок деяких прислала, а тепер і вас прошу, бо oprіче Біблії, нема й одної літери» [Ш. VI: 38]. А М.М. Лазаревському 20.XII.1847 р. скаржився: «Єй-богу, окрoме Біблії, нема в мене ні однісінької книжечки» [Там само: 39]. Біблія була з Т. Шевченком і після заслання, і за потреби, поет читав Святе Письмо. Наприклад, у «Щоденнику» 1 січня 1858 р. він занотував: «1858. 1 генваря... Пошел я к заутредни... дьячки с похмелья так раздирательно пели, что я заткнул уши и вышел вон из церкви. Придя домой, я нечаянно взялся за Библию...» [Ш. V: 139]. Звичайно, поет читав Святе Письмо церковнослов'янською мовою. Адже відомо, що переклад Біблії (так званий Синодальний) російською мовою надруковано лише 1876 року. Пор. свідчення самого Т. Шевченка в «Щоденнику» 18XII.1857 р.: «Читая подлинник, т.е. славянский перевод «Апокалипсиса», приходит в голову, что апостол писал это Откровение для своих неопитов...» [Там само: 135].

Шевченко, можливо, читав Святе Письмо також і польською мовою. Біблія польською мовою в українських шляхетсько-дворянських і поміщицьких родинах могла бути поширена в першій половині — середині XIX. Святе Письмо польською мовою Кобзареві також могли давати для читання його польські друзі та знайомі. Пор. написання в Т. Шевченка: Подражаніє *Іезикиєлю* [Ш. Б.кн.: 312] і польськ. *Ezechiel* (коли в поета не помилка під впливом першого складу антропоніма), адже по-церковнослов'янськи ім'я пророка — *Іезекіль*. Польську мову Т. Шевченко знав із юності і досить добре розмовляв нею [23: 10–11].

Як згадувалося, Т. Шевченко ще в шкільні роки читав увесь Псалтир. Тож цілком імовірно: якщо не весь Псалтир, то окремі тексти з нього, він знав напам'ять. Мабуть, поет дуже любив цю частину Біблії.

Т. Шевченко — засновник новоукраїнської релігійної поезії, чудовими зразками якої є його переспіви десятиох текстів Псалтиря. Можливо, поет збирався перекласти — «переспівати» більше псалмів, але взяв лише тексти, близькі йому ідеологією, співзвучні його думкам.

«Псалтирний» цикл Т. Шевченка починається переспівом першого псалма Давидового. Переспів його хоч і починається фактично тими ж словами, що й церковнослов'янський текст — «*Блаженний муж*», де другу лексему можна трактувати і як живомовну (пор. нижче: «Так і *муж* той...»), в ньому є тільки два явні церковнослов'янізми — неповноголосся у словах *блаженний* і *древо* [Ш. I : 358].

Характерно, що поет на місці форм аориста церковнослов'янського тексту вживає форми теперішнього часу або простого майбутнього:

«Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,

І з лютим не *сяде*» [Там само]. Пор. церковнослов'янський текст: *Блаженъ мужъ, иже не иде на совѣтъ нечестивыхъ, и на пути грѣшныхъ не ста, и на сѣдалищи губителей не сѣде* [8: 686] (у якому дієслова у формі аориста). Сучасний лінгвістично не підготовлений читач давню форму минулого часу — аориста — сприймає як українську часу теперішнього-майбутнього. Потрібно буде з'ясувати, чи Т. Шевченко в цьому випадку пішов за народним розумінням зазначених давніх дієслівних форм, чи був знайомим із вживанням таких форм у перекладах не з церковнослов'янських оригіналів (наприклад, у польському, перекладеному з латинського).

У новоукраїнських перекладах Псалтиря, зроблених із гебрійського (давньоєврейського) оригіналу, в першому вірші першого псалму спостерігаємо винятково форми теперішнього часу дієслів:

І. «Блаженний чоловік,
що не *ходить* на раду безбожних
і не *ступає* слідом за грішниками,
ані *засідає* на зборах злоріків»

[73: 506].

II. «1. Блажен муж, що за радою
несправедливих не *ходить*
і не *стоїть* на дорозі грішних
і не *сидить* на сидінні злоріків»

[11: 540].

III. «1. Блажен чоловік, що за порадою
безбожників не *ходить*
і на путь грішників не *ступає*,
і на засіданні блюзнівців не *сідає*»

[63: 619].

П. Морачевський, що 1865 р. першим переклав повністю Псалтир із церковнослов'янської на новоукраїнську літературну мову, також у першому вірші першого псалму використовує форми теперішнього часу дієслів:

«1. Блаженъ той чоловікъ,
хто не *ходить* на раду нечестивихъ,
и на дорозі грішних не *становитця*,
и на лавці душогубців не *сідає*»

[58: 3].

Пор. також переклад М. Максимовича, невідомо з якого оригіналу:

I. Блаженъ мужъ той, що не *ввійде*
Въ раду нечестивыхъ,
И не *стане* на дорозѣ
Грѣшныхъ, неправдивыхъ,
И не *сяде* у бесѣдѣ
Людей израдливыхъ

[41: 3].

Перекладачі Псалтиря українською мовою, здійснені з грецького тексту, у першому вірші першого псалму вживали дієслова в формі минулого часу:

I. «1. Блажен муж,
що не *ходив* на раду безбожних
і на путі грішних не *стояв*
і на раді з лукавими не *сидів*»
[57: 5].

II. «1. Блаженний чоловік,
який не *взяв* участі в раді безбожних,
не *став* на дорозі грішних
і не *сів* на престоли з губителями»
[11: 543].

Але пор.

«1. Блаженний муж,
що не *іде* на раду нечестивих,
ані на грішників дорогу не *ступає*
ні теж на зборищі порубників не *засідає*»,
[37: 11]

(хоч перекладач заявив, що в основі в нього грецький текст).

Отець Р. Турконяк у перекладі Острозької Біблії 1581 р. з церковнослов'янської мови на сучасну українську першого псалма закономірно форми аориста передав формами минулого часу: «1. Блаженний чоловік, який не *пішов* на раду безбожних, і не *став* на дорогу грішних, і не *сів* на крісло згубних...» [9: 887].

Переспів-переклад Т. Шевченка заклав традицію починати Псалтир церковнослов'янським *блаженний*, а не його українським відповідником *щасливий*, а також залишенням у тексті давнього слова *муж*, а не старої лексеми *чоловік* із новою семантикою.

Псалми справили на Т. Шевченка величезний вплив. Варто звернути увагу на те, що переклад 136-го псалму закінчується словами:

І розіб'є дітей твоїх
О холодний камінь
[Ш. I: 364].

Незабаром на початку поезії «Три літа» він використовує аналогічний образ:

А літа стрілою
Пролітають, забирають
Все добре з собою.
Окрадають добрі думи
О холодний камінь
Розбивають серце наше
І співають амінь
[Ш. I: 368].

Переклад-переспів 132 псалма «Чи є що краще, краще в світі...» Т. Шевченко доповнив власними чудовими рядками. Пор. «переспів»

Кобзаря (курсивом виділено словоформи, співвідносні з текстом Псалтиря):

*Чи є що краще, краще в світі,
Як укупі жити,
Братам добрим добро певне
Пожить, не ділити?
Яко миро добровонне
З голови честної
На бороду Аарону
Спадає росою
І на шитіі омети
Ризи дорогії;
Або роси Єрмонській
На святії гори
Високії Сіонській
Спадають і творять
Добро тварям земнородним,
І землі, і людям, —
Отак братів благих своїх
Господь не забуде,
Воцариться в дому тихім,
В сім'ї тій великій,
І пошле їм добру долю
Од віка до віка»*

[Ш. I: 363].

і псалом 132-ий церковнослов'янською мовою:

Се что добро, или что красно, но еже жити братїи вкупѣ
Яко муро на главѣ, сходашее на браду, браду аарнїю, сходашее на шметы шдежды егѣ:
Яко роса аермонская сходаша на горы сіѣнскїа: якѣ тамѣ заповѣда г(с)дѣ
блг(с)венїе и животь до вѣка [8: 762].

Рядки — доповнення переспіву 132-ого псалма окремими лексемами перегукуються зі словами кінцевих рядків поетового «Заповіту»:

*І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом»*

[Ш. : 371].

Принагідно звертаємо увагу на те, що Т. Шевченко в перекладі зберігає поодинокі церковнослов'янські лексеми (між ними — і слова, адаптовані в живому мовленні) — *миро*, *омети...*, *риз*, *благих*), але вживає церковнослов'янізми (деякі давно адаптовані в народі) у власних «доповненнях» священного тексту — *миро добровонне з голови честної, тварям земноводним, братів благих, Господь... воцариться*. Іншим дослідникам треба буде з'ясувати, чому поет відповідно звичайного в порівняно пізніх текстах 132-го псалма виразу *на шметы шдежды* (пор. в Острозькій Біблії 1581 р.: *на ометы одеж(д)а* его) використовує слово *риз*, як спостерігаємо в найдавніших старослов'янських Псалтирях: *ѣко хрізьма на главѣ... съходаштиї на ометы ризы* его [6 II: 541].

Не виключено, що збіг *ризи* в Т. Шевченка з *ризы* в найдавніших текстах Псалтиря — випадковий: поет суто церковнослов'янський термін *омети* «край, облямівка, габа, кайма» [Там само], незрозумілий широкому читачеві, наче пояснює звичайними словами *ризи дорогії*.

Шевченкові переклади-переспіви псалмів Давидових зі Святого Письма наочно показали, що жива українська мова така розвинена, що нею можна перекласти-висловити найвищі, священні (сакральні) речі. Як і інші ненадруковані твори поета, цикл «Давидові псалми» незабаром після створення стали поширювати у списках [38: 744–745]. П. Куліш у першому виданні свого букваря — у «Граматці» (СПб., 1857) надрукував кілька повних Шевченкових переспівів псалмів та кілька уривків без імені поета, який тоді ще перебував на засланні. Уривки з кількох псалмів і повний переспів 132 псалма Т. Шевченко надрукував у своїй книжечці «Букварь южнорусскій».

Імовірно, що Шевченкові переклади-переспіви стимулювали П. Морачевського взятися за переклад українською мовою Святого Письма (протягом 1860–1865 р.р. переклав Новий Завіт і Псалтир) та М. Максимовича, який також опублікував 1859 р. низку перекладів псалмів.

Т. Шевченко не тільки зробив «переспіви» кількох псалмів рідною мовою, а й залучав у свої інші твори словесний матеріал із Псалтиря, як ми вже вище зазначали. Наприклад, у написаному в казематі вірші «Чи ми зійдемося знову?» читаємо: «Смиріться, моліться Богу і згадуйте один другого. Свою Україну любіть, Любіть її... Во *врем'я люте*, В останню тяжкую минуту За неї Господа моліть» [Ш. II: 20]. Здається, вираз *время лютое* в усій Біблії зафіксований лише один раз² — у 36(37)-у псалмі, вірш 19: Не постыдятся *во время лютое* и во днехъ глады насытятся [8: 706] (у перекладі І. Огієнка, псалом 37: «За *лихоліття* не будуть вони посоромлені, і за днів голоду ситими будуть...» [10: 561]).

Привертає увагу те, що в цьому вірші Т. Шевченко вжив церковнослов'янське *смиріться*, а не українську лексему *змириться*.

Можливо, досить численні звернення — запитання до Бога — псаломспівця, наприклад: «*Доколь* г(с)ди забудеши ма до конца» (псалом 12, вірш 2) [8: 692]; «*Вскую*, бже, w(т)ринуль еси до конца» (псалом 73, вірш 1) [Там само: 726] (пор. у перекладі І. Огієнка: «*Доки*, Господи, будеш мене забувати назавжди?..» (псалом 13); «*Нащо*, Боже, назавжди ти *нас* опустив?..» (псалом 74) тощо) були для Т. Шевченка певним зразком звернення до Всевишнього.

Церковнослов'янськими Т. Шевченко використав у кількох «подражаніях» старозавітнім пророкам — Давидові (11-й псалом), Ісаїї (глава 35), Осії (глава 14), Іезекіїлю (глава 13).

² Пор. Інтернет: Симфонія Синодального переклада Библии; Симфонія для Библии — Библия Онлайн.

У Старому Завіті [51: 427–428], часто згадуються хижі леви і левенята, наприклад: «се людіе якв *львичища* востануть, и якв левъ вознесетса: не оуснетъ, дондеже снѣсть ловъ и кровь посѣченыхъ испіетъ» (Числа XXIII, 24). «И сниде сампшнъ... и се, *львичищъ* рыкающъ во стрѣтеніе єму» (Судді, XIV, 5), «Занеже такв рече мнѣ г(с)дь: якоже возреветъ левъ, или *львичищъ* в ловитвѣ...» (Ісаія, XXXI, 4), «И будетъ встанокъ іакввлъ въ языцѣхъ средѣ людій многихъ, аки левъ въ дубравѣ и якв *львичищъ* въ стадѣхъ...» (Михей, V, 8) [8: 192, 310, 913, 1149] тощо.

Номен *львичищъ* кілька разів повторюється у 19 главі пророцтв Іезекіїля, «подражаніє» на яку написав Т. Шевченко:

Ты же, сыне человекъ, возми плачь на князи іїлевы,
в̄. и речеши: почто мати твоа львица средѣ львввъ почи, посредѣ львввъ оумножи
львичища своа;

г̄. И в(т)скочи єдинъ в(т) *львичищъ* єа и бысть левъ, и научися восхищати
восхищеніа и человекѣи снѣде.

д̄. И слышаша в немъ языцы, и ятъ бысть въ растлѣніи ихъ, и приведоша єго во
оузды въ єгвпетъ.

є̄. И видѣ, якв в(т)ведень бысть в(т) неа, и погибе чааніе єа: и вза инаго в(т)
львичищъ своихъ и львомъ оучини єго.

з̄. и живаше посредѣ львввъ, бысть левъ и научися восхищати восхищеніа:
человекѣи из'аде.

ӣ. пасашеса въ лютости своей и грады ихъ пусты постави, и погуби землю и ис-
полненіе єа гласомъ рыканіа своегв.

й̄. И даша нанъ языцы вкрестъ в(т) странъ и построиша нанъ мрежи своа, и въ
погубленіи ихъ ятъ бысть.

ѳ̄. И положиша єго во оузды и въ клѣти, приведоша єго ко царю ваввлнску и
ввергоша єго въ темницу, якв да не слышитса гласъ єгв кому на горахъ іїлевыхъ.

ѳ̄. Мати твоа якв вїноградъ и якв цвѣтъ шипчанъ на водѣ насажденъ, плодъ єгв и
в(т)расль єгв бысть в(т) воды многи.

аї̄. И бысть єму жезль крѣпости над(ъ) племенемъ старѣйшинъ, и вознесеса въ ве-
личїи своемъ средѣ лозїа: и видѣ величество свое во множествѣ лозїа своегв,

вї̄. и вбломиса въ ярости, и на землю повержень бысть, и вѣтръ знойный изсуши
плоды єгв: оувалоша, и изсше жезль крѣпости єгв: вгнь потреби єго.

гї̄. И ннѣ насадиша єгв въ пустыни, на земли безводнѣ.

дї̄. И изыде вгнь в(т) жезла избранныхъ єгв и поаде и, и не бѣ въ немъ жезла
крѣпости єгв: плема въ *притчу* плача есть, и будетъ плачь

(Іезекіїль, XIX, 1–14) [8: 1053–1054].

У перекладі Хоменка-Плюти досліджувана глава пророцтва Іезекіїля звучить так:

1. Ти ж заспівай жалобну пісню над ізраїльськими князями.

2. І скажи: Що за левиця була твоя мати між левами! Розлігшись між левенятами,
своїх маленьких годувала.

3. Вигодувала одного з-між маленьких, він левеням зробився, він навчився розди-
рати здобич і пожирив людей.

4. Злигалися народи проти нього, і він піймався в їхню яму. І відвели його з кіль-
цями в ніздрях у Єгипетську країну.

5. Побачивши, що чекає, що сподівається марно, взяла другого з маленьких і ле-
веням його зростила.

6. І запопався він поміж левами походжати, левеням зробився, навчився роздира-
ти здобич і пожирив людей.

7. Він збурих їхні палати, зруйнував міста їхні. Жажнулася земля з усім, що на ній було, від голосного його реву.

8. Народи кинулись на нього, з земель суміжних розкинули на нього сіті, і він упіймався у їхню яму.

9. І посадили його закутого в клітку й одвели до вавилонського царя, який замкнув його в твердиню, щоб не було вже більше чути його реву в Ізраїлі по горах.

10. Мати твоя була, немов та виноградина, посаджена над водою. Вона була плодюча, повногалузна — з-за вод великих.

11. І виріс на ній один пагін сильний, який зробився царським берлом. І вигналась вона високо, аж по самі хмари, і виднілася своїм високим ростом і своїм густим галуззям.

12. Та її вирвало в гніві й кинуло на землю, і східній вітер висушив плід її, а сильний пагін її був зламаний, засох він, вогонь його пожер.

13. Тепер її в пустині посадили, в землі сухій і вигорілій.

14. Із пагона вогонь вийшов, пожер віття її та плід. І не зосталось більше на ній сильної гіляки, берла, щоб володіти. Це журна пісня, і буде піснею суму.

(Іезекіль, XIX, 1–14) [65: 962–963]

Пор. вірш 10-й у перекладі з грецької о. Р. Турконяка:

Твоя матір — наче виноградник, так, як цвіт у гранаті, посадженому біля води, її плід і її паростки були від великої води [10: 794].

Зіставимо Шевченкове «подражаніє» з біблійним пророцтвом, і побачимо, що й тут український геній не тільки майстерно використовує церковнослов'янські елементи, які надають творові урочистості, а й компонує цілі церковнослов'янські фрази:

*Восплач, Пророче, Сине Божий!*³

І о князях, і о вельможах,

І о царях отих. І рци:

Нащо та сука, ваша мати,

Зо львами кліщилась, щенята?..

А потім з вас, щенят зубатих,

Зробились лъвичища!..

Свое скаженее звіря...

Що гради й весі пожирало...

Минуть,

Уже потроху і минають

Дні беззаконія і зла...

Плач великий

Воместо лъвичищного рика

Почують люде. І той плач...

Межи людьми во притчу стане

Самодержавний отой плач!

(Ш. II: 330–331).

Поет модифікував категорію роду церковнослов'янського іменника *лъвичищ* «левеня» з чоловічого на середній *лъвичище* за зразком україн-

³ Упорядники 12-томного академічного видання творів Т. Шевченка замість написання з малої літери, *сине божий* неправомірно подали «Сине Божий», а так (із великими буквами) треба писати лише тоді, коли йдеться про найменування Другої Особи Святої Трійці — Бога-Сина.

ських типу *щеня*, *вовчєня*. Аналогічні зміни в слові *львичище* почалися дуже давно: вони спостерігаються у старожитніх східнослов'янських списках Біблії, зокрема у тексті пророка Іезекіїля (глава XIX, 2) [67 VIII: 318], з якими Т. Шевченко навряд чи був знайомий. Пор. ще: *львище* зам. *львичиць* [66 IV: 444]. До абстрагування форми *львичище* на місці *львичиць* могло стимулювати сприймання старослов'янського написання форми західного відмінка множини *козлища* < *козлишта* [6 II: 37] в пізньому церковнослов'янському євангельському тексті як форми родового — знахідного лексеми *козлище*: и поставить швцы шдєсную себе, а *козлища* шшуюю (Мт., XXV, 33) [8: 1320].

Т. Шевченко створив прикметник *львичищний* (пор. щодо структури *львиний*).

У «Словнику мови Шевченка» дериват *львичище* помилково потрактовано як «збільшене» [69 I: 387].

Додамо до цього, що лексема *козлище*, вжита в поезії Т. Шевченка «Саул», —

Отож премудрий прозорливець,
Поміркувавши, взяв єлей
Та взяв од *козлищ* і свиней
Того Саула здоровила
І їм помазав во царя («Саул»)

[Ш. II: 357] —

у цьому «Словнику» як вокабула подана у дивовижній формі *козлища!* [69 I: 335]

Необхідно сказати, що в зазначеному Словнику деякі церковнослов'янізми подано в статтях укупі з українськими лексемами, тому їх дослідник відразу й не помітить. Наприклад, у поезії про царя Давида вжите в переносному значенні дієслово *познати* [Ш. II: 85] «мати тілесні стосунки» в ньому іде поруч із українським *пізнати*, *познати* [69 II: 74], а церковнослов'янїзм *розтлити* заховано в статті з українською лексемою *розтлити* [Там само: 213].

У «Словнику мови Шевченка» трапляються неточні або й неадекватні тлумачення й інших старовинних (книжних) лексем. Наприклад, у контексті: Владимир... Убив старого Рогволода, *Потя* народ, княжну *поя*, Отиде в волості своя ([«Царі»] IV. «По двору тихо похожає...»), вокабулу *потяти* тут семантизовано: «Слов'ян. *Порізати, побити*» [Там само: 138], хоч треба б точніше — «повбивати, зарубати» [66 7: 369–370], *пояти* — «полонити» [69 II: 143], але насправді тут — «вступити в подружні стосунки», «взяти, схопити, забрати» [6 II: 237–238; 66 VII: 424–429]. До речі, дієслово *отити* «піти» у «Словнику мови Шевченка» пропущене. Пор. ще: «*бивий, слов'ян. бувалий...* «а *бивий* Фельдфабель ваш, Сарданапал Послав на каторгу святого» [69 I: 26] та *бывый, прич. и прил...* II. *прил. То же, что **бывший**...*» [67 I: 363]. Форма називного однини активного дієприкметника чоловічого роду від дієслова *бити* — *бывый* нераз виступає в Біблії церковнослов'янською мовою, наприклад: человекъ *бывый* съ нею (Повтор. Закону, XXII, 29), Сей

есть *бывый* въ прѣви (Діян., VII, 38), *бывый* по лѣтѣхъ чотыриста тридесятихъ законъ не ѡ(т)метаеть (Галат., III, 17) тощо [8: 240, 1840, 1942].

Т. Шевченкові запам'яталися слова Ісуса Христа, які передав євангеліст Матвій, про красу лілеї в полі (глава VI, вірш 28–29): «И ѡ ѡдежди что печетеса; Смотрите *кринъ сельныхъ*, какъ растутъ: не труждаются, ни прядутъ: глѣю вамъ, якъ ни соломѣнъ во всей славі своѣй облечеса, якъ єдинъ ѡ(т) сихъ» [Там само: 1292]. Пор. у перекладі І. Огієнка: «І про одяг чого клопочетесь? Погляньте на *польові лілеї*, як зростають вони, — не працюють, ані не прядуть. А я вамъ кажу, що й сам Соломон у всій славі не вдягався отак, як одна з них» [10: 9–10].

Церковнослов'янський євангельський вираз *кринъ сельный* «польова лілея» поет використав кілька разів на позначення жіночої вроди і чарівності:

«Бо була собі на лихо
Найкраща меж ними,
Меж дівчатами; мов *крин* той
Сельный при долині —
Меж цвітами» («Царі. III»)

[Ш. II: 85]

Переписувач поеми Т. Шевченка «Марія» до «Більшої книжки», за якою звичайно друкують цей твір поета, І.М. Лазаревський не зрозумів, очевидно, церковнослов'янського прикметника *сельный* «польовий» (пор. ст.-сл. *село* «поле», *сельный* «польовий» [6 IV: 57, 58]) і тому помилково виправив його на *зельный*:

«О світе наш незаходимий!
О Ти, Пречистая в женах!
Благоуханный *зельный* крине!»

(«Марія») [Ш. II: 313]

(у рукописі «Більшої книжки» видно виправлення початкової букви *с* на *з* у досліджуваній лексемі) [Ш. Б.кн.: 250]. Це ж спостерігаємо в іншому місці поеми:

«...Ланити, очі і уста
Марніють зримо. — Ти не та,
Не та тепер, Маріє, стала!
Цвіт *зельный*, наша красота! —
Промовив Йосип...»

(«Марія») [Ш. II: 316]

(у рукописі видно виправлення букви *с* на *е* у формі *зельный*, тобто І.М. Лазаревський почав був писати **сельный*) [Ш. Б.кн.: 255].

Через помилку переписувача в творі Т. Шевченка вкралося фіктивне слово, яке не спробували витлумачити укладачі академічного «Словника мови Шевченка». Пор.: «*Сельный* (2). *Успол.* Сельный крин — дика лілея» з цитатами «... мов крин той *сельный* при долині» та «О ти, пречистая в женах! Благоуханный *сельный* крине!» [69 II: 240], але вокабулу ж *зельный* залишено без пояснення: «*Зельный* (2). *Слов'ян. Уроч.*» з паспортизацією:

«...Цвіт зельний, наша краса!», «Благоуханний зельний крине» [69 I: 278].
І це фіктивне слово *зельний* досі збиває з пантелику читачів і дослідників.
Пор.: *Зельний...* (церковнослов'янїзм) — тут славний, знаменитий [48: 222].

З церковнослов'янського перекладу Євангелія запозичив Т. Шевченко вираз *молитву діяти* (пор. ст.-сл. *молитвѣ дѣяти* «молитися» [6 I: 291]):

«І плакав Гус, *молитву дія*,
І тяжко плакав. Люд мовчав
І дивувався: що він діє,
На кого руку підійма!»
(«Єретик») [Ш. I: 291].

«Учи неможними устами
Сказати правди. Поможи
Молитву діяти до краю»
(«Муза») [Ш. II: 263].

Пор. ще: «Ти, сестро Феба молодая!..

І колисала, і співала,
І чари діяла... І я...»
(«Муза») [Ш II: 262].

У церковнослов'янському тексті Євангелія від апостола Марка (глава I, вірш 35) написано: «И оутрѣ, ноши сущей сѣлѣ, воставъ изыде, и иде въ пусто мѣсто, и ту *мѣтву дѣаше*» [8: 1328].

Читаючи (і слухаючи?) багато разів Євангеліє, Т. Шевченко знав, що в церковнослов'янській мові дієслово *доити* означає «годувати груддю» [6 I: 502]: «Горе же непразднымъ и *доащымъ* въ тыя дни» (Мт. XXIV, 19), «Горе же имущымъ во утробѣ и *доащимъ* въ тыя дни» (Л. XXI, 23), «... рекуть: блѣжены неплѣды, и оутробы, яже не родиша, и сосцы, иже не доиша» (Л. XXIII, 29) [8: 1317, 1390, 1395] та ін. Пор. у перекладі І. Огієнка: «Горе ж вагітним і тим, хто *годує грудьми*» (Мт. XXIV, 19), «Блаженні неплідні та утроби, які не родили, і груди, що не *годували*» (Л. XXIII, 29) [10: 35, 109].

Мабуть, від церковнослов'янського дієслова Т. Шевченко утворив дієприкметник *оддоєний*

«... Тебе ж, о суко!
І ми самі, і наші внуки,
І миром люди прокленуть!
Не прокленуть, а тільки плюнуть
На тих *оддоєних* шенят,
Що ти шенила...»
(«Хоча лежачого й не б'ють») [Ш. II: 361].

У сучасній українській літературній мові: «*Віддоювати, віддоїти*.
1. Доячи, зціджувати частину молока з молочної залози... 2. *тільки док., рідко*. Те саме, що *видоїти*» [72 I: 581].

Очевидно, завдяки Т. Шевченкові в новоукраїнській мові закріпився вислів Ісуса Христа про книжників і фарисеїв у церковносло-

в'янському перекладі — *гроб* [гріб] *поваплений*, який «уживається на позначення кого-, чого-небудь, що під привабливим зовнішнім виглядом ховає найгірші, найогидніші якості, властивості» [70 VI: 635]. Пор.: Горе вамъ, книжницы и фарїсеє, лицемѣри, якъ подобитеся *гробимъ повапленымъ*, иже внѣуду оубо являютса красны, внутрѣуду же полни суть костей мертвыхъ и всакїа нечистоты (Мт., глава XXIII, вірш 27) [8: 1316]. Т. Шевченко модифікував цей вираз, замінивши лексему *гробъ* на *склеп*:

«Де ваше золото, палати?
Де власть великая? В склепах,
В склепах повалених ката[ми]
Такими ж самими, як ви...»
(«Мені здається, я не знаю»)
[Ш. II: 220].

До церковнослов'янзмів, що їх часто вживав Т. Шевченко, належить лексема *всує*, яка виступає і в ролі звичайного прислівника з семантикою «марно», і в ролі присудкового слова [69 I: 120], наприклад:

Я сам, як бачиш, марне, *всує*,
Я сам занівечив свій вік
(«Варнак») [Ш. II: 72];

...Бо лучше одурить
Себе-таки, себе самого,
Ніж з ворогом по правді жить
І *всує* нарікати на Бога
(«Не нарікаю я на Бога...»)
[Ш. II: 355].

Небесний Царю! Суд Твій *всує*,
І *всує* царствіє твоє
(«Єретик») [Ш. I: 289];

... Не хотятъ
Познать, розбити тьму неволі,
І *всує* Господа глаголи,
І *всує* плачеться земля.

(«Псалми Давидові» — 81)
[Ш. I: 361].

Прислівник *всує* (*вѣсоує*) «даремно» читаємо у Святому Письмі церковнослов'янською мовою, зокрема в Псалтирі (пс. III, 8; пс. XXIII, 4; пс. XXXVIII, 7; пс. LXXII, 13; пс. CXXVI, 1–2), Євангелії (Мт. V, 22) [8: 688, 698, 707, 726, 760, 1389].

Здається, в ролі присудкового слова *всує* трапляється в ранніх творах поета.

Т. Шевченко часто бував у православних храмах і слухав відправи церковнослов'янською мовою («Євангелію й Богослужби Шевченко глибоко знав», — сказав І. Огієнко [52а: 256]). У прикінцевій частині Літургії священнослужитель у так званій Заамвонній молитві промов-

ляє: «Благословляй благословляющыя Тя, Господи, и освящай на Тя уповающыя, спаси люди Твоя и благослови достояніе Твое... *Миръ мірови* Твоему *даруй*... и всѣмъ людемъ Твоимъ...» [44: 109]. Вираз «мир мирові» Т. Шевченко вжив у прикінцевих рядках послання «Шарафико́ві» поеми «Єретик»:

Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди...
Мир мирові подарують
І славу вовіки!

(«Єретик») [Ш. I: 289]

(звичайно, *Сонце Правди* — іменування Ісуса Христа в релігійній поезії, тому його треба писати як власну назву — з великих літер).

(Далі буде)

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Ш. Тр.л.* — Шевченко Т. Три літа. Автографи поезій 1843–1845 років. — К.: Наукова думка, 1966. — 118 арк. + XV с. [Підготовка текстів та післямови Є.С. Шабліовського].
- Ш. Б. кн.* — Шевченко Т. Більша книжечка. Автографи поезій 1847–1860 рр. — К.: Видво АН УРСР, 1963. — 329 с. + 4 с. [Вступна стаття члена-кореспондента АН УРСР, доктора філологічних наук Є.С. Шабліовського].
- Ш. М. кн.* — Шевченко Т. Мала книжка. Автографи поезій Шевченка 1847–1850 рр. / Підготовка факсимільного видання та передмова Є. Шабліовського. — К.: Наукова думка, 1984. — 431 с. + 47 с. (окремо у футлярі). [Підготовка факсимільного видання та передмова Євгена Шабліовського].
- Ш.* — Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у дванадцяти томах.
— *Т. 1:* Поезія 1837–1847. — К.: Наукова думка, 2001. — 782 с.
— *Т. 2:* Поезія 1847–1861. — К.: Наукова думка, 2001. — 782 с.
— *Т. 3:* Драматичні твори. Повісті. — К.: Наукова думка, 2003. — 589 с.
— *Т. 4:* Повісті. — К.: Наукова думка, 2003. — 598 с.
— *Т. 5:* Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. — К.: Наукова думка, 2003. — 488 с.
— *Т. 6:* Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. — К.: Наукова думка, 2003. — 629 с.
- Ш. К. 1840.* — Шевченко Т. Кобзарь. — СПб., 1840.
- Ш. К. 1860.* — Кобзарь Тараса Шевченка. — СПб, 1860. — 1860. — 245 с. [Шубравський В.Є. Передмова до факсимільного видання «Кобзаря» 1860 р.] (окрема брошура).

1. A Concordance to the Poetic Works of Taras Shewchenko — Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка / Ред. й упорядкув. О. Ільницького, Ю. Гавриша. V. 1–4. — Edmonton—Toronto, 2001.
2. *Bańkowski A.* Etymologiczny słownik języka polskiego. — Т. 2. — Warszawa, 2000. — 977 с.
3. *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1957. — 806 s.
4. *Gebauer J.* Slovník staročeský. D. I–II. — Praha, 1970.
5. *Reczek S.* Podręczny słownik dawnej polszczyzny. — Wrocław etc., 1968. — 933 с.
6. Slovník jazyka staroslověnského. — D. I–IV. Praha, 1966–1997.
7. *Анісов В., Серєда Є.* Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка / Вид. 2-е, доп. — К., 1976. — 392 с.

8. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета на церковнославянском языке. — М., 1997. — 1760 с.
9. Библия сирѣ(ч) книги ветхого и новаго завѣта, по языку словенску. Острог 1581. — Львів, 2006. — 1956 с.
10. Библия, або Книги Святого Письма Старого и Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Об'єднання Біблійних Товариств. — Б. м., 1990. — 959 + 296 с. (переклад І. Огієнка).
11. Библия. Книги Святого Письма Старого та Нового Завіту / Четвертый повний переклад з давньогрецької мови. — К: Українське Біблійне товариство, 2011. — 1213 с. (переклад о. Р. Турконяка).
12. Богогласникъ. — Почаїв, 1790—1791. — 296 арк.
13. Богогласникъ. — Почаїв, 1805.
14. Відповіді читачам // Українська мова в школі. — 1956. — № 6. — С. 70—71.
15. Букварь или Начальное оученіе хоташымъ оучитиса книгъ писмены славенскими, напечатаса во стої Кієво-печерской Лаврѣ. ≠ аѣча года [тобто 1791 р.]. — [1] + 26 арк.
16. Великий церковный Изборникъ. — Ужгород, 1992. — 989 с.
17. *Вільчинська Т.П.* Концепт-образ «Богородиця» у поетичній творчості Т. Шевченка // Мова і культура. — Вип. 11. — Т. 10(122). — К., 2009. — 368 с.
18. Граматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький. — К., 1970. — XXVI + 72 арк. + 86 арк. + 114 с.
19. *Грищенко А.П.* Прикметник в українській мові. — К., 1978. — 207 с.
20. *Деркач Б.* Мінеї-Четї // Шевченківська енциклопедія. — Т. 4. — К., 2013. — С. 238.
21. *Дзира Я.* До питання про джерела архаїзмів у мові творів Тараса Шевченка // Українська мова в школі. — 1961. — № 5. — С. 30—37.
22. *Дубровський В.* Словник московсько-український. — К., 2013. — 463 с.
23. *Дьяков В.А.* Тарас Шевченко и его польские друзья. — М., 1964. — 151 с.
24. *Дьяченко Г. протоиер.* Полный церковнославянский словарь. — М., 2000. — 1120 с.
25. Евангелие от Матфея в славянской традиции. — СПб., 2005. — 185 с.
26. Етимологічний словник української мови. — Т. 1. — К., 1982. — 631 с.
27. *Желеховский Є., Недільский С.* Малоруско-німецький словар. — Львів, 1886. — 1122 с.
28. *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. — Кн. 2. — Ч. 1 (1701—1764). — Львів, 1984. — 131 с.
29. Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новгорода-Сѣверскаго Игоря Святославича. — М., 1800. — 49 с.
30. *Івакін Ю.О.* Коментар до «Кобзаря Шевченка. Поезії 1847—1861 рр.». — К., 1968. — 407 с.
31. *Івакін Ю.О.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання. — К., 1964. — 271 с.
32. *Льїн В.С.* Курс історії української літературної мови. — Вип. V. Мова творів Т.Г. Шевченка. — К., 1957. — 71 с.
33. *Льїн В.С.* Мова творів Т.Г. Шевченка // Курс історії української літературної мови. — Т. 1 (дожовтневий період) / За ред. акад. І.К. Білодіда. — К., 1958. — С. 211—262.
34. Канон Успення святої праведной Анни // <http://azbyka.ru/days/caa/56>.
35. Інтернет, пошук у Google: Царица неба и земли.
36. Библия Онлайн // http://bible.ucoz.com/load/khristianskie_knigi_online/skachat_biblejskuju_simfoniju/24.
- 36а. Кобзарь Т. Шевченка / Коштом П. Семеренка. — СПб., 1860. — С. 71.
37. о. *Кравчук М.* Книга псалмів. / Переклад українською мовою на основі грецького тексту з поясненнями. — Рим, 1966. — С. 11. (Праці Греко-католицької Богословської Академії. — Т. XXVIII). — 240 с.
38. *Кудрицький Є.М.* До питання про ідейний зміст поезії Т.Г. Шевченка «Світе ясний! Світе тихий» (Лінгвостилістичний етюд на історико-літературну тему) // Збірник праць восьмої наукової шевченківської конференції. — К., 1960. — 320 с.
39. Лексикон славеноросскій и именъ Тлькованіе П. Беринди / Підгот. В.В. Німчука. — К., 1961. — 272 с.

40. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. В.В. Німчука. — К., 1964. — 203 с.
41. Максимович М. Псалмы, переложенные на украинское наречие. — М., 1859. — 44 с.
42. Медведик Ю. Лірницький «Богогласник» Порфирія Демуцького (до 110-ліття виходу у світ збірника «Ліра та її мотиви») // Мистецтвознавство України. — 2013. — Вип. 13. — С. 79—90.
43. Мінея декабрь. — 4. — Ч. 1. — М., 2002. — 600 с.
44. Молитвословъ. — К., 1992. — 416 с.
45. Молитвословъ. — Почаїв, 1763. — 607 арк.
46. Молитвословъ. — Оунгварь [Ужгород], 1895. — 915 с.
47. Молитвы и песнопения православного молитвослова с переводом на русский язык, с объяснениями и примечаниями Николая Нахимова / Изд. исправл. и дополн. — К., 2003. — 483 с.
48. Нахлік Є. «І мертвим, і живим, і ненародженим...», і самому собі: Шевченкове ословлення минулого, сучасного й майбутнього та власної екзистенції. — Львів, 2014. — 471 с.
49. Нечуй-Левицький І. Вибрані твори: В двох томах / За ред. і передм. М.К. Новицького. — Харків, 1937. — Т. 1. — 410 с.
50. Нечуй-Левицький І. Твори: В 10-ти томах. — Т. I—X. — К., 1965—1968.
51. Никифор архимандрит. Иллюстрированная полная популярная библейская энциклопедия. — М., 1891. — 902 с.
52. Ніковський А. Словник українсько-російський. — К., 1927. — 864 с.
- 52а. Огієнко І. Релігійність Шевченка // Огієнко І. (митрополит Іларіон). Тарас Шевченко / Упорядник, автор передмови і коментарів М. Тимошик. — К., 2003. — С. 163—280.
53. Пересопницьке Євангелії 1556—1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. — К., 2001. — 700 с.
54. Пилинський М. (рец.) Словник мови Шевченка // Українська мова і література в школі. — 1965. — № 11 (листопад). — С. 86—92.
55. Письмо Т. Гр. Шевченка к редактору «Народного чтения» // Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12-и томах. — Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті... — К., 2003. — С. 191, 195.
56. Полное собрание русских летописей. — Т. 1: Лаврентьевская летопись... — М., 1962. — 580 с.
57. Псалтир. — Варшава, 1936. — С. 5. (Праці Українського наукового інституту. Т. XXXVIII. — Серія перекладів Св. Письма та Богослужбових Книг. — Кн. 2). — 87 с.
58. Псалтирь на Малоросійськїмъ язиці. Переложивъ П. Марачевскій. 1865 // Автограф зберігається в Бібліотеці Російської АН (БАН). Науково-дослідний відділ рукописів, шифр 1.5.53 — Осн. 1460.
59. Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології. — К., 2001. — 156 с.
60. Російсько-український словник / Ред. С. Єфремов. — Т. 3. — Вип. 1. — 336 с.
61. Салмина М.А. Карна // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». — Т. 3. — СПб., 1995. — С. 22—25.
62. Свирелин А. протоиер. Краткий церковно-богослужебный словарь для толкового чтения книг, уяснения смысла Богослужения и обрядов Православной Церкви. — М., 1997. — 318 с.
63. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами. — Рим, 1963. — 1070 с. + 352 с. (переклад І. Плюти-Хоменка).
- 63а. Святкова й Загальна Мінея. — К.: Видання ВПЦР, 1927. — С. 48.
64. Симфонія на Ветхий и Новый Завет. — СПб., 1998. — 1500 с.
65. Синявський О. Елементи Шевченкової мови, їх походження й значіння // Культура українського слова. — 36. 1. — Х.; К., 1931. — С. 7—15.
66. Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.) / Глав. ред. чл.-кор. АН СССР Р.И. Аванесов. — М., 1988—2004 — Т. 1—7.
67. Словарь русского языка XI—XVII вв. — М., 1975—2008. — Вип. 1—28.

68. Словарь украинского языка, собранный ред. ж. «Киевская старина». / Ред. с добавл. собственных матер. Б.Д. Гринченко: В 4-х томах. — К., 1907—1909.
69. Словник мови Шевченка: В двох томах. — К., 1964.
70. Словник української мови: В 11-ти томах. — К., 1970—1980.
71. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка, передм. В.Є. Шубравського. — К., 1982. — 547 с.
72. *Стус В.* Час творчості. Dichtenszeit. — К., 2005. — 704 с.
73. Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту мовою руськоукраїнською [П.О. Куліша, І.С. Левіцького і Пулюя]. — Відень, 1912. — 825 + 249 с.
74. *Тимошенко П.Д.* Студії над мовою Тараса Шевченка. — К., 2013. — 224 с.
- 74а. *Трембіцький А.* Лірницькі пісні та лірники Поділля // Народна творчість та етнографія. — 2003. — № 4. — С. 75—76.
75. Українсько-російський словник: У 6-ти томах. — К., 1953—1963.
76. Шевченківський словник. — К., 1976—1977. — Т. 1 — 2. — Мапа до статті «Подорожі Т.Г. Шевченка на Україну». — С. 115—118.
77. *Шейковський К.В.* Опыт южно-русского словаря. — М., 1883. — Т. V: Т—Ю. — Вып. 1. — 276 с.
78. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. акад. О.Н. Трубачева. — М., 1974 — 2014. — Вып. 1—39.

Статтю отримано 25.01.2015

Vasyl' Nimchuk

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE PROBLEM OF OLDBOOK ELEMENTS AND DIALECT IN POETRY OF SHEVCHENKO

Shevchenko is recognized as the founder of modern Ukrainian literary language. The main components idiolect writer was popular and oldbook language.

Poet parted lifelong from the Church Slavonic language Bible. He probably knew by heart Psalmbook Church Slavonic language from his childhood.

Shevchenko often visited churches in celebrations that were Church Slavonic by the origion.

The poet was familiar with Middle Ukrainian religious poetry from the collection “Bohohlasnyk.” It is proved that Shevchenko uttered Church Slavonic text in Ukrainian.

Shevchenko generously used the Church Slavonic vocabulary and grammar not only in translation — “rehash” of biblical texts, especially the Psalms, but in their own poems on biblical and secular themes. He founded the sacral and solemn style of the new Ukrainian language. Church Slavonic Shevchenko’s poems are often not adequately interpret by commentators of the works of the poet. Commentators and the lexicographers in rare cases misconstrue token from the native dialect of the master. Shevchenko’s vocabulary should be completely included in the register in register of a new academic “Dictionary of Ukrainian language”. It is time for laying modern “Dictionary of Shevchenko language.” During the publishing of works of the writer it is necessary to add glossary of words that can be obscure for the modern reader.

Key words: Church Slavonic language, dialecticism, Bible, religious celebration, old Ukrainian orthoepy, Dictionary of Shevchenko language.

УДК 81'367.622:821.161.2

Петро Білоусенко

Запорізький національний університет, м. Запоріжжя

ПРО ПРИРОДУ ДЕЯКИХ ІМЕННИКІВ НЕПОВНОЇ ПАРАДИГМИ У ТВОРАХ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

Розкрито причини появи субстантивів з неповною парадигмою в прийменниково-іменникових конструкціях XI–XVIII ст., показано емоційно-експресивне навантаження таких іменників у творах Т.Г. Шевченка та їхню подальшу долю в українському красному письменстві.

Ключові слова: мова Т.Г. Шевченка, іменники неповної парадигми, емоційно-експресивне навантаження, прийменниково-відмінкові конструкції, словотвір, спеціалізована функція девербативів та деад'єктивів.

До іменників неповної парадигми звичайно зараховують групи слів, які не мають граєм однини [іменники *singularia tantum*] або множини [іменники *pluralia tantum*], у чому виявляється виразне семантичне спрямування категорії числа, «спрямування на відображення кількісних співвідношень предметів у позамовній дійсності» [3: 92]. Спостереження показують, що окрім згаданих іменників, які вживаються лише в однині чи тільки в множині, у мові є багато субстантивів, парадигма яких зводиться до однієї чи двох-трьох форм однини або множини. Зрозуміло, що кожен іменник, який виникає в мові, має спочатку лише одну відмінкову форму, а пізніше, розширюючи сфери вживання, поступово охоплює всю парадигму. Зауважимо, що далеко не кожен іменник, незважаючи на дату його виникнення, і нині вживається у всіх відмінкових формах, однак у словниках звичайно подано його початкову форму (часом штучно сконструйовану), а в ілюстраціях наведено ті контексти, які виявлено при укладанні лексикографічних праць. У словниках-

© П.І. БІЛОУСЕНКО, 2015

тезаурусах екземпліфікації удокладнюються всіма зафіксованими словоформами, що були виявлені в окресленому колі джерел. Такими є, зокрема, «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» (1977–1978), «Словник мови Шевченка» у двох томах (1964 р.) та ін.

У згаданому словникові мови Т.Г. Шевченка задокументовано цілий шерг слів з обмеженою кількістю словоформ. Наприклад, до іменника *приблуда* не наведено жодного вживання форм підпарадигми множини (СМШ II: 151), проте такі форми легко домислюються як реально наявні у мові (*приблуди, приблуд, приблудам* і т.д.). Однак таке домислювання неможливе до цілої низки слів. Зокрема, важко уявити іншу форму іменника, ніж *плив* у Шевченковому словосполученні *збити з пливу* «звести з правильного шляху»: *А Борнц усе-таки поет народний і великий, І наш Скворода таким би був, якби його не збила з пливу латинь* (Там само: 79).

Такі іменники виступають у творах митця здебільшого у прийменниково-відмінковій формі. Досить часто трапляються конструкції з прийменником **на**, причому іменник структурно й семантично співвідноситься з дієсловом, наприклад: *Ремінна свита... на заказ і добре зроблена* (СМШ I: 247¹); *Не видно нікого в Іерусалимі, Врата на запорі* (258); *Посилаю вам на показ 10 екземплярів* (II: 103); *Я в Нижнім Новгороді на волі, — на такій волі, як собака на прив'язі* (153); *На припоні коні отаву скубуть* (159). Рідше документуються субстантиви такого ґтибу з прийменниками **з, без, у (в), по**: *Чи не той це Микита, що з вильотами свита* (I: 87); *Ремінна свита з відлогою на тім тижні тобі пошлеться* (96); *А то так случилось, Просто з запалу та й годі* (254); *Папір мені дуже став у пригоді* (II: 103); *Мабуть шкода, Що без пригоди, мов негода, Минула молодість моя* (153) «потреба, користь», співвідносне з *пригодитися* «знадобитися»; *Вдовиного, бачиш, сина В прийом громада повезла* (156) «місце, де провадиться набір рекрутів»; *Ты паству свою покинув без спросу владики и блукаєш тепер по дебрях та добрых людей грабыш* (548); *Не плач, Катерино, Не показуй людям сльози, терпи до загину* (I: 243); *Так ніколи, що за лежєю нема коли і посидить* (368); *Стали хлопців В кайдани кувати Та повезли до прийому Битими шляхами* (II: 156); *По слуху вона мені подобалась* (266) «з розмов»; *Дурня знати по походу* (138) тощо.

У постприйменниковій позиції можуть виступати іменники *прикметникового* походження. Зокрема, у творах Т.Г. Шевченка документується цікава форма *до скруту*: *Було, на собаку кинь, то влучиш друга, а як прийшло до скруту, то святий їх знає, де вони поділись* (СМШ II: 259), *скрут* «складні, важкі обставини, труднощі». Цей іменник чоловічого роду структурно й семантично співвідноситься із запозиченим з польської мови прикметником *скрутний* (ставропольське *skrutny*) (ЕСУМ V: 289), можливо, *скрут* — це новотвір митця. Слідом за Т.Г. Шевченком,

¹ Римські цифри вказують на том, арабські — сторінку. Повторювані елементи в паспортизаціях опускаються.

у прийменниково-відмінковій формі *до скруту* цей іменник уживали П. Мирний, М. Кропивницький та інші письменники. Пізніше фіксуються форми називного відмінка цього деривата, наприклад: *В мене велике господарство, в мене великий скрут; я не вмю до півдня спати, а з півдня по хатах походжати та люльку смоктати* (І. Нечуй-Левицький); *Ми так молоком більше перебиваємося, бо такий скрут — ніколи такого ще не було* (Г. Косинка). Подальше розгортання кількості словоформ цього іменника з наведеною семантикою, певне, було заблоковано великою кількістю омонімів, здебільшого з конкретним значенням: «поворот; нитка (скручена); кривизна» (Ж: 879), «заворот (кишок); деталь водяного млина; клубок із солом'яної стрічки, із якого виготовляють капелюхи» (Гр IV: 145); «заворот кишок; поворот дороги» (Сабадош: 294; Негрич: 158), «деталь воза» (Шило: 241), «гужва з лози» (Горбач: 338) та ін. Згодом в українській мові документується форма жіночого роду цього іменника *скрута*, у якої не було згаданих семантичних обмежень, тому кількість форм однини в нього значно поширена (див. СУМ IX: 326), однак його абстрактність — позначення внутрішнього стану людини — стала на заваді виникнення форм множини.

Зрідка в постприйменникову позицію потрапляє наявна в мові прийменниково-відмінкова форма іменника або ж частка з дієсловом, що сприяє об'єднанню їхніх складників в окреме слово з обмеженою парадигмою: *На незабудь Штернбергові* (СМШ I: 461); *На пригорі, ніби капличка, Козацька церква невеличка* (II: 153); *На пригорі собі стоїть, неначе дівчина, хатинка* (Там само) тощо. Пор.: *А з вечора до досвіта Летить стріла каленая* (I: 202) та *Що гомонять отам, зичить удосвіта* (65).

Розглядані іменники здебільшого виступають в однині, почасти трапляються іменники *pluralia tantum* лише з однією-двома словоформами, наприклад: *Нехай вона сердешна од наймів трохи одпочине; Ви в наймах вирости чужії, у наймах коси побіліють, У наймах, сестри, й умрете; Піду в найми, піду в люди, А за сотником не буду* (I: 441).

Іменники неповної парадигми, здебільшого, — нульсуфіксальні утворення, зрідка серед них трапляються деривати з іншими формантами, наприклад: *спасибі, що ти зовеш на пораду і на розглядини сестру Ярину* (II: 203).

У письменників нової української літератури — попередників Т. Шевченка — такі іменники трапляються нечасто. Зокрема, у Г. Квітки-Основ'яненка є *загинуті*, але немає *до загину* (Кв.-Осн. I: 477), є *прив'язатися*, але немає *на прив'язі*, є *запірати* «замикати», але немає *на запорі* (507); є *запалати*, але немає *із запалу*, є *найняти*, *наймичка*, *найом* «дія за значенням найнятися» (за *найом*), *наньм* (без *наньма*, по *наньмам*), але немає *найми* тощо, шоправда, є *бути в пригоді* (II: 668).

Походження таких конструкцій пов'язано з розвитком синтаксичного ладу нашої мови, який від давньокиївського періоду до сьогодні зазнав значних змін у бік розвитку прийменникових конструкцій, котрі в багатьох випадках витіснили безприйменникові, тобто відбулася замі-

на синтаксичного зв'язку прилягання на опосередковане керування. Це дало змогу точніше й диференційовано означати обставинні функції, які раніше виконували переважно відмінкові форми без прийменника. Проте розвиток згаданих конструкцій наштовхувався на дефіцит іменників з потрібним значенням: наявні субстантиви не могли забезпечити потреби носіїв мови у вираженні думки. Тому, якщо необхідна семантична ідея містилася в прислівнику, він міг виступати в ролі іменника. Прийменниково-прислівникові конструкції часто трапляються у творах Т.Г. Шевченка, наприклад: *На світ Вас виведу **надалі** Рядами до-вгими в кайданах* (СМШ I: 437); *Замарне сила пропаде* (251); *Чи знаєте, як ви мені її [скриньку] **вторік** показували недороблену?* (122); *...ще купіль гріли матері, **Намарне** гріли* (445). Такі конструкції зазнавали адвербіалізації й у сучасній мові однозначно сприймаються як синтетичні прислівники. У мові Т. Шевченка є й такі структури, які підтверджують думку про те, що розглядані постприйменникові компоненти мовці первісно сприймали як субстантиви, оскільки при них може бути означення, наприклад: *Був собі дід та баба, З **давнього** **давня** у гаї над ставом, Удвох собі на хуторі жили* (СМШ I: 160); *І хоч би на сміх де могила о **давнім** **давні** говорила* (Там само), пор. *давно, здавна*. Пор. також сучасні *змалку* і з *самого малку*. Адвербіалізувалася й більшість структур, постприйменниковий компонент яких — деад'єктив, наприклад: *Хата щоб була 10 аршин **вишир*** (I: 120); *Очі, очі... Чом ви **змалу** не вилізли* (I: 285); *І в путь Марія **нашвидку** збиралась* (452) тощо. У панівній більшості таких конструкцій маємо подвійну (прислівникову й прикметникову) мотивацію (*зблизька, згарячу, здалека, здуру, знову, дочиста, заживо, за дорого, подальш* тощо).

Окрім цього, у найдавніших пам'ятках документуються девербативи та деад'єктиви із загальним словотвірним значенням “опредметнена дія” чи “опредметнений стан” зі спеціалізованою функцією: виступати в постприйменниковій позиції обставинних прийменниково-відмінкових конструкцій. Новостворені деривати вживалися лише в одній, рідше двох-трьох відмінкових формах, отже, були іменниками неповної парадигми. До таких новотворів в українській мові XI–XIII ст. можна зарахувати невелику кількість іменників. Напр.: *бѣ бо рать велика бесперестани* (ПВЛ: 127); *бѣ бо уже в заморозѣ* (142); *Галичане изоимаша изаслави(ч) на розгонѣ* (ЛК: 464); *онѣ же в оторонѣ* (ін. сп. *въ торонѣ*) *высочивѣ по нихѣ* (587); *Романѣ же слышетъ без опасѣ к моужемѣ Галичкимѣ* (660) тощо.

Інтенсифікується цей процес у середньоукраїнській мові, схожі конструкції дедалі частіше фіксуються в пам'ятках, які відображають живу народну мову: *На **покормѣ** до Вольни идуть* (1545 Торг: 67); *ся розы(ш)ли про(ч) у **поко(р)мѣ*** (1571 СелРух: 45); *копцы закопа(ли)... в **о(б)ездѣ*** (1597 ККПС: 88); *Душа яст[ь], и до **скази** приходит[ь]* (1607 Душ: 184); *Кгвальтовная, наглая, по **мусу** утрата* (1620 УП: 166); *рушилѣ... на **отсѣчѣ** войску* (до 1720 ЛСам: 21); *козакѣвъ Православной вѣри безѣ **засору** обрѣ-*

таюційся (1638 ВО: 144); *пойти на пролом* (1720 ЛВелІ: 68); *на море вь бродъ пустившися* (369); *до утеку удалися* (ІІ: 38); *продавання на роздробъ* (545); *изъ куріеромъ вь задіоръ войшолъ* (1723 ЯМ: 101); *горѣлки... на рощодъ* (1724: 101); *на розискъ... кого послалъ* (222); *о побою и порубѣ* мужа (1728 ДНМ: 188); *в службѣ за наемъ находилъся* (1756: 344); *плѣнниковъ... на окупъ випустилъ* (1770 СИ: 354); *безумний болтает без разбору* (60-і — 70-і ХVІІІ Ск І: 109) та ін.

Деякі зі згаданих іменників неповної парадигми можуть за формою збігатися з давніми іменниками повної (чи потенційно повної) парадигми. Однак зіставлення, приміром, наведених *вь бродъ пустившися* (при давно відомому *бродъ*, що позначає місце функціональної дії), прозора вказує на омонімічність цих дериватів. Пор. також сучасні *розмах* (крил) і ударив з *розмаху* та ін.

Значна частина цих конструкцій перейшла в прислівники, оскільки вони відповідали умовам адвербіалізації. На перехід форм слова й приіменниково-іменних конструкцій у прислівник впливав ряд факторів: багатофункційність прийменників [7: 16], їхня лексична невиразність [5: 86]. Легко переходили в прислівники прийменниково-іменні конструкції, що вживаються для вираження релятивних функцій: просторових, темпоральних, каузальних, модальних та ін. [9: 22]. Прискорює завершення цього процесу наявність у слові семантичного імпульсу до адвербіалізації, а саме: абстрактність імені [5: 86; 6: 116], широта позначуваних словом понять [11: 33], втрата ними об'єктності [10: 43].

Серед факторів, що сприяють адвербіалізації, лінгвісти відзначають також розвиток абстрактного значення словосполучень [8: 57], закріплення за прийменниково-іменниковими групами значення, неадекватного сумарному значенню компонентів, що складають ці структури [4: 29]. Сприяло переходу в прислівники різних частин мови явище *аналогії* [5: 86].

Дослідники вказували й на те, що значно збільшувало можливість переходу в прислівник словоформи чи сполучення слів випадіння другого компонента із лексичної системи мови [5: 20] чи повне руйнування парадигматичної системи певного типу [2: 382]. Розглядані ж новотвори з самого початку мали обмежену парадигму, отже, значна частина прийменниково-відмінкових конструкцій з цими дериватами відповідала умовам адвербіалізації, пор. сучасні *навиліт, навипуск, нарозхват, уроздріб, вплав, вбрід* та багато інших. За створеними морфолого-синтаксичними моделями творилися нові, здебільшого конфіксальні адвербативи.

Т.Г. Шевченко, очевидно, звернув увагу як на те, що трансформація дієслів, прикметників в іменники з обмеженою парадигмою зумовила концентрацію, інтенсифікацію в цих дериватах інформації процесу, ознаки, а, отже, і їхнього емоційно-експресивного навантаження, тому в його текстах часто трапляються згадані іменники, потреба у створенні яких продиктована саме такими чинниками, порівняймо, наприклад, у

цьому плані конструкції *до смерті* і *до загину*, *собака прив'язана* і *собака на прив'язі*, як *прийшлося до скруту* і як *стало скрутно*, *стати у пригоді* й *пригодитися*, *коні на припоні* й *коні припнуті* тощо.

Зароджені в надрах давньої руської (української) мови, розглядані прийменниково-відмінкові конструкції з іменником, який має обмежену парадигму, широко вживаються в творчості письменників — наступників Т.Г. Шевченка — основоположника нової української літературної мови, наприклад: *навіть курей і гусей на розвід дала; А! — каже з притиском, — а! браво, хлопче!* (з тв. А. Свидницького); *Дыка коза обзывается безъ протягу, тико мезэ!* (Я. Новицький); *У мене люде не на убій; А боги оба рубалися аж до вбою аж до здоху* (з тв. Ю. Федьковича); *У подобі став їй новий піп* (Г. Барвінок); *Не в забарі буде в нас дитина* (Л. Боровиковський); *В коляску запрягли дванадцятро коней по парі в простяж* (О. Стороженко); *...з перепюю богу душу оддав* (О. Кониський); *...хоч би тобі один хвіст залишився на розвід* (М. Стельмах); *Обертайся, земле, без упину* (Є.Плужник); *А взагалі я певен, що все буде добре: дивись, народ у нас як на підбір; ...летять вони [журавлі] вдень і вночі без передиху, без єдиної зупинки* (з тв. О. Гончара) тощо.

Такі структури можуть легко адвербіалізуватися, пор.: *впорожні, взагалі, всерйоз* тощо. На субстантивність постпрефіксального (постприйменникового) елемента, як і раніше, вряди-годи може вказувати розширення його парадигми (*взагалі //назагал*) та розщеплення прийменниково-іменникових форм означуванним словом, напр.: *Кажи назагал — скільки ми маємо бійців під гвинтівкою* (Ю. Смолич); *Хведько звик на повному серйозі відповідати на запитання старших* (М. Стельмах).

Наведені приклади репрезентують типове вживання цих форм: їх використовують здебільшого в розмовному й просторічному мовленні та широко — у поетичних і прозових творах художньої літератури, рідше — в публіцистичному стилі мовлення. Розглянуті іменники неповної парадигми означають опредметнені процеси, дії, якості і перебувають на периферії синтаксичних функцій цієї частини мови: вони, переважно, не виступають підметами, додатками, присудками, мають прислівникове значення. Лише зрідка прийменниково-відмінкові форми цих іменників можна кваліфікувати як неузгоджені означення чи як складники присудка. Напр.: *Церемонія вітання високого гостя тим часом була якраз у розпалі* (Ю. Смолич); *Я вже іду, я весь уже в розгоні* (Д. Павличко). Апарадигматичність згаданих іменників, специфіка значення часом стоять на заваді визначення їхнього роду. Утім, можна з певністю констатувати, що всі вони майже поспіль мають граматичне значення чоловічого роду.

Нульсуфіксальні іменники неповної парадигми можуть творитися й поза межами прийменниково-відмінкової конструкції. Напр.: *и поныро(м) плынуци по(д) комягу пна ягоди(н)ского поды(ш)ла* (1565 Торг: 116); *взяли поля на(и)мо(м)* (1627 СелРух: 211); *Було производмъ чумаки якъ пидвернуть до ихнего коша* (69); *Турок ...пишовъ потоптом* (105);

Поїдом їсти (Ж: 683). Однак форми орудного відмінка в наведених прикладах скоріше слід, певне, кваліфікувати як прислівники, що утворені не шляхом адвербіалізації, а шляхом власне деривації: додаванням суфікса **-ом** до мотивувального слова.

У творах Шевченка зрідка документуються іменники неповної парадигми, що не належать до прислівників і не виступають у післяприйменниковій позиції, наприклад: *Паничі ...Засватані, весілля ждуть, А нашим молодим дівчатам В селі проходу не дають* (СМШ I: 176). Іменник *проходу* тут означає не локатив «місце, де хтось (чи щось) може пройти», не давати проходу — це значить «не давати пройти», а в наведеному контексті ще й «чіплятися до дівчат». Наступники Шевченка охоче користуються такими формами: *не давали бусурменамъ спуску* (Я. Новицький); *Й не по мені човни ті на приколі, Яким не знать ні глибу, ні жахань* (А. Мойсієнко). У сучасних поетичних творах іменники неповної парадигми, як свідчать спеціальні розвідки [див. 1], часто виступають поза прийменниково-відмінковими структурами як анормативні поезми, зокрема: *зітхати >зітх, пропадати >пропадъ, сліпий >сліп, зацвітати >зацвіт* (з тв. В. Стуса), *нестрим, підпряга* (Д. Павличко), *змагати(ся) >змаг* (Є. Маланюк), *змага* (Я. Славутич) та інші.

Отже, розглядані іменники неповної парадигми, що були в найдавніших текстах марковані належністю до народнорозмовної мови, верифіковані творчістю Т.Г. Шевченка, завдяки оригінальності (однинності) форми, стали вагомим виразовим та емоційно-експресивним засобом сучасного красного письменства.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- АЖ** Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.) / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. — К.: Наук. думка, 1965. — 191 с.
- Б-Н** *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1966. — 423 с.
- БерЛекс** Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В.В. Німчука: Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — XL. — 272 с.
- ВО** О войнѣ о страниновой зъ ляхами на Украинѣ Малоросійской // Лѣтопись событий въ Юго-Западной Росіи въ XVII в. / Сост. Самоиль Величко. — К., 1984. — С. 133–146.
- Горбач** *Горбач О.* Словник говірки села Бродина // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. — Львів, 2000. — С. 247–364.
- Гр** Словарь української мови / Зібр. ред. журн. “Киев. старина”. Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. — К., 1907-1909. — Т. 1–4.
- ДНМ** Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст.: (Матер. сотенних канцел. і ратуш Лівобереж. України) / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. — К.: Наук. думка, 1976. — 416 с.
- ДолГов** *Верхратський І.* Про говор долівський // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. XXV — XXVI. — Кн. III і IV. — Львів, 1900. — 127 с.
- Душ** *Душевник Г.Т.* // Пам’ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVII ст.): Тексти і дослідження. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 180–205.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови / За ред. О.С. Мельничука: У 7 т. — К.: Наук. думка, 1982–2006. — Т. 1–5.

- Ж** Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник. — Львів, 1886. — Т. 1–2. — 1117 с.
- Кв-Осн.** Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: У трьох томах. — Харків: ХДУ, 1978–1979. — Т. 1–3.
- ККПС** Книга Київського підкоморського суду / Відп. ред. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1991. — 344 с.
- ЛВел** Величко С. Сказаніе о войнѣ козацкой зъ поляками. — К.: Українська академія наук, 1926. — 275 с.
- ЛК** Київський літопис // Полное собрание руських летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. — М.: Изд-во вост. литературы, 1962. — С. 384–707.
- ЛСам** Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. — К., 1873. — 469 с.
- Негрич** Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березові. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. — 224 с.
- Сабадош** Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. — Ужгород: Ліра, 2008. — 480 с.
- СелРух** Селянський рух на Україні 1569–1648 р. — К., 1993. — 532 с.
- СИ** Собрание историческое // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. — К., 1873. — С. 320–378.
- Син** Синоніма славеноросская // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті Німчука В.В. — К.: Наук. думка, 1964. — С. 91–172.
- СУМ** Словник української мови. — К.: Наук. думка, 1970–1980. — Т. 1–11.
- Торг** Торговля на Україні XIV — середини XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. — К.: Наук. думка, 1990. — 299 с.
- УП** Українська поезія. Кінець XVI — поч. XVII ст. / Упоряд. В.П. Колосова, В.І. Крекотень. — К.: Наук. думка, 1978. — 432 с.
- Шило** Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. — Львів-Нью-Йорк, 208. — 288с.
- ЯМ** Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1734 гг.) / Под ред. А.Лазаревского. — К., 1983–1987. — Ч.І–ІІІ. — 418 с.

1. Біленко Т.Г. Поетика нульсуфіксації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «українська мова» / Т.Г. Біленко. — Запоріжжя, 2004. — 20 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. Виноградов. — М.: Учпедгиз, 1947. — 784 с.
3. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. — К.: Пульсари, 2004. — 400 с.
4. Герасимов В.И. История выражения временных отношений предложно-падежными и падежными формами (на материале русского языка XI–XVII вв.): автореф. дис. на соиск...канд. филол.: спец. 10.02.01 «русский язык» / В.И. Герасимов. — М., 1978. — 22 с.
5. Демидова А.К. Переход предложно-именных сочетаний в наречиях / А.К. Демидова // Русский язык в школе. — 1957. — №5. — С. 85–92.
6. Довга Т.М. Адвербіалізація іменникових словоформ родового відмінка / Т.М. Довга // Питання словотвору східнослов'янських мов: Матеріали міжвуз. респ. конф. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 116–117.
7. Довгая Т.М. Адвербиализация в современном украинском литературном языке: автореф. дис. на соиск... канд. филол. наук: спец 10.02.02. «украинский язык» / Т.М. Довгая. — Ужгород, 1970. — 20 с.
8. Дымский А.С. Отграничение от наречий сочетаний предлогов с именем существительным (без устали) / А.С. Дымский // Уч. зап. Москов. заоч. пед. ин-та. Каф. языкознания. — М., 1971. — С. 52–89.
9. Коневецкий А.К. История наречий в русском языке: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А.К. Коневецкий. — Саратов, 1977. — 44 с.

10. Федорук-Галкина Е.М. Наречие в современном русском языке / Е.М. Федорук-Галкина. — М., 1939. — 156 с.
11. Шапиро А.Б. Об образовании наречий в современном русском языке / А.Б. Шапиро // Русский язык в школе. — 1947. — №1. — С. 28—38.

Статтю отримано 05.05.2015

Petro Bilousenko

Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya

THE NATURE OF SOME NOUNS OF NOTCOMPLETE PARADIGM IN WORKS OF T. G. SHEVCHENKO

It is apparent that in addition to nouns of singularia tantum or pluralia tantum the language has many substantives paradigm of which is reduced to one or two or three singularity or plurality. In the language of T.G. Shevchenko it is documented a lot of these word forms, marginally prepositional-case constructions such as *збила з пливу латинь* (*zbyla z plyvu latyn'*), *врата на запорі* (*vrata na zapori*), *став у пригоди* (*stav u pryhodi*), *покинув без спросу* (*pokynuv bez sprosu*), *повели до прийому* (*povely do pryjomu*), *прийшлося до скруту* (*pryishlos' do skrutu*) and others. The origin of these constructions is connected to the development of the syntax level of our language, which from the Old Slavic period till modernity had many changes in the development of prepositional constructions that in many cases forced out null-prepositional constructions, meaning there was a change in syntax connection of auxiliary to indirect control. The development of mentioned constructions was lacking nouns with the necessary meaning: actual substantives were not able to satisfy needs of speakers in expressing thoughts. If the necessary semantic idea existed in other parts of the language, from them from old times nouns with specialized function — to be in post prepositional adverbial constructions were forming. An adverb could function also as a noun. Limited functions of such newly formed nouns led to incompleteness of their paradigm. Structures with such nouns were consistent with adverbialization because a significant portion of them suffered adverbialization. Transformation of verbs, adjective, adverbs into nouns with the limited paradigm led to concentration, intensification of these derivative in formation process and characteristic. They were in the ancient texts marked belonging to folk language are common in the T.G. Shevchenko's works. Verified by the works of the great master these nouns of incomplete paradigms have become an important emotional and emotional-expressive means of the contemporary literature.

Key words: T.G. Shevchenko, nouns of notfull paradigm, emotional expressive load, preposition-noun constructions, wordforming, specialized function of deverbatives and adjectives.

УДК 811.161.2.282.82-1Шев

Ангеліна Пономаренко

Інститут української мови НАН України, м. Київ,

ЛІНГВОФЕНОМЕН ФУНДАТОРА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ЕСТЕТИКО-СОЦІАЛЬНІ ПРОЕКЦІЇ

У статті розглянуто динаміку двох дискурсивних практик творення слов'янських літературних мов через мовосвіт Тараса Шевченка і Олександра Пушкіна у контексті впливу естетичного канону літературної мови на її соціальну престижність. Зроблено спробу окреслити спільні та відмінні характеристики мовно-реформаторської діяльності українського та російського письменників через призму стратегій мовної поведінки, рецепції фольклорної традиції, мовного середовища, комунікативних проєкцій мови.

Ключові слова: літературна мова, мовотворчість, лінгвофеномен, фундатор національної літературної мови, естетичний канон, соціальна престижність мови.

Час ревізії і рефлексії над мовною нормою (С. Єрмоленко) нині збігається з часом ревізії і рефлексії над історією літературної мови. Національна літературна мова — невіддільний складник національної ідентичності. З огляду на це важливо простежити спільність і супротивність, динаміку взаємодоповнення і взаємопоборення двох дискурсивних практик творення слов'янських літературних мов: української літературної мови — генієм Тараса Шевченка і російської літературної мови — генієм Олександра Пушкіна. І в українській, і в російській лінгвістиці позиції основоположників (за сучаснішою термінологією — реформаторів) національних літературних мов уже не непорушні: вони хоча й не викликають сумнівів, проте поступово виходять із наукової «моди», їх витісняють інші доміанти. Проте це не применшує значення мовотворчості Тараса Шевченка, Олександра Пушкіна в історії

© А.Ю. ПОНОМАРЕНКО, 2015

національних літературних мов, зокрема потребує осмислення проблема впливу художнього дискурсу на соціальну престижність літературної мови.

Порівняння світоглядних вимірів, творчих практик, художніх модулів Тараса Шевченка і Олександра Пушкіна було традиційним у радянський час і мало ідеологічне забарвлення. Віддаючи належне талантові Шевченка, автор мав неодмінно наголосити, що Кобзар учився у Пушкіна, у чомусь наслідував його творчу манеру, пор.: «Геніальна словесно-художня майстерність Пушкіна, чистота і висока культура його поетичної мови, його реформаторська діяльність в російській літературній мові були для Шевченка і джерелом натхнення, і, образно кажучи, академією художнього слова, і конкретним зразком — стимулом до дії, до творчої роботи на ґрунті української літературної мови, в сфері її національної структури і специфіки» [1: 23]; «Шевченко, спираючись у своєму глибоко своєрідному мистецтві слова на прогресивні мовні традиції Пушкіна, розвивав свою художньо-словесну творчість у руслі демократизації літературної мови» [20: 52]. А втім, парадоксально, що, попри значну кількість бібліографічних позицій, названа тема лишається однією з малодосліджених і водночас перспективних для історико-культурологічного, типологічно-художнього та власне лінгвістичного зіставлення.

У радянську добу статуси Тараса Шевченка і Олександра Пушкіна як основоположників національних літературних мов не піддавалися сумніву, але рецептивне, комунікативне і дидактичне наповнення названих статусів посутньо різнилося. Пушкін утверджувався не лише як постать національна, а як явище наднаціональне, планетарно-цивілізаційне, тоді як Шевченка описували в категоріях більш локальних. Не ставимо під сумнів, що український поет добре знав творчість Пушкіна (це підтверджено численними свідченнями сучасників митця) і високо цінував його художні тексти. Але з погляду сучасних інтелектуальних запитів залежність мовотворчості Шевченка від пушкінських мовних традицій не варто абсолютизувати.

Змінилися історичні епохи, проте позиціонування Кобзаря і «солнца русской поэзии» як реформаторів національних літературних мов лишилося незмінним, трансформувалося лише їхнє буття на сторінках наукових праць. С.Я. Єрмоленко зазначає, що «від самого початку свого зародження лінгвошевченкознавство поєднувало дві лінії аналізу Шевченкових текстів: 1) відповідність мови поета літературній нормі української національної мови (праці В.С. Ващенко, П.Д. Тимошенка, М.А. Жовтобрюха, В. М. Русанівського, І. Огієнка, Ю. Шевельова, М. Мозера та ін.); 2) художньо-естетична майстерність поетової мови (праці Г.А. Левченка, Л.А. Булаховського, Максима Рильського, І.К. Білодіда, З.Т. Франко, В.В. Жайворонка, А.К. Мойсієнка та ін.). Зазвичай названі дві лінії об'єднуються формулою «мова і стиль Шевченка» [11: 3–18].

Серед різних описів мови О. Пушкіна О.Г. Ревзіна [14: 179–187] виокремлює три основні підходи:

— власне лінгвістичний (В.В. Виноградов [5; 6], Г.О. Винокур [7] та ін.); в основу покладено співвідношення загальнонаціонального і художнього;

— культурно-семіотичний (Ю.М. Тинянов, Ю.М. Лотман [12], Б.А. Успенський); мову Пушкіна розглядають на тлі семіотичних суперечок про мову, а також з погляду різних ідеологічних позицій, наявних у культурно-мовній ситуації перших десятиліть ХІХ ст.;

— власне смисловий (Б.М. Гаспаров [9]). Особистість Пушкіна, його життя і творчість розглядаються на основі міфопоетичних сюжетів.

Спільною в цих підходах є орієнтація на культурно-історичний мовний контекст (що було «до» і що стало «після» Пушкіна).

Зробимо спробу схематично окреслити спільні та відмінні риси фундаторів літературних мов, відповідаючи на питання, чому долю української літературної мови визначив мовосвіт Тараса Шевченка, а долю російської літературної мови — мовосвіт Олександра Пушкіна?

Не претендуючи на вичерпність переліку, серед **спільних** характеристик мовно-реформаторської діяльності Тараса Шевченка і Олександра Пушкіна можна виокремити:

- органічне, вроджене мовне чуття; багато мовних питань їм доводилося «вирішувати вперше, часом інтуїтивно» (П. Гриценко);
- взірцевість мовної норми, репрезентованої в художніх текстах письменників, що засвідчила її динамічну стабільність незалежно від зміни історичних епох;
- загальнонаціональну роль мови письменників;
- відображення в індивідуальній мовотворчості письменників сучасної їм лінгвокультурної ситуації;
- білінгвальність/мультилінгвальність;
- вплив інших мов на мовну практику письменників-мовотворців; естетично виправдане використання іншомовних елементів у художніх текстах;
- багатостильовість;
- історизм; звертання до першоджерел;
- формування індивідуального мовосвіту на перетині різних парадигм — інформаційної, культурно-історичної, художньо-лінгвальної;
- розширення функціональних можливостей мови та ін.

Відмінності спостерігаємо в таких аспектах оприявлення індивідуального мовосвіту фундаторів національних літературних мов:

Стратегія мовної поведінки. Пріоритетність вибору саме російської мови для Пушкіна не була пов'язана із ситуацією протистояння, конфліктності; це була захоплива мандрівка у нововідкритий світ. Для Шевченка простір україномовності був вибором екзистенційного поля конфліктності. При цьому драматична інтенсивність сприйняття рідної мови як простору особистісного вольового вибору у Шевченка не-

зрівнянню вища, ніж у Пушкіна. Часто цитований вислів О. Пушкіна: «Розмовна мова простого народу (який не читає іноземних книжок і, слава богові, не виражає, як ми, своїх думок французькою мовою) варта також найглибших досліджень. ...не зашкодить і нам іноді прислухатись до московських проскурниць. Вони говорять напрочуд чистою і правильною мовою» [13 VI: 348] засвідчує його прагнення до пізнання властивостей «живої» російської мови, але це прагнення митця-дослідника, який хоче вдосконалювати художню майстерність. До речі, українська мова, зокрема в художній практиці Миколи Гоголя, так само візуалізувалася як джерело лексичного урізноманітнення й стильового збагачення російської мови, тобто потрактовувалася як етнографічний «декор», який увиразнював і пропонував нові семантичні пласти для розвитку єдиної «великоруської» літературної мови. Вибираючи українську мову як основний засіб національної самоідентифікації, Шевченко створив ґрунт для багатостильового функціонування української літературної мови.

Відмінність реценції фольклорної традиції. Якщо для Пушкіна цей чинник надзвичайно цікавий, але зовнішній (відомо, що поет ретельно фіксував і вивчав народні пісні та казки, щоб використати потім їх у своїх художніх текстах), то для Шевченка він становить органічне середовище його буття, поза яким він себе не мислить. Кобзар «не стилізував свої твори під фольклор: він або трансформував його, або лише спирався на вироблені в ньому естетичні цінності. Його самобутня творчість органічно зливалася з фольклором як формою національного самовираження» [15: 51].

Усність / писемність. Пушкін орієнтований на книжно-літературні, писемні практики мови, а Шевченко — на усні. Для Пушкіна слово пишеться, а для Шевченка — звучить. О. Пушкін у листі до видавця (1836) зазначає: «Чи може писемна мова бути зовсім схожа на розмовну? Ні, так само, як розмовна мова ніколи не може бути цілком подібною до писемної... Що багатша мова висловами і зворотами, то краща для вправного письменника. Писемна мова пожвавлюється щохвилини висловами, що народжуються в розмові, але вона не має відмовлятися від набутого нею протягом віків. Писати лише мовою розмовною — значить не знати мови» [13 VI: 198–199].

Автографи Шевченка [21] і перші прижиттєві видання творів рясніють численними відмінностями порівняно з сучасною літературною нормою, та й не тільки з сучасною. Мовна практика Шевченка зафіксувала велику кількість варіантних, паралельних слововживань, словоформ (*мені, мині, міні* тощо), не кажучи вже про пунктуаційні норми. Цілісне оформлення окремих слів, особливо часток, прислівників, було для поета правописною проблемою. Можемо припустити, що Тарас Шевченко мовну норму інтуїтивно «відчував», але вагався в тому, як її відобразити графічно.

Поезія / проза. Для Пушкіна поетична і прозова практики транскрибуються в два рівновеликі дискурси, тоді як для Шевченка дискурс

поетичний є засадничо визначальним, а дискурс прозовий — безсумнівно, підрядним. В.М. Русанівський зауважив, що окремі тематично схожі поезії українського і російського геніїв («Сон», «Вольность», «Деревня»), в яких навіть використано однакову лексику, вияскравлюються у Пушкіна в монументальному зображенні без розробки деталей, а Шевченко з окремих деталей складає монументальне панно [15: 108].

Поезія й проза (повісті й щоденник) у Шевченка постають як органічне поєднання почуттєвої (поезія) і тематично-зображальної, фактографічно-інформаційної функції мови (проза). Ставлення до російських повістей Т. Шевченка у науковців неоднозначне, але ці художні тексти належать перу українського генія і стали «епізодом у розвитку російської літератури». Для історії російської літературної мови вони цікаві насамперед тим, що в них відбиті не лише актуальні на той час мовні норми, а й російський діалектний матеріал.

Білінгвізм. Французько-російський білінгвізм Пушкіна був елементом культурної моди, зумовленої процесом європеїзації російського дворянства першої половини XIX ст., а українсько-російський білінгвізм Шевченка був вибором неминучої стратегії виживання. У тогочасному дворянському товаристві панував штучний французько-російський салонно-будуарний жаргон [2; 8]. А Пушкін, «сприяючи зміцненню форм європейського мислення, у той же час долає вузькість великосвітського жаргону і зближує літературну мову з різними національно-побутовими стихіями» [6: 317].

Мовне середовище. Петербург для Пушкіна — це всеохопна просторинь світової культури, органічне мовне середовище поета великої держави. Комунікативний простір Північної Пальмири був поєднаний з європейськими матрицями, мовна акустика там була зовсім інша. «Петропольський лабіринт», як назве його пізніше Шевченко у майже передсмертному своєму вірші «Кума моя і я», пульсував історичними альтернативами і визначив стратегії мовної поведінки українського поета. Французька мова Шевченкові була потрібна насамперед для того, щоб прилучитися до здобутків західноєвропейської культури, а не як засіб ухилення до вищих соціальних верств. Вживання в російських повістях та листах італійських слів свідчить про те, що Кобзар засвоїв правила італійської граматики (утворення ступенів порівняння прислівників, форм однини і множини тощо). Завдяки знайомству з К. Брюлловим і В. Штернбергом поет бував у петербурзьких німецьких родин, тому міг розмовляти німецькою принаймні на побутові теми, досить вправно користувався німецькою графікою при передаванні у своїх творах формул мовного етикету, уривків із німецьких пісень. Аналіз біографічних відомостей та мовної тканини художніх текстів Шевченка засвідчив адаптування поета до мовного середовища тогочасного Петербурга з виразною прагматичною настановою на задоволення власних комунікативних потреб у здобутті освіти, художній та образотвірчій практиці [18: 3–11].

Комунікативна проекція мови. Для Пушкіна «речь — державный глагол», а для Шевченка мова — це насамперед розмова з людиною. «Розмова — визначальний мотив мовомислення поета. ...поет, пишучи, насамперед розмовляв з народом» (С. Єрмоленко), нагадуючи йому про національну історію й гідність. Яскравим прикладом «державного глагола» є поема О. Пушкіна «Мідний вершник», у якій постала ода Петербургові й Петрові І. Щоправда, поет відчуває гостру колізію між інтересом держави й інтересом звичайної людини: «мідний вершник» готовий розтоптати «маленьку людину».

Цитати. У Пушкіна значна кількість цитат про мову і стиль, вжитих у різних типах текстів з чіткою прагматично-дидактичною настановою; наприклад: «Справжній смак полягає не в бездумному запереченні якогось слова, якогось звороту, а у відчутті відповідності й доцільності» (1827), «Грамматика не диктує законів мові, а витлумачує і стверджує її звичаї» (1833).

У Шевченка цитати про слово (мову) — це невіддільні елементи його художнього мовосвіту, в якому наскрізним є мотив збереження мовної самобутності української нації: «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чие краще, нехай судять люди...» [22]. Йшлося не про стильові нюанси різних мовних форм, а про утвердження української національної мови в її культуротворчій, літературно-нормативній функції, пор.: «Найвищою мірою українська мовна свідомість виявилася в творчості Тараса Шевченка, який утвердив образ літературного українського слова в його загальноновизнаній нормі» [23: 32]. П.Д. Тимошенко зауважував: «Т. Шевченко не залишив висловлювань про те, якою повинна бути українська літературна мова, якими шляхами вона мусить розвиватися» [19: 188], але його мовна практика визначила цей шлях.

Причиною того, що саме Шевченкове слово було сприйняте українською мовною свідомістю як літературно-нормативний канон, С. Єрмоленко вважає суголосність висловлених Кобзарем ідей думам усіх українців, а також досконалу естетичну мовну форму, що не втратила свого впливу на читачів упродовж століть. Глибока й органічна соціальна спрямованість Шевченкових текстів випросторилась у соціальну престижність новоствореної української літературної мови. «Мовотворчість Шевченка від середини ХІХ ст. справедливо оцінювали як своєрідний рубікон у розвитку української літературної мови, формуванні її нової якості та нового простору функціонування. Після «Кобзаря» 1840 р. повернення до попередньої мовно-літературної практики не віталось, виглядало анахронізмом» [19: 5].

Шевченко і Пушкін стали творцями літературних мов як цілісних практик вибору власної національної ідентичності. Для Пушкіна це було заглиблення художньої мовотворчості в народно-розмовну стихію, для Шевченка — відстоювання української мови в художній творчості як засобу національного самоствердження («Я на сторожі коло їх

поставлю слово», «Щоб наше слово не пропало...»). Україномовність для Шевченка — це завжди екзистенційний вибір. Українська мова Шевченкового часу стала маркером нон-конформізму.

Становлення української і російської літературних мов як історичний процес відбувалося шляхом акумулювання творчих зусиль, спрямованих як на еволюцію внутрішніх культурних ресурсів мов, так і на інтегрування із загальноєвропейським мовно-культурним процесом. Нині доведено, що і Шевченко, і Пушкін зовсім не були першими, хто ввів живу мову свого народу в реєстри красного письма. Важко не погодитися з думкою Б.М. Гаспарова, що «в цьому поступальному русі Пушкіну належить важлива, але не виняткова — і, може бути, навіть не найбільша — роль. Але якісного ефекту синтезувального стрибка, який відкрив нові можливості і нові шляхи розвитку, було досягнуто в його епоху; і епіцентром, фокусом цього процесу послужила пушкінська творчість і творча особистість поета у символічному її значенні» [9: 332]. Саме поетична творчість Шевченка стала символом національної літературної мови. Цей ефект був об'єктивований у мовно-культурній свідомості в образі «універсально-всепроникного, протейстичного генія» — «...з'явився високий майстер, що, як господар, з'єднав усе краще, все життєздатне...» [1]. Культивування літературного стандарту нині не можна уявити без осмислення мовосвіту фундаторів національних літературних мов. Саме осмислення, а не міфологізування. Для створення цілісного уявлення про лінгвофеномен фундатора національної літературної мови, на нашу думку, варто брати до уваги ступінь естетизації його мовної практики у національній мові, проєктований на соціальну престижність.

1. Білодід І.К. Т.Г. Шевченко в історії української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1964. — 135 с.
2. Блинохватова В.М. Русско-французский билингвизм российского дворянства первой половины XIX века: На материале писем : Дисс. ...канд. филол. наук : 10.02.19. — Ставрополь, 2005. — 179 с.
3. Булаховский Л.А. Русский литературный язык первой половины XIX века. — К.: Изд-во КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1957. — 492 с.
4. Булаховский Л.А. Художественный язык А.С. Пушкина. — К.: Рад. школа, 1947. — 32 с.
5. Виноградов В.В. Стиль Пушкина. — М.: ОГИЗ, 1941. — 619 с.
6. Виноградов В.В. Язык Пушкина. Пушкин и история русского литературного языка. — М.—Л.: Academia, 1935. — 457 с.
7. Винокур Г.О. Пушкин и русский язык // Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. — М.: Учпедгиз, 1959. — С. 189–206.
8. Гак В. Г. Язык Пушкина и французский язык // Вопросы языкознания. — 2000. — № 2. — С. 79–89.
9. Гаспаров Б.М. Поэтический язык Пушкина как факт истории русского литературного языка. — СПб.: Академический проект, 1999. — 400 с.
10. Дзюба І.М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. — К.: ВД «КМА», 2008. — 718 с.
11. Єрмоленко С. Філософія мови Тараса Шевченка // Українська мова. — 2014. — №2. — С. 3–18.
12. Лотман Ю.М. Пушкин: Биография писателя. Статьи и заметки. — СПб., 1995.
13. Пушкин А.С. Полное собрание сочинений: В 10 т. — М., 1962.

14. Ревзина О.Г. Язык и время в пушкинском поэтическом контексте // Пушкин и поэтический язык XX века: Сборник статей, посвященный 200-летию со дня рождения А.С. Пушкина. — М.: Наука, 1999. — С. 179–187.
15. Русанівський В.М. У слові — вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка). — К.: Наук. думка, 2002. — 240 с.
16. Словарь языка Пушкина: в 4 т. / Отв. ред. акад. АН СССР В. В. Виноградов. — 2-е изд., доп. / Российская академия наук. Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. — М.: Азбуковник, 2000.
17. Словник мови Шевченка: В 2 т. / Редкол. В.С. Ващенко та ін. — К.: Наук. думка, 1964.
18. Ткаченко О. Шевченко і мови: ерудиція і творчість / О. Ткаченко // Слово і час : наук.-теорет. журн. — 2014. — № 8. — С. 3–11.
19. Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка. — К.: КММ, 2013. — 224 с.
20. Черторизька Т.К. Пушкінські традиції у мовній творчості Т.Г. Шевченка (на матеріалі російських творів поета) // Мовознавство. — 1974. — №5. — С. 44–52.
21. Шевченко Т. Три літа. Автографи поезій 1843–1845 років. — К.: Наук. думка, 1966.
22. Шевченко Т. Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря» // Режим доступу: <http://litorus.org.ua/shevchenko/shev507.htm>
23. Єрмоленко С.Я. Літературний стандарт у контексті мовної свідомості українців // Літературна норма і мовна практика. — Ніжин, 2013. — С. 31–41.

Статтю отримано 17.03.2015

Angelina Ponomarenko

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

LINGUISTIC PHENOMENON OF A FOUNDER OF THE NATIONAL LITERARY LANGUAGE: THE AESTHETIC-SOCIAL PROJECTIONS

The article considers the dynamics of two discursive practices of creation of the Slavic literary languages through Taras Shevchenko's and Alexander Pushkin's linguistic world (movosvit) in the context of the impact of the aesthetic Canon of the literary language in its social prestige. An attempt was made to identify the common and distinctive characteristics of the cultural-reform efforts of the Ukrainian and Russian writers through the lens of the strategies of the speech behavior and the folk traditions reception such as the language environment and the communicative language mapping.

Key words: literary language, linguistic world (movosvit), linguistic phenomenon, founder of the national literary language, the aesthetic canon, the social prestige of the language.

УДК 81'367.622.16:373.43

Сергій ОМЕЛЬЧУК

Херсонський державний університет, м. Херсон

ДЕВЕРБАТИВИ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВОДИДАКТИЧНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ, ГРАМАТИЧНИЙ І СТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТИ

*У статті досліджено девербативи як складник лінгводидактичної терміносистеми в лексико-семантичному, граматичному і стилістичному аспектах. Запропоновано семантичну класифікацію віддієслівних іменників, з'ясовано, які суфіксальні морфемі репрезентують семантичні відношення, що виражають девербативи *potiŋa actiōnis*, *potiŋa acti*, *potiŋa agentis* у сучасній лінгводидактичній терміносистемі. Охарактеризовано явище регулярної полісемії, а також виокремлено основні типи синонімічних лексем-девербативів, виявлених у науковому лінгводидактичному дискурсі.*

Ключові слова: *термінний девербатив, семантичні відношення, суфіксальні морфемі, полісемія, метонімічне перетворення, словотвірні синонімічні девербативи, лексичні синонімічні девербативи.*

Серед власне лінгвістичних проблем, пов'язаних з унормуванням українських лінгводидактичних термінів, виокремлюємо впорядкування і стандартизацію цього шару української галузевої лексики, урахування національних зразків словотворення у використанні термінної лексики, дослідження проблеми нормативного функціонування російнізмів у складі лінгводидактичної терміносистеми тощо. Ця студія є логічним продовженням низки статей автора, у яких досліджено особливості вияву парадигматичних відношень (синонімії й антонімії) в українській лінгводидактичній термінології [18]; охарактеризовано сучасну лінгводидактичну термінологію в аспекті нормативності, ураховуючи помітні зміни, що відбулися за останні дві десятиріччя в академічній мовознавчій науці, та сучасних здобутків вітчизняної прикладної лінгвістики [19].

© С.А. ОМЕЛЬЧУК, 2015

Лінгводидактичні терміни є особливою лексико-семантичною підсистемою термінної лексики української мови, що містить різноманітні назви методичних понять. Чільне місце в цій підсистемі посідають віддієслівні іменники на позначення опредметнених дій, опредметнених мисленнєвих процесів і станів, а також результату опредметнених дій, процесів і станів. Такі лексеми різнобічно досліджено в мовознавчих студіях, зокрема в аспектах категорійного словотвору (К. Городенська [4], Є. Карпіловська [6], Н. Клименко [7], В. Олексенко [17], Л. Родніна [23]), основоцентричної дериватології (В. Грещук [5]), історичної граматики (А. Лагутіна [13]), порівняльної граматики на тлі інших слов'янських мов (М. Гінзбург [3]), функційно-стилістичному (П. Клубков [8], Л. Колібаба [9], Т. Коць [10], Б. Нільссон [16]), структурно-семантичному (Д. Миронов [15], Г. Ращинська [21]), когнітивно-ономасіологічному (Г. Ярмоленко [25]) аспектах тощо. Проблемам семантики й функціонування віддієслівних лексем у галузевих терміносистемах присвячено наукові розвідки О. Мартиняк [14] (науково-технічна терміносистема), М. Вакулєнка [1], В. Пілецького [20] (фізична терміносистема), К. Лаврішевої, Н. Міщенко [12], Р. Мисака, Б. Рицаря [22] (терміносистема програмної інженерії). Проте мовні особливості сучасного лінгводидактичного терміна-девербатива ще не стали предметом спеціального наукового дослідження мовознавців. Це й зумовило мету нашої розвідки — проаналізувати особливості функціонування девербативів як цілісного класу термінної лінгводидактичної лексики в семантичному, граматичному і стилістичному аспектах. Такий аналіз сприятиме розв'язанню нагальних потреб лексикографічної практики початку ХХІ ст., насамперед, у царині термінографії та стандартизації галузевої термінології.

Матеріалом дослідження слугували віддієслівні іменники, виокремлені шляхом суцільної вибірки з підручників із методики навчання української мови для студентів вищих навчальних закладів, а також статей у фахових виданнях і збірниках наукових праць із лінгводидактики. Для інтерпретації семантики і структури термінних девербативів використано «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (П. Мовчан, В. Німчук, В. Клічак — 2009 р.), «Російсько-український словник: термінологічна лексика» (Н. Шило — 2004 р.), «Словник синонімів української мови в двох томах» (А. Бурячок, Г. Гнатюк, С. Головащук та ін. — 2006 р.), «Словник українських морфем» (Л. Полюга — 2009 р.), «Словник афіксальних морфем української мови» (Н. Клименко, Є. Карпіловська, В. Карпіловський, Т. Недозим — 1998 р.).

В українських наукових текстах лінгводидактичного спрямування віддієслівні іменники, посідаючи проміжне місце між дієсловом та іменником, відіграють важливу роль. Вони мають особливу ономасіологічну структуру, в основі якої лежить ономасіологічна категорія, що не входить до предметної сфери власне іменника — процесуальна ознака як дієслівна ономасіологічна сутність. З огляду на це вживання девербативів у мовленні засвідчує явище ономасіологічної транспозиції, яке

В. Олексенко тлумачить так: «Значення іменника — нове, воно відповідає віднесенню деривата до класу іменників, значення дії — старе, воно реалізується вихідною частиною деривата» [17].

За семантикою девербативи, які використовують у науковій літературі в царині лінгводидактики, об'єднуємо в такі класи слів:

1. **Назви опредметненого процесу** (*nomina actionis*): а) із суфіксом **-аці(я)** (*актуалізація опорних знань, апробація експериментальної програми, мотивація навчальної діяльності, орієнтація на творчу особистість, реалізація мовної змістової лінії програми, систематизація знань з теми та ін.*); б) із суфіксом **-енн(я)** (*ведення шкільної документації, мовне дослідження, збагачення словникового запасу учнів, зіставлення мовних понять, діалогічне мовлення, ознайомлення з новим матеріалом, осмислення орфографічного правила, поширення передового педагогічного досвіду, розроблення навчальної програми, особливості українського словотворення, завдання на увідповіднення, удосконалення змісту освіти та ін.*); в) із суфіксом **-к(а)** (*перевірка часткових гіпотез дослідження, підготовка вчителя в системі післядипломної освіти, постановка мети й завдань уроку*); г) із суфіксом **-нн(я)** (*анотування статей, вивчення нового матеріалу, відмінювання іменників, володіння вміннями й навичками, запам'ятовування теоретичного матеріалу, застосування правил, перекладання текстів, пригадування граматичного правила, реформування мовної освіти, структурування мовної теми, урахування дослідницького підходу, формування мовної особистості та ін.*); ґ) із суфіксом **-тт(я)** (*суб'єктивне відкриття нових знань, здобуття мовних знань, набуття досвіду творчої діяльності та ін.*); д) із нульовим суфіксом (*вплив на особистість, заміна запозиченого слова українським відповідником, зміна парадигми філософії освіти, побудова висновків, розгляд атестаційної справи, розподіл учасників конференції за секціями та ін.*).

2. **Назви результату процесу** (*nomina acti*): а) із суфіксом **-аж** (*інструктаж щодо виконання домашнього завдання та ін.*); б) із суфіксом **-аці(я)** (*анотація мовної теми та ін.*); в) із суфіксом **-енн(я)** (*дослідницьке мислення, тижневе навантаження вчителя української мови й літератури, виступити з повідомленням та ін.*); г) із суфіксом **-к(а)** (*експериментальна вибірка, методичні вказівки до роботи з підручником української мови, мовознавча вкладка, лінгвістична довідка як фрагмент теоретичного матеріалу, підсумкова оцінка з теми, лексична помилка, наукова розвідка, сучасна розробка уроку та ін.*); ґ) із суфіксом **-нн(я)** (*граматичні вміння, знання з морфології, обладнання уроку, чергування звуків та ін.*); д) із нульовим суфіксом (*графічний вигляд орфограми, основні вимоги до уроку, народний вислів, запис теми уроку в класному журналі, пояснювальна записка до програми, портретний нарис у публіцистичному стилі, перебіг уроку, обсяг усного переказу тексту, художній переклад, перелік основних лінгводидактичних понять, правильний перенос слова, план виступу на методичному семінарі, пізнавальна потреба, навчальний проект, розгляд дієслівних категорій у шкільному курсі української мови, письмовий роздум у публіцистичному стилі та ін.*).

3. Назви суб'єкта дії (*nomina agentis*): а) із суфіксом **-ант** (*науковий консультант* та ін.); б) із суфіксом **-атор** (*старший екзаменатор, організатор педагогічної практики* та ін.); в) із суфіксом **-ач** (*викладач коледжу* та ін.); г) із суфіксом **-ень** (*творчий учень* та ін.); ґ) із суфіксом **-ець** (*вихованець мовного гуртка, досвідчений мовець, переможець конкурсу знавців мови* та ін.); д) із суфіксом **-итор** (*дипломований репетитор* та ін.); е) із суфіксом **-ник** (*керівник учнівського проекту, юний дослідник* та ін.); ж) із суфіксом **-нн(я)** (*методичне об'єднання вчителів-словесників* та ін.); з) із суфіксом **-ор** (*інструктор на уроці* та ін.); і) із суфіксом **-тель** (*учитель української мови й літератури* та ін.).

Отже, спектр семантичних відношень, що виражають віддієслівні іменники в сучасній лінгводидактичній терміносистемі, репрезентують переважно питомі суфікси **-ач, -енн(я), -ень, -ець, -ник, -к(а), -нн(я), -тель, -тт(я)**; суфікси іншомовного походження **-ант, -аж, -атор, -аці(я), -итор, -ор**; а також нульовий суфікс. Структурно-семантична класифікація термінних девербативів дає підстави констатувати, що не мають чіткого закріплення за певним значенням суфікси **-аці(я), -к(а), -нн(я), -енн(я), нульовий суфікс**. Водночас певні закономірності вживання суфіксальних морфем у віддієслівних іменниках усе ж таки можна простежити. Наприклад, суфікс **-тт(я)** репрезентує девербативи лише зі значенням назви предметного процесу (*nomina actionis*), суфікс **-аж** — зі значенням назви результату процесу (*nomina acti*), а суфікси **-ант, -атор, -ач, -ень, -ець, -итор, -ник, -ор і -тель** — зі значенням назви суб'єкта дії (*nomina agentis*). До найпродуктивніших засобів творення девербативів, що функціують у лінгводидактичній терміносистемі, зараховуємо іншомовний суфікс **-аці(я)**, питомі суфікси **-нн(я), -енн(я)** та **нульовий суфікс**, які виражають значення як назви предметного процесу, так і назви результату процесу.

З огляду на це актуальним залишається питання, наскільки явище регулярної багатозначності як «здатність певних лексико-семантичних груп слів формувати полісемні відношення, що мають будь-який спільний компонент» [15: 32], поширене з-поміж девербативів у царині вітчизняної лінгводидактики. У процесі дослідження ми дійшли висновку, що метонімічні перетворення процесної семантики на рівні морфологічного словотвору властиве переважно віддієслівним іменниками типу *nomina actionis*, що позначають назву предметного процесу, у яких друге значення можна одночасно витлумачувати і як результат цього процесу. О. Курило у своїх мовознавчих студіях пише: «Один наросток має в мові різні значіння, як і різні наростки можуть одним яким відтінком спадатися з собою. Мова може бути тільки за переважний відтінок у значінні даного наростка. Так і дієслівні речівники на **-ння, -ття**: означаючи переважно назву чинності в її тривалому процесі, де їм (речівникам) відповідають недоконані тривалі дієслова, вони можуть означати і назву чинності нетривалої, і назву чинності як наслідку процесу, і назву речі, місця, де їм відповідають доконані дієслова або

недоконані тривалі дієслова» [11: 77]. Наприклад, лексема *дослідження* як *nomina actionis* позначає пізнавання або з'ясування чогось, тобто називає опредметнений мисленнєвий процес, і як *nomina acti* позначає наукову працю, у якій досліджують яке-небудь питання, тобто називає результат процесу. Так само й віддієслівний іменник *спостереження* має двоє значень: «звернення уваги на когось, щось» (*nomina actionis*) і «результат вивчення, дослідження» (*nomina acti*) [2: 1103]. Яскраво ілюструє збіг назви опредметненого процесу з назвою результату процесу також девербатив *порівняння*: виявлення в чому-небудь однакових чи відмінних рис (*nomina actionis*); «слово або вислів, у якому називають особу, предмет або явище, з яким порівнюється хто-, що-небудь» (*nomina acti*) [Там само: 847].

Наведемо найпоширеніші зразки віддієслівних іменників (у поєднанні з іншими лексемами) зі складу лінгводидактичної терміносистеми, яким властиве явище регулярної полісемії: *видання* (*nomina actionis*) підручника → сучасне *видання* (*nomina acti*) Українського правопису; *висловлювання* (*nomina actionis*) власної думки → оцінювання учнівського *висловлювання* (*nomina acti*); *доведення* (*nomina actionis*) мовної закономірності → використати логічне *доведення* (*nomina acti*); *дослідження* (*nomina actionis*) мовного явища → етапи наукового *дослідження* (*nomina acti*); *досягнення* (*nomina actionis*) мети уроку → рівень навчальних *досягнень* (*nomina acti*) учнів; *забезпечення* (*nomina actionis*) позитивного мікроклімату на уроці → програмно-методичне *забезпечення* (*nomina acti*) уроку; *написання* (*nomina actionis*) диктанту → помилкове *написання* (*nomina acti*) слова; *наповнення* (*nomina actionis*) моделі уроку сучасними методами й прийомами навчання → змістове *наповнення* (*nomina acti*) уроку української мови; *оголошення* (*nomina actionis*) результатів ЗНО → складання *оголошення* (*nomina acti*) в газету; *об'єднання* (*nomina actionis*) учнів у мікрогрупи → методичне *об'єднання* (*nomina agentis*) вчителів української мови й літератури; орфографічні правила *переносу* (*nomina actionis*) слів → помилковий *перенос* (*nomina acti*) слова; *планування* (*nomina actionis*) методичних заходів на семестр → календарно-тематичне *планування* (*nomina acti*) уроків; *повідомлення* (*nomina actionis*) теми й мети уроку → учнівське *повідомлення* (*nomina acti*) з теми; *порівняння* (*nomina actionis*) мовних одиниць → метафоричне *порівняння* (*nomina acti*); *пояснення* (*nomina actionis*) сутності граматичного поняття → *пояснення* (*nomina acti*), пов'язане із засвоєнням орфографічної норми; *спостереження* (*nomina actionis*) за мовним матеріалом → поділитися власними *спостереженнями* (*nomina acti*); *уміння* (*nomina actionis*) ставити проблему → мовні навчально-дослідницькі *вміння* (*nomina acti*) та ін.

Водночас у лінгводидактичній науковій літературі натрапляємо на помилкове вживання девербативів *nomina acti* із суфіксом *-к(a)* й нульовим суфіксом, які позначають назви результату процесу, у значенні назви самого опредметненого процесу. Наприклад: *Дослідження методики навчання граматики в основній школі потребує розробки* наукових

засад... *Оцінку навчальної діяльності на уроці здійснено з урахуванням усіх відповідних критеріїв. Під час відбору експериментальних і контрольних груп ураховано однаковий рівень навчальних досягнень учнів. У процесі експериментально-дослідного навчання реалізовано метод статистичної обробки результатів експерименту та ін.* Ще в 20-х рр. ХХ ст. О. Курило в праці «Уваги до сучасної української літературної мови» зазначала, що «дієслівні речівники на **-ка** мова творить переважно на назви речей на підставі чинності: у такому значінні наросток **-к-** у речівниках жіночого роду дієслівного походження найчастіше застосовується. Де треба вказати на самий процес чинності, її тривалість, там мова застосовує дієслівні речівники на **-ння, -ття** від недоконаних дієслів» [11: 76–77].

Такої тенденції дотримуються й сучасні мовознавці. Зокрема, Л. Колібаба зауважує: «Зважаючи на вільне утворення іменників на **-ка** від обох видових форм дієслів російської мови, під час їхнього перекладання рекомендовано звертати увагу на видові ознаки твірного дієслова. Іменник, утворений від дієслова недоконаного виду потрібно вживати з формантом **-(а)нн-**, який зберігає імперфективний суфікс дієслівної основи, а тому спроможний найкраще передати значення протяжної, тривалої, розгорнутої в часі дії чи процесу. Якщо твірне дієслово недоконаного виду є потенційно граничним, тобто позначає дію, яка прагне логічного завершення, досягнення певного результату, нормативним також є вживання відповідного іменника з формантами **-(і)нн-** чи **-(е)нн-**, тому що в таких іменниках значення процесності послаблюється. Якщо ж іменник утворено від дієслова доконаного виду, потрібно вживати український відповідник із нульовим суфіксом як ознакою результативності» [9: 80]. І. Фаріон також обстоює думку, що віддієслівні безафіксні іменники, а також із суфіксом **-к(а)** можна вживати лише на позначення наслідків події (об'єктів, суб'єктів), але неправильно вживати їх на позначення дії (незавершеного процесу) чи події (завершеного процесу) [24: 76]. З огляду на це довільна взаємозаміна таких іменників у термінології неможлива, бо вони позначають різні поняття: відповідно результативність дій і розгортання, протяжність дій у часі. Досліджуючи словотвірні категорії іменника, В. Олексенко підкреслює, що «коли треба наголосити на протяжності дії, перевагу слід надавати іменникові на **-нн(я)**» [17: 212].

Отже, замість позанормативного використання віддієслівних іменників *potina acti* в поданих вище прикладах умотиваними є поширені в українській літературній мові словотвірні моделі *potina actionis* на **-нн(я), -енн(я)**, що виразно передають значення процесності: *Дослідження методики навчання граматики в основній школі потребує розроблення наукових засад... Оцінювання навчальної діяльності на уроці здійснено з урахуванням усіх відповідних критеріїв. Під час відбирання експериментальних і контрольних груп ураховано однаковий рівень навчальних досягнень учнів. У процесі експериментально-дослідного навчання реалізовано метод статистичного оброблення результатів експерименту.*

Російський девербатив *разработка* має два відповідники — *розроблення* й *розробка* з нетотожними значеннями: **розроблення** програмно-методичного забезпечення (назва опредметненого процесу) — **розробка** уроку української мови (назва результату процесу). Зауважмо, що в російській мові такі тонкощі на рівні морфологічного словотвору не розрізняються (рос. *разработка программно-методического обеспечения* — *разработка урока украинского языка*).

Проте цілком природними в сучасних наукових текстах лінгводидактичного спрямування є деякі давноутворені назви опредметнених дій і процесів із суфіксом **-к(а)**: **перевірка** правописних умінь учнів, **підготовка** студентів за спеціальністю, **перепідготовка** сучасного вчителя в системі післядипломної освіти, **підтримка** філологічно обдарованих учнів, **поведінка** суб'єктів навчального процесу тощо. З огляду на це поділяємо думку В. Пілецького, який вважає, що заміну віддієслівних іменників-росіянізмів із суфіксом **-к(а)**, які позначають назви опредметнених дій, іменниками на **-нн(я)** часто доводять до абсолюту, намагаючись замінити будь-які українські слова, утворені за допомогою суфікса **-к(а)**. Це, на переконання вченого, суперечить давній українській традиції використовувати суфіксальну морфему **-к(а)** для називання дій, а не тільки їхніх наслідків [20].

Порівняємо семантичне наповнення девербативів *nomina actionis* і *nomina acti* у складі лінгводидактичних терміносполук:

добирання (*nomina actionis*) слів з орфограмою — **добір** (*nomina acti*) слів ілюструє написання складних іменників разом;

дописування (*nomina actionis*) твору — **допис** (*nomina acti*) у шкільну газету як вид творчої роботи;

інструктування (*nomina actionis*) на уроці — основні положення **інструктажу** (*nomina acti*);

консультування (*nomina actionis*) учасників формувального етапу експерименту — учасники **консультації** (*nomina acti*);

метод експертного **оцінювання** (*nomina actionis*) — семестрова **оцінка** (*nomina acti*) з предмета;

переказування (*nomina actionis*) тексту — план **переказу** (*nomina acti*);

адекватне **перекладання** (*nomina actionis*) тексту українською мовою — удосконалення письмового **перекладу** (*nomina acti*);

реферування (*nomina actionis*) наукової статті — написання **реферату** (*nomina acti*) з методики навчання української мови;

закономірності **словотворення** (*nomina actionis*) українських термінів — вивчення українського **словотвору** (*nomina acti*) та ін.

У зазначених парах спільнокоренових девербативів метонімічне перенесення «мисленневий процес → наслідок або результат мисленневого процесу» відбувається не лише на лексичному рівні, а й на рівні морфологічного словотвору, оскільки формальними виразниками семантичних і граматичних змін є словотвірні суфікси предметної семан-

тики, зокрема **нульовий суфікс, -аж, -ат, -аці(я), -к(а)**. До того ж віддієслівні іменники *nomina acti* із зазначеними суфіксами переважно мають граматичні ознаки числа (однини чи множини): *розробка уроку* — *розробки уроків*, *поточна оцінка* — *поточні оцінки*, *навчальний переказ* — *навчальні перекази*, *граматична помилка* — *граматичні помилки* та ін. Водночас більшість термінних віддієслівних іменників *nomina acti* в царині лінгводидактики є нульсуфіксальними. Наприклад:

nomina actionis	←	предикат	→	nomina acti
<i>проектування</i>	←	проектувати	→	<i>проект</i>
<i>планування</i>	←	планувати	→	<i>план</i>
<i>звітування</i>	←	звітувати	→	<i>звіт</i>
<i>творення</i>	←	творити	→	<i>твір</i>
<i>набирання</i>	←	набирати	→	<i>набір</i>

Останнім часом у вітчизняній лінгводидактиці спостерігаємо тенденцію використання віддієслівних іменників. Зокрема, на підставі аналізу сучасних наукових і навчально-методичних праць у реєстрі лінгводидактичних термінів ми виявили дев'ять типів лексем-девербативів:

1. Іншомовний девербатив із суфіксом **-аці(я)** — гібридний девербатив (іншомовний віддієслівний іменник із питомим суфіксом **-нн(я)**: *активізація / активізування пізнавальної діяльності*, *аргументація / аргументування власної думки*, *демонстрація / демонстрування педагогічної технології*, *деталізація / деталізування методів навчання*, *диференціація / диференціювання навчальної діяльності*, *інтеграція / інтегрування принципів навчання мови*, *інтерпретація / інтерпретування семантики слова*, *класифікація / класифікування мовних одиниць*, *конкретизація / конкретизування цілей навчання*, *координація / координування діяльності вчителів-словесників*, *корекція / корегування навчальних досягнень учнів*, *мотивація / мотивування діяльності учнів*, *орієнтація / орієнтування на дослідницький підхід до навчання*, *презентація / презентування передового педагогічного досвіду*, *реалізація / реалізування навчального проекту*, *реєстрація / реєстрування учасників ЗНО*, *систематизація / систематизування теоретичного матеріалу з теми* та ін. Водночас у лінгводидактичному дискурсі високу продуктивність мають іншомовні девербативи з суфіксом **-аці(я)**, хоча в останнє десятиріччя ці форми намагаються замінювати девербативами з суфіксом **-нн(я)**.

Цілком погоджуємося з думкою Л. Колібаби, що, виражаючи відношення повної ідентичності, український суфікс **-нн(я)** й іншомовний **-аці(я)** вказують на семантичну близькість або ідентичність значень віддієслівних іменників із семантикою тривалої дії, що функціують у спеціальній та загальнонауковій термінологічній сфері [9: 82].

2. Гібридний девербатив (іншомовний віддієслівний іменник із питомим суфіксом **-нн(я)**) — іншомовний девербатив з нульовим суфіксом: *аналізування / аналіз граматичних норм, лінгвістичне експериментування / експеримент, синтезування / синтез мовної теорії* та ін.

3. Іншомовний девербатив із суфіксом **-аці(я)** — питомий девербатив із суфіксом **-нн(я)** або **-енн(я)**: *адаптація / пристосування до умов навчання, модернізація / осучаснення методики навчання мови, реалізація / виконання концепцій мовної освіти, репродукція / відтворення мовних знань* та ін.

4. Питомий девербатив із суфіксом **-нн(я)** або **-енн(я)** — питомий девербатив з нульовим суфіксом: *знаходження / пошук інформації, написання / правопис слова* та ін. Зокрема, синонімічні орфографічні поняття «написання» і «правопис» у значенні «дотримання правильного написання слів» досить широко використано в завданнях до вправ у шкільних підручниках української мови і збірниках вправ із сучасної української літературної мови для філологічних факультетів вишів, наприклад: *спишіть, запам'ятавучи написання іменників іншомовного походження; запам'ятайте правопис складених сполучників; порівняйте написання прислівників; з'ясуйте наголошування і правопис слів* тощо.

5. Питомий девербатив із суфіксом **-нн(я)** — питомий девербатив із суфіксом **-тт(я)**: *відкривання / відкриття мовних закономірностей, здобування / здобуття суб'єктивно нових знань, набування / набуття комунікативної компетентості* та ін. Функційна відмінність цих спільнокореневих віддієслівних іменників полягає в переданні видових значень дієслова-мотиватора: девербативи із формантом **-нн(я)** відбивають семантику недоконаного виду (*відкривання* ← *відкривати*, *здобування* ← *здобувати*, *набування* ← *набувати*), а девербативи із формантом **-тт(я)** — співвідносні з дієсловами обох видів і залежно від їхніх видових характеристик позначають або узагальнену, абстраговану, розгорнуту в часі предметнену дію (*відкриття* ← *відкривати*, *здобуття* ← *здобувати*, *набуття* ← *набувати*), або тяжіють до позначення результативних значень доконаного виду (*відкриття* ← *відкрити*, *здобуття* ← *здобути*, *набуття* ← *набути*) [9: 81].

6. Синонімічні питомі девербативи з суфіксом **-нн(я)** або **-енн(я)**: *використання / уживання лінгводидактичних термінів, застосування / використання знань з морфології, обладнання / оснащення кабінету народознавства, усвідомлення / осмислення граматичної норми, опанування / засвоєння мовних норм, порушення / недотримання принципу проблемності в навчанні* та ін.

7. Синонімічні питомі девербативи з суфіксом **-нн(я)**, утворені від різновидових дієслів, що не мають лексико-семантичних відмінностей:

спрямування (від *спрямувати*) / *спрямовання* (від *спрямовувати*) *навчання на формування в учня комунікативної компетентності, дослідження мови сучасних літературних угруповань* (від *угрупувати*) / *угруповань* (від *угрупувати*).

8. Гібридні синонімічні девербативи (іншомовні віддієслівні іменники з питомим суфіксом **-нн(я)**: *трансформування / реконструювання мовних одиниць, трактування / інтерпретування результатів педагогічного експерименту, уніфікування / стандартизування лінгводидактичної термінології* та ін.

9. Гібридний девербатив (іншомовний віддієслівний іменник із питомим суфіксом **-нн(я)** — питомий девербатив із суфіксом **-енн(я)**: *деталізування / уточнення поняття, продукування / створення тексту, трактування / витлумачення лінгвістичного терміна, формулювання / визначення мети уроку* та ін.

Питання про статус спільнокореневих слів, які цілком або частково збігаються за значенням, але мають різні афікси, дотепер у вітчизняному мовознавстві залишається дискусійним. Зазначені вище типи дублетних девербативів учені кваліфікують по-різному: як лексичні і словотвірні синоніми, лексичні варіанти, морфологічні варіанти, словотвірні варіанти, словотвірні синоніми тощо. Проте Л. Колібаба вважає, що «якщо враховувати не тільки їхнє лексико-словотвірне значення, а й інші ознаки — стилістичні особливості та сферу функціонування, то не знайдемо жодного віддієслівного іменника, який би цілком дублював інший, спільнокореневий» [9: 79]. На думку дослідниці, такі лексеми хоча й виражають спільне словотвірне значення, проте не можуть вільно взаємозамінюватися, оскільки відрізняються частковими, конкретизованими семантико-стилістичними відтінками, зумовленими наявністю того чи того суфікса.

На наш погляд, у складі лінгводидактичної термінології лексеми перших двох типів «іншомовний девербатив із суфіксом **-аці(я)** — гібридний девербатив (іншомовний віддієслівний іменник із питомим суфіксом **-нн(я)**)» і «гібридний девербатив (іншомовний віддієслівний іменник із питомим суфіксом **-нн(я)** — іншомовний девербатив з нульовим суфіксом» належать до словотвірних одноосновних синонімів, у яких до однакових твірних основ приєднано різні щодо звукового складу суфікси, а решта типів — до лексичних синонімів.

Д. Миронов відзначає, що віддієслівним іменникам як компонент семантики властива категорія виду [15: 22]. Відтак спільнокореневі віддієслівні іменники на **-нн(я)**, **-енн(я)** в лінгводидактичній терміносистемі здатні виражати опредметнені стани на позначення мисленневих операцій, співвідносні зі станами відповідних дієслів доконаного й недоконаного виду. О. Курило зауважує, що «такими російськими дієслівними речівниками, як *исследование, познание* покриваються відповідні українські дієслівні речівники і недоконаного і доконаного значіння: *досліджування і дослідження, пізнання і пізнання*. Перекладаючи

російські дієслівні речівники, не треба цього факту з ока спускати і як до потреби вжити дієслівного речівника чи доконаного чи недоконаного значіння» [11: 79–80].

Отже, використовуючи спільнокореневі девербативи на **-нн(я)**, **-енн(я)** в лінгводидактичному науковому мовленні, варто враховувати граматичне значення виду дієслова, від якого утворено віддієслівний суфіксальний іменник.

Якщо в наукових і навчально-методичних працях із лінгводидактики (монографіях, підручниках, навчальних посібниках, робочих зошитах) з-поміж дієслів переважають форми доконаного виду, то серед віддієслівних іменників у складі методичної терміносистеми маємо зворотну тенденцію: більшу частину становлять девербативи, утворені від недоконаних дієслів. Наприклад: *формування* (від *формувати*) *мовної особистості*, *володіння* (від *володіти*) *правописними нормами*, *реформування* (від *реформувати*) *мовної освіти*, *розуміння* (від *розуміти*) *теоретичного матеріалу*, *стимулювання* (від *стимулювати*) *творчої діяльності* та ін.

Зазначимо, що родовий об'єкта при девербативах зі значенням опредметненого процесу розгортання динамічної ознаки, утворених від перехідних дієслів недоконаного виду, є регулярною трансформацією знахідного відмінка зі значенням об'єкта при перехідному дієслові й свідчить, що «такі назви опредметнених процесів зберігають дієслівну семантику прямої перехідності» [3: 7]. Наприклад: *пізнавати* (що?) *мовні явища* → *пізнавання* (чого?) *мовних явищ*; *розв'язувати* (що?) *проблемні ситуації* → *розв'язування* (чого?) *проблемних ситуацій* і под.

Висновки

1. Сучасній лінгводидактичній терміносистемі властиве активне використання віддієслівних іменників — назв опредметненого процесу, результату цього процесу, а також суб'єкта дії. Домінантне місце у вираженні словотвірного значення «опредметнений процес» посідають девербативи з питомими суфіксами **-енн(я)**, **-нн(я)**, запозиченим суфіксом **-аці(я)**; «назв результату процесу» — девербативи з нульовим суфіксом і питомим суфіксом **-к(а)**; суфікси, що виражають значення «назва суб'єкта дії», зараховуємо до нерегулярних словотвірних формантів.

2. Для термінних девербативів у царині лінгводидактики характерне метонімічне перетворення, зокрема перехід «мисленнєвий процес → наслідок або результат мисленнєвого процесу» може відбуватися не лише на лексичному рівні, але й на рівні морфологічного словотвору.

3. З-поміж виявлених у наукових текстах лінгводидактичного спрямування дев'яти типів синонімічних лексем-девербативів словотвірними одноосновними синонімами є «іншомовний девербатив із суфіксом **-аці(я)** — гібридний девербатив (іншомовний віддієслівний іменник із питомим суфіксом **-нн(я)**) і «гібридний девербатив (іншомовний від-

дієслівний іменник із питомим суфіксом **-нн(я)** — іншомовний девербатив з нульовим суфіксом», лексичними синонімами є решта типів: «іншомовний девербатив із суфіксом **-аці(я)** — питомий девербатив із суфіксом **-нн(я)** або **-енн(я)**», «питомий девербатив із суфіксом **-нн(я)** — питомий девербатив з нульовим суфіксом», «питомий девербатив із суфіксом **-нн(я)** — питомий девербатив із суфіксом **-тт(я)**», «синонімічні питомі девербативи з суфіксом **-нн(я)** або **-енн(я)**», «синонімічні питомі девербативи з суфіксом **-нн(я)**, утворені від різновидових дієслів, що не мають лексико-семантичних відмінностей», «гібридні синонімічні девербативи (іншомовні віддієслівні іменники з питомим суфіксом **-нн(я)**», «гібридний девербатив (іншомовний віддієслівний іменник із питомим суфіксом **-нн(я)** — питомий девербатив із суфіксом **-енн(я)**».

1. Вакуленко М.О. Проблеми вживання віддієслівних іменників в українській науковій мові [Текст] / Максим Олегович Вакуленко // *Studia Linguistica*. — 2010. — Вип. 4. — С. 353–359.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Кер. вид. проекту П.М. Мовчан, В.В. Німчук, В.Й. Клічак ; Ін-т української мови НАН України, Ін-т мовознавства НАН України, Всеукраїнське тов-во «Просвіта» імені Т. Шевченка. — К. : Дніпро, 2009. — 1332 с.
3. Гінзбург М. Українські віддієслівні іменники на *-ння, -ття* на тлі сусідніх слов'янських мов [Текст] / Михайло Гінзбург // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» : Серія «Проблеми української термінології». — 2013. — № 765. — С. 3–13.
4. Городенська К. Системна словотвірна співвіднесеність і реальне утворення дієслів та іменників [Текст] / К. Городенська // Лінгвістика : зб. наук. пр. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. — Вип. 1. — С. 135–140.
5. Грещук В. Нариси з основоцентричної дериватології [Текст] / В. Грещук, Р. Бачкур, І. Джочка, Н. Пославська ; за ред. В. Грещука. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. — 348 с.
6. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація [Текст] : монографія / Є.А. Карпіловська. — К. : [б.в.], 1999. — 297 с.
7. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови [Текст] / Н.Ф. Клименко. — К. : Наук. думка, 1973. — 186 с.
8. Клубков П.А. Категориальные значения глагола в девербативах [Текст] / П.А. Клубков // Теоретические проблемы функциональной грамматики : мат-лы Всероссийской науч. конф. (Санкт-Петербург, 26–28 сентября 2001 г.) ; отв. ред. А.В. Бондарко. — СПб. : Наука, 2001. — С. 145–147.
9. Колібаба Л.М. Функціонально-семантичне розмежування віддієслівних спільнокореневих різносуфіксальних іменників у сучасній українській мові / Л.М. Колібаба [Текст] // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя : Серія «Філологічні науки» ; відпов. ред. Г. В. Самойленко. — Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2013. — Кн. 2. — С. 79–85.
10. Коць Т.А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі [Текст] : монографія / Т.А. Коць. — К. : Логос, 2010. — 304 с.
11. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови [Текст] / Олена Курило. — вид. 2-ге. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. — 304 с.
12. Лавріщева К. Віддієслівні терміни в терміносистемі програмної інженерії [Текст] / К. Лавріщева, Н. Міщенко // Українська наукова термінологія : зб. мат-лів наук.-практ. конференції «Українська наукова термінологія. Проблеми перекладу» ; НАН України. — К. : Наук. думка, 2009. — № 2. — С. 298–306.
13. Лагутіна А.В. Віддієслівні абстрактні іменники на *-ння* в історії української літературної мови [Текст] / А.В. Лагутіна // Дослідження з української та російської мов. — К. : Наук. думка, 1964. — С. 212–231.

14. *Мартиняк О.А.* До проблеми запозичень в українській науково-технічній термінології [Текст] / Оксана Андріївна Мартиняк // Наук. праці Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили : Серія «Філологія. Мовознавство» / [ред. кол. : Дубова О.А. (голова) та ін.]. — Миколаїв : Вид-во Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили, 2009. — Вип. 92. — Т. 105. — С. 72–75.
15. *Миронов Д.* Глагольность в сфере имен: к проблеме семантического описания девербатов (на материале русского языка) [Электронный ресурс] : дисс. на соискание ученой степени доктора философии по русской филологии / Дмитрий Миронов. — Таллинн, 2008. — 98с. — Режим доступа: http://e-ait.tlulib.ee/73/1/mironov_dimitri1.pdf. — [Дата обращения 18.01.2015].
16. *Нильссон Б.* Девербативы и коммуникативная организация текста [Текст] / Б. Нильссон // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста : сб. ст., посвящ. юбилею Г.А. Золотовой. — М. : [б.и.], 2002. — С. 198–210.
17. *Олексенко В.П.* Словотвірні категорії суфіксальних іменників [Текст] : монографія / Володимир Павлович Олексенко. — Херсон : Айлант, 2001. — 240 с.
18. *Омельчук С.* Парадигматичні відношення в українській лінгводидактичній термінології [Текст] / Сергій Омельчук // Зб. наук. пр. Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини ; гол. ред. М.Т. Мартинюк. — Умань : ФОП Жовтий О.О., 2014. — Ч. 2. — С. 270–276.
19. *Омельчук С.* Українська лінгводидактична термінологія з погляду нормативності [Текст] / Сергій Омельчук // Українська мова. — 2015. — № 1. — С. 50–59.
20. *Пілецький В.* Мовна специфіка українського терміна [Електронний ресурс] / В. Пілецький // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». — 2005. — № 538: Проблеми української термінології. — С. 25–32. — Режим доступу: http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_wisnyk538/TK_wisnyk538_pilec%27kuj.htm. — [Дата запиту 21.01.2015].
21. *Ращинская Г.Н.* Отглагольные имена существительные на *-ния, -ения (-иния), -ття* в современном украинском языке [Текст] : автореф. дис. ... на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 661 — «Языки народов СССР (украинский язык)» / Г.Н. Ращинская. — Львов : [б.и.], 1968. — 20 с.
22. *Рицар Б.* Мова та термінологія зукраїнізованих програмних продуктів фірми Майкрософт [Електронний ресурс] / Б. Рицар, Р. Мисак // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». — 2003. — № 490: Проблеми української термінології. — С. 17–24. — Режим доступу: http://slezenko.com/print/articles_130107.htm. — [Дата запиту 12.02.2015].
23. *Родніна Л.О.* Суфіксальний словотвір іменників [Текст] / Л.О. Родніна // Словотвір сучасної української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1979. — С. 57–116.
24. *Фаріон І.Д.* Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей) [Текст] : монографія / Ірина Дмитрівна Фаріон. — 3-те вид., доп. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. — 332 с.
25. *Ярмоленко Г.А.* Віддієслівні іменники української мови в когнітивно-ономасіологічному аспекті [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Галина Анатоліївна Ярмоленко. — Одеса : [б. в.], 2008. — 20 с.

Статтю отримано 18.02.2015

Повторне редагування 30.04.2015

Serhiy Omelchuk

Kherson State University, Kherson

DEVERBATIVES IN MODERN LINGUODIDACTIC TERMINOLOGY SYSTEM: LEXICAL AND SEMANTIC, GRAMMATICAL AND STYLISTIC ASPECTS

The article presents the investigation of deverbatives as a constituent of linguodidactic terminology system in lexical and semantic, grammatical and stylistic aspects. Semantic classification of verbal nouns is offered, found out suffix morphemes presenting semantic relations that

express such deverbatives as nomina actionis, nomina acti, nomina agentis in modern linguo-didactic terminology system.

The phenomenon of regular polysemy is described and basic types of synonymous lexemes-deverbatives educed in scientific linguodidactic discourse are distinguished.

Modern linguodidactic system is characterized by usage of verbal nouns — of subject denominated process, result of this process and subject of the action. Dominant place in expression of word formation meaning “subjected process” take deverbatives with inherent suffixes -енн(я), -нн(я), borrowed suffix -аці(я); “names of process result” — deverbatives with zero suffix and inherent suffix -к(а); suffixes expressing “name of action subject” meaning, relating to irregular word formation formants.

Term deverbatives in area of linguodidactics are characterized with metonymical transformation; in particular, transition “cognitive process → result of cognitive process” can take place not only at lexical level but at the level of morphological word formation. Metonymical transformation as a result of semantic derivation in the field of derivative deverbatives “cognitive process → name of action subject, carrying out the process” is considered to be irregular.

Among nine types of doublet lexemes-deverbatives discovered in the texts of linguodidactic aspiration there are word formative one-stem synonyms “foreign language deverbative with suffix -аці(я) — hybrid deverbative (foreign language deverbative with inherent suffix -нн(я))” and “hybrid deverbative (foreign language noun with inherent suffix -нн(я)) — foreign language deverbative with zero suffix”, lexical synonyms are the other types: “foreign language deverbative with suffix -аці(я) — inherent deverbative with suffix -нн(я) or -енн(я)”, inherent deverbative with suffix -нн(я) — inherent deverbative with zero suffix”, “inherent deverbative with suffix -нн(я) — inherent deverbative with suffix -тт(я)», “synonymous inherent deverbatives with suffix -нн(я) or -енн(я)”, “synonymous inherent deverbatives with suffix -нн(я), formed from verbs of different aspects, that have no lexical an semantic peculiarities”, “hybrid synonymous deverbatives (foreign language verbal nouns with inherent suffix -нн(я))”, “hybrid deverbative (foreign language verbal noun with inherent suffix -нн(я)) — inherent deverbative with suffix -енн(я)».

Key words: term deverbative, semantic relations, suffixal morphemes, polysemy, metonymical transformation, word forming synonymous derebatives, lexical synonymous deverbatives.

Мовна мозаїка

СПРАВДІ І НАСПРАВДІ

У писемному вжитку дехто ставить кому після прислівника *насправді* (напр.: *Насправді, це двоскладне речення; Насправді, вони мужні герої*), тобто вважає його вставним словом, подібно до *справді*. Проте прислівники *насправді* і *справді* не рівнозначні. Вони збігаються лише у своєму першому значенні — “так, як у дійсності, реально, наяву”, пор.: *На вигляд йому значно менше років, ніж є насправді* (О. Копиленко); *Не знаю, чи справді воно так, чи то мені приснилось...* (О. Довженко). Відмінне в них те, що *справді* вживають ще й як вставне слово для підтвердження правдивості, вірогідності чого-небудь, напр.: *Дівчинка, справді, як та квіточка, розпускається; таке славне дитяточко* (Марко Вовчок). *Насправді* не буває вставним словом.

Отже, *справді* і *насправді* взаємозамінні в межах свого основного прислівникового значення. На відміну від *справді* прислівник *насправді* не вживають як вставне слово, тому кому після нього не можна ставити.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'367

Світлана Харченко

Національний університет біоресурсів і природокористування
України, м. Київ

РЕТРОСПЕКТИВА СПОЛУЧНИХ ЗАСОБІВ ЩО, ЩО+Pron¹, ЯКИЙ, КОТРИЙ У СКЛАДНОПІДРЯДНОМУ РЕЧЕННІ З ПІДРЯДНИМ ПРИСУБСТАНТИВНИМ: НОРМАТИВНИЙ АСПЕКТ

*У статті простежено розвиток поглядів мовознавців на проблему вживання **що, що + Pron, який, котрий** у ролі сполучного засобу в складнопідрядних реченнях з підрядним присубстантивним. Схарактеризовано два підходи до їхнього вживання — національно орієнтований і ліберальний. Простежено основні тенденції у використанні цих сполучних засобів у різних функційних стилях української літературної мови ХХ — початку ХХІ ст.*

Ключові слова: складнопідрядне речення, сполучний засіб, норма, **що, що + Pron, який, котрий**.

Порушена в останній третині ХІХ ст. проблема встановлення української мови на всіх її рівнях поступово переросла з листування-дискусій в науково обґрунтоване її кодифікування через граматики. Одним із широко дискутованих стало питання щодо можливого використання **що, що + Pron, який, котрий** у ролі сполучного засобу в складнопідрядних реченнях з підрядним присубстантивним (далі — СПРзПП).

¹ **Pron** позначатимемо займенник 3 особи однини чи множини у певній відмінковій формі. Цей сполучний засіб іменують по-різному: аналітичний компонент, складений сполучний засіб [17: 160], поєднання сполучника **що** з анафоричним займенниковим іменником у певній відмінковій формі він (вона, воно, вони) [6: 282] або поєднання сполучника **що** з анафоричним займенником (особовим або присвійним) [Грищенко, 2011, с. 266].

© С.В. ХАРЧЕНКО, 2015

Першою цю проблему винесла за межі приватного листування-дискусії О. Пчілка. У своєму дописі «Наша літературна мова», опублікованому в українському щотижневику «Рідний край» 1909 р., вона зауважувала, що в синтаксисі «нема давнішої нарочитої простоти, — навпаки: періоди довгі, закручені, важкі, а в них повно тих «який», «яка», «якого» і т. д. Часто ті «які» вперто таки зовсім без потреби ²» [20: 3]. Уживання сполучного засобу **який**, на її думку, зумовлене впливом російської мови, а тому його потрібно уникати. У цьому дописі О. Пчілка закликала зважати на мову, обмірковувати кожне слово, речення, а основою цього має слугувати народна мова [Там само: 4]. Невеличкий допис у «Рідному краї» не викликав широкого резонсу, проте він окреслив одну культуромовну проблему, що разом з низкою інших стала елементом боротьби за національну самобутність і окремішність української мови.

За десять років потому розпочався процес активного створення й опублікування навчальних видань різного цільового призначення з української мови. За двадцять років (1918—1938 рр.) світ побачило близько ста таких видань ³. У кожному з них у певний спосіб автори свідомо чи підсвідомо (якщо посібник не містив відповідного теоретичного викладу) висловлювали своє ставлення до тих чи тих дискутовуваних культуромовних питань: у поданні теоретичного матеріалу, у підбраному мовному матеріалі і, зрештою, у власному авторському стилі подання думок, пояснень тощо.

Мета пропонованої розвідки — простежити динаміку мовознавчих поглядів на використання **що, що + Ргоп, який, котрий** у ролі сполучного засобу в складнопідрядних реченнях з підрядним присубстантивним протягом ХХ — початку ХХІ ст.

Навчальні та наукові видання. У навчальних виданнях першої третини ХХ ст. з української мови чітко простежуємо два погляди на проблему використання **що, що + Ргоп, який, котрий** у ролі сполучного засобу в складнопідрядних реченнях з підрядним присубстантивним:

1) сполучні засоби **що, що + Ргоп** — національно марковані, а вживання **який, котрий** семантично обмежені;

2) сполучні засоби **що, що + Ргоп, який, котрий** практично рівноцінні і взаємозамінні.

Прихильниками першого, національно орієнтованого погляду передусім були М. Гладкий [5], О. Курило [14], О. Синявський [22; 23], С. Смеречинський [27; 28], М. Сулима ⁴ [29; 30].

² Тут і надалі цитуємо, зберігаючи орфографію джерела.

³ Ідеться не тільки про підручники і навчальні посібники, а й методичні видання, напр., робочі зошити, читанки.

⁴ Коли розгорнулася кампанія проти прихильників українізації, Н. Каганович (у 1934 р. директор Інституту мовознавства УРСР) у своїй «праці» «Знищити коріння націоналізму в мовознавстві» (Х., 1934. — 31 с.) пише, що їхні праці «вважались за нормативні» [с. 12].

Уважаючи **який, котрий** «неукраїнським способом упідлеглення відносних речень» [23: 116], спостерігаючи за народною мовою лівобережної і правобережної частин України, О. Синявський твердив: сполучний засіб *що* має беззаперечну першість, а сполучне слово **який** уживають у надпоширених СПРзПП наукового та офіційно-ділового стилів. Крім того, він вважає, що **який, котрий** у функції сполучного засобу є старим способом, поширеним і розвиненим окремими книжними мовами [Там само: 118]. На думку О. Синявського, хоч **який, котрий** і «несуть подвійну функцію: являються наче сполучниками, показуючи підлеглість речення, як відносного, і, крім того, виступають займенниками відносними в функції підмета або предмета»⁵ [Там само], проте цей спосіб сполучання застарілий, а «новіший спосіб сполучання з «що» є вища, доскональніша форма мовного мислення» [Там само: 119].

У наступній своїй праці — «Норми української літературної мови» — О. Синявський стоїть на тих самих позиціях [22: 344].

На початку 20-х рр. ХХ ст. О. Курило опублікувала свої «Уваги до сучасної української літературної мови» (1920 р., 1923 р., 1925 р.), що в них докладно розглянула умови вживання *що, який, котрий* в українській мові. Зокрема, вона зазначає: «Постпозитивне злучне *котрий, котрий* в народній мові мало вживане, натомість рясно знаний у такому значінні самий злучник *що* або *що* з особовими займенниками, тобто звороти *що він, що вона, що воно, що вони* у різних відмінкових формах. [...] Що до займенника *який*, то і його народня мова рідше вживає в злучному значінні. [...] Злучним словом *який* можна в зложеній фразі обминути збігу кількох *що*» [14: 168 — 172].

Згодом і М. Сулима обстоював ці самі засади використання *що, який, котрий* у структурі СПРзПП. Він твердить, що слова **який** і **котрий** «не можуть характеризувати повну релятивність, а тому їх і не варто вважати за нормативні в релятивних реченнях» [29: 15]. Трохи згодом, цього ж 1928 року, виходить друком його книжка «Українська фраза», де проблемі вживання *що, що + Pron, який, котрий* у СПРзПП присвячено чотири параграфи. Розвиваючи думку, що «спосіб сполучати релятивні (відносні, чи стосункові, а по-рос. «относительные») постпозитивні речення з їхнім головним словом *що* становить одну з найоригінальніших особливостей української народної й письменницької мови» [30: 58] і наводячи низку аргументів на її користь, він маркує сполучні слова **який** і **котрий** як неукраїнські засоби. Крім того, автор пише: «...спосіб сполучувати згадані речення з їхнім головним словом *котрий* чи *який* становить собою архаїчний, нижчої кваліфікації тип, що вдержався лише в окремих книжних мовах⁶, а книжні мові, як відомо, консервативні проти народніх. На постпозитивній позиції *котрий* і *який* незручні тим,

⁵ О. Синявський синкретизм сполучних слів «який», «котрий» вважав явищем застарілим, натомість М. Перегінець, навпаки, — позитивним [18: 312].

⁶ Порівняйте з думкою О. Синявського, висловленою 1918 р. [23: 118].

що мають подвійну роллю: правлять за сполучника і водночас за особову назву, що заступає собою іменника. Цей стародавній синтетизм має поступитися перед новішим і досконалішим аналітичним що він і т. інш.» [Там само: 59]. І зрештою, М. Сулима висновує: «маючи багатенько засобів обминати не лише котрий та який, ба навіть саме що, треба й орудувати тими засобами, а релятивно-сполучних, постпозитивних який і котрий не вживати»⁷ [Там само: 61].

Такі самі теоретичні засади використовував і С. Смеричинський [27; 28]. Проблему вживання цих сполучних засобів у СПРзПП української літературної мови автор уважав досить важливою, адже, крім окремих, хоч і достатніх за обсягом параграфів, він опублікував 1929 р. ґрунтовну наукову розвідку «Способи відносної (релятивної) сполуки в українській мові» [27].

Основними критеріями кваліфікування конкретного сполучного засобу як нормативного / ненормативного в структурі СПРзПП стали критерій наявності в народній мові та критерій частоти вживання (кількісно-якісний) в мові українських класиків. На основі цих двох критеріїв мовознавці як нормативне кваліфікують незалежно від стильової належності тексту вживання **що** і **що + Рґоп**, а використовувати **котрий** радять, якщо в підрядному присубстантивному реченні потрібно виразити значення «один із двох / кількох», а **який** — у разі наявності якісного відтінку або в складнопідрядних реченнях з багатьма підрядними присубстантивними.

Прихильники другого, ліберального підходу витлумачують можливість взаємозамінності сполучних засобів **що**, **який**, **котрий** як позитивний результат мовного розвитку, хоч і не подають жодних історичних чи конкретних ужиткових коментарів. Зокрема, В. Сімович зауважує: «Що до вживання відносних заімеників, то всі вони (*що, котрий, який*) вживають ся побіч себе без ніякої різниці у значінні (гл § 379)» [24: 223]. М. Грунський, Г. Сабалдир також вважають **що**, **що + Рґоп**, **який**, **котрий** рівнозначними і радять не уникати **який** і в первинних текстах, і в перекладних [7: 85–86].

Визнаючи, що сполучне слово **який** неіманентне народній мові, але апелюючи до граматичних та естетичних (!) мотивів, автор лекцій у «Курсі...» 1931 р.⁸, пояснює, чому **що**, **який**, **котрий** є нормативними, рівноправними і взаємозамінними:

⁷ Однак у 20-і рр. ХХ ст. не всім подобалися пропоновані спроби внормування української мови. Майк Йогансен, один з найцікавіших українських авторів 20–30-х рр. ХХ ст., у своєму творі «Як будується оповідання. Аналіза прозових зразків» пише незадоволено про «Уваги...» Олени Курило: «...ця книжка подає раз у раз неперевірені, фанатичні, обскурантні рецепти. Вона, приміром, пробує обкарнати українську мову, викидаючи релятивні заіменики «який» та «котрий». Вона, не моргнувши оком, виправляє всю українську літературну мову на ніким не ухвалений, на око ліплений узірць» [10: 361].

⁸ «Курс...» укладено як низку лекцій. Автор лекції ХІІ «Синтакса складного речення» — М. Перегінець.

який уживають у сучасній літературній мові і він має морфологічні риси, «які супроти *що* створюють повнішу, тіснішу й чіткішу ознаку відносної сполуки»;

за допомогою **який, котрий** урізноманітнюємо мову, оскільки «повторюване декілька разів у складному реченні, особливо з багатоступеневим зв'язком, сполучне *що* унезграбнює вислів, позбавляє його рис формальної гнучкості»⁹ [18: 312].

Про сполучний засіб **що + Pron** автор не обмовився жодним словом. Основний критерій кваліфікації названих сполучних засобів — суб'єктивний, адже цей уривок насичений низкою оцінних слів, напр., *естетичні тенденції, унезграблює, гнучкість, досконаліша*. Саме цей підхід став визначальним на подальші десятиліття і домінує сьогодні (пор., напр. [15; 21; 25; 31], шкільні підручники, навчальні видання для вишів).

Отже, політично-економічна ситуація в Україні початку ХХ ст. (до 1932 р.) сприяла конкуруванню, національно орієнтованого і ліберального поглядів, — політично-доцільних і політично-мотивованих приписів ще не було. Примітним є й те, що низку з названих навчальних видань Державний науково-методологічний комітет Наркомосвіти УРСР або Науково-педагогічний комітет Головоцвиху УРСР схвалив до вжитку як навчальний посібник [5; 9; 18].

Після 1933 р. різко зменшилася кількість навчальних, навчально-методичних видань з української мови, оскільки змінилася, крім іншого, і мовна політика¹⁰.

У «Курсі...» 1951 р., що його підготував Інститут мовознавства Академії наук УРСР ім. О.О. Потебні, означену проблему розглянуто докладно. І хоч автор розділу «Складнопідрядне речення» інший, ніж у «Курсі...» 1931 р. — О.Є. Вержбицький, проте в цьому виданні розвинуто основні положення щодо можливих сполучних засобів у СПРЗПП, що їх виклав М. Перегінець 1931 р. Зокрема, у «Курсі...» 1951 р. зазначено, що 1) найчастіше сполучними засобами стають **який** і **що**; 2) **який** «властивіше вживати при назвах осіб і тварин»; 3) наявність двох сполучників урізноманітнює мову; 4) **котрий** типово вживають у розподільно-числовому значенні, а інколи і в значенні власне відносному; 5) сполучний засіб **що+Pron** — пережиток в українській літературній мові, він поволі зникає¹¹, «уступаючи місце займеннику **який** і зрідка за-

⁹ Проте автори собі ж і суперечать: «Відносне *який* має в собі, далі, риси, *які* супроти *що* створюють повнішу, тіснішу й чіткішу ознаку відносної сполуки [підкреслення моє. — С. Х.]».

¹⁰ Докладніше див., напр.: *Лопушинський І.П.* Державна мовна політика в Україні: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / І.П. Лопушинський. — Херсон: Олді-плюс, 2010. — С. 70–103.

¹¹ Називаючи сполучний засіб **що+Pron** «своєрідною конструкцією української мови», В.І. Кононенко майже за 30 років після виходу «Курсу...1951» у «Порівняльній стилістиці російської та української мов», написаній російською мовою, підтримуватиме цей погляд (К.: Вища шк., 1980. — С. 193).

йменнику **котрий**, що мають категорію роду, числа і відмінка» [15: 183–196]. Такий виклад теоретичного матеріалу (з намаганням подати й короткий історичний екскурс розвитку сполучних засобів у підрядному присубстантивному реченні) фактично започаткував зміну синтаксичної норми. Це видання дозволило тогочасне Управління в справах вищої школи при Раді міністрів УРСР як посібник для філологічних факультетів університетів та факультетів мови і літератури педагогічних інститутів. А якщо врахувати політичні обставини 30–50-х рр. ХХ ст., то цілком зрозуміло, що для появи інших, дозволених владою до використання в навчальному процесі, та й до друку, підручників і посібників саме цей навчальний посібник був джерелом знань для майбутніх викладачів, вчителів української мови, а також для літературних редакторів.

У науково-методичній літературі також дотримувалися погляду, викладеного в «Курсі...» 1931 р. та «Курсі...» 1951 р. У журналі «Українська мова в школі»¹² на запитання про особливості використання сполучних засобів **що**, **який** подано відповідь, що в ній ідеться про таке: «... З менш диференційованим значенням виступають так звані багатозначні сполучники, до яких належить і **що**. [...] З більш диференційованим значенням виступає в ролі сполучника **який**» [4: 72]. Автори відповіді на питання «Чи існує якась закономірність у використанні сполучних слів **який** і **що** в складнопідрядних реченнях з підрядними означальними? Яке з цих сполучних слів більш уживане?» ухиляються від прямих рекомендацій, подаючи лише окремі узагальнені спостереження над мовою художньої літератури, газет, журналів того періоду. Незважаючи на прикінцевий висновок, що «наявність двох паралельних сполучних слів **який** і **що** створює можливість урізноманітнювання мови, допомагає уникати тавтології, підкреслює багатство сучасної української літературної мови» [Там само: 73], через увесь текст відповіді простежуємо «ненав'язливе» наполягання надавати перевагу саме сполучному слову **який**. Свою позицію автори обґрунтовують неоднаковою сферою поширення (проте пояснення далі немає, натомість є твердження, що «виразного розмежування сфер вживання **який** і **що** все ж немає»), а також тим, що «непрямі відмінки сполучного слова **який** мають флективні ознаки, здатні створювати чіткішу фразу, визначаючи закінченнями і член, до якого належить підрядне речення через узгодження його у роді і числі» та «є, мабуть, чіткішим для складнопідрядних з означальними підрядними реченнями: воно в згаданих випадках [в означальних, присудкових, зрідка — додаткових підрядних реченнях] виразніше передає характер зв'язку, ніж сполучне слово **що**». В основу цих тверджень покладено суб'єктивний критерій: ні синтаксичного, ні семантико-синтаксичного, ні формально-граматичного пояснення не подано.

¹² У відповіді не зазначено автора. До редакційної колегії входили Л.А. Булаховський, Н.О. Гов'ядовська, Ф.Т. Жилко (гол. ред.), К.К. Корнієнко, Б.М. Кулик, Г.І. Купрієнко, В.І. Васальський, М.В. Павлович (відп. секретар), О.В. Пасхіна.

Припускаємо, що ця публікація-відповідь разом з «Курсом...» 1951 р. послугували основою для однозначного твердження: сполучне слово **який** використовуємо в складнопідрядних реченнях, підрядне присубстантивне яких стосується означуваного іменника-істоти, а сполучне слово **що** — відповідно іменника-неістоти, а також для «закономірного» усунення зі сполучних засобів підрядного присубстантивного речення **що + Pron**. Цю тезу постійно використовували вчителі української мови, студенти-практиканти на уроках, редактори у своїй роботі тощо. Усе це було спрямоване на усунення національно маркованих рис української літературної мови¹³, наближення її до російської мови.

Думку про чітку корелятивність між **що** і назвами неістот, між **який** і назвами істот заперечують Б. Антоненко-Давидович [1: 158] та О. Пономарів [19]. Зокрема, О. Пономарів пише: «...займенники **що** і **який** цілком рівноправні, треба користуватися ними так, аби уникати тавтологічних побудов на зразок: «При в'їзді в село є щит, що (тут краще який) сповіщає про те, що село засноване понад п'ятсот років тому» (газ.) Займенник **котрий** у ролі сполучного слова вживається далеко рідше, бо поєднується, як правило, зі словами, що позначають відтинки часу (котра година) або виділяють щось чи когось: «Хтозна, котре з них має рацію» (Леся Українка)» [19]. Таку взаємозамінність мовознавці вважають нормативною. Однак обидва науковці не згадують про такий сполучний засіб у СПРЗПП, як **що + Pron**.

Б. Кулик також не подає жодних пояснень щодо можливого вживання сполучних слів **що, який, котрий** у СПРЗПП¹⁴ [13: 204–210]. На-

¹³ На противагу офіційному погляду, що набув поширення в УРСР від 1931 р., діаспорні видання й надалі зберігали національну самобутність української літературної мови щодо вживання сполучних засобів у складнопідрядному означальному реченні, продовжуючи в такий спосіб випрацьовану попередниками національно орієнтовану тенденцію.

1946 р. у Мюнхені (Німеччина) вийшла друком «Граматика української мови» П. Коваліва [11]. «У ній мовознавець присвячує розглядуваній проблемі невеличкий параграф (§ 106), у якому він зауважує, що в українській мові переважає сполучник «що», а сполучне слово «який» радить вживати за умови експлікації антецедентів *той, такий*, тобто за потреби підкреслити якість, сполучне слово «котрий» — у розподільно-числовому значенні [Там само: 130 — 131]. Докладніше (проти «Граматики...») умови вживання **що, що + Pron_{3sg/pp} який, котрий** як сполучного засобу в складнопідрядних означальних реченнях П. Ковалів розглядає в науково-популярній брошурі «Як правильно будувати фразу (котрий, який, що)» [12]. На його думку, особливості вживання цих сполучних засобів є помітними ознаками української мови, а вживання **який** і **котрий** у невластивому їм значенні як сполучного засобу в підрядних означальних виникло під впливом російської або польської літературної мови. Такий самий погляд висловлюють і Ю. Шевельов (Шерех) у низці своїх мовознавчих праць, зокрема в «Нарисі сучасної української літературної мови» (1951) [32: 109 — 112], та І. Огієнок [16: 196, 471, 474 — 475].

¹⁴ Книжка розрахована передусім на студентів педагогічних інститутів (які стануть вчителями, редакторами тощо). Її можуть використовувати також учителі української мови й усі ті, хто бажає поглиблено вивчати синтаксис сучасної української мови (з анотації до видання) [13: 2].

томість умови поєднання підрядних присубстантивних речень з головним за допомогою сполучника **що** чітко окреслює: сполучник **що** використовують, якщо семантика підрядної присубстантивної частини ускладнена з'ясувальною або об'єктною¹⁵ [Там само: 210]. Іншими словами, наявність у підрядного присубстантивного речення, крім основного означального значення, ще й з'ясувального обмежує вибір сполучного засобу на користь **що**.

Такий погляд на вживання сполучника **що** в СПРзПП підтримують А. Грищенко (він писав і про наявність причиново-наслідкового зв'язку) [21: 265–267], К. Городенська [6: 280–283], К. Шульжук [33: 276].

У теоретичному курсі «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» (1975) А. Грищенко акцентує на тому, що «заміна сполучника *що* відносним словом *який* (або ж будь-яким іншим) у реченнях з відтінками значення міри, ступеня або інтенсивності абсолютно неможлива без видозміни первинного характеру ознаки. ...зв'язок між планом змісту (значеннєвий аспект складнопідрядного речення) і планом вираження (формальний аспект) виступає тут як єдино можливий. Решта речень першої підгрупи повністю співвідносяться з складнопідрядними реченнями, в яких підрядні означальні пов'язуються з головним за допомогою відносного слова *який*» [21: 266]. Важливим формальним показником СПРзПП, основне атрибутивне значення в яких доповнено причиново-наслідковим зв'язком, є займенник **такий** / **така** / **таке** / **такі**. Під впливом екстралінгвальних чинників мовна практика засвідчила порушення цієї вимоги, що дало підстави авторам «Синтаксису сучасної української мови. Проблемні питання» І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянській фіксувати вживання антецедента **такий** для виділення власних назв чи однієї назви з кількох як нового явища і кваліфікувати таке вживання як нормативне [25: 462–464]. Уживання **такий** — **який**, **такий** — **котрий** й досі наявне в прозових текстах: *По суті, всі мої відзняті сюжети починалися й розросталися зовсім не з «теми», як я щоразу глибокодумно вдаю перед продюсером і колегами, а — незмінно — з якоїсь такої дрібничкової зачіпки, котра чомусь перепиняла увагу, дражнила й притягувала недоступністю схованих за нею чужих тайн, як, бува, далекий вогник людського житла з вікна нічного поїзда: от би підглядіти, хто там живе, що робить, чому так пізно світить?..* (О. Забужко); *Мансарда — то наче такий дерев'яний балкон із бильцями на півкухні, до якого ведуть круті, схожі на корабельні сходи, теж із бильцями* (В. Нестайко).

¹⁵ І. Вихованець складнопідрядні речення, семантика підрядної означальної частини яких ускладнена з'ясувальною, зараховує до з'ясувально-об'єктних придієслівних складнопідрядних речень. Він пише: «Іноді у з'ясувально-об'єктних складнопідрядних реченнях опорними словами виступають віддієслівні та співвідносні з дієсловами іменники, які зберігають об'єктну валентність вихідних дієслів, напр.: *Коли оце в Кармелєві селі пройшла чутка, що це їх Кармель отаманує в Чорному лісі* (Марко Вовчок); *Він мав не тільки муку, але й гордість, і віру, що краса повинна єднатися тільки з красою* (М. Стельмах) [3: 333].

Аналогічні думки викладено в працях І. Вихованця [3: 335; 2: 199], В. Ожогана [17: 161], Р. Христіанінової [31: 130–134], К. Шульжука [33: 270]. А. Загнітко вважає, що «розвиток відносного підпорядкування на основі послаблення синтагматичних зв'язків частин складнопідрядного речення з послідовним використанням відносного **що** (замість **який**)» сьогодні є однією з тенденцій у сучасному українському синтаксисі [8: 209], що актуалізувалася під впливом усно-розмовної практики на синтаксичну норму.

Сучасні українські мовознавці, аналізуючи питання сполучних засобів у СПРзПП, не спираються на ідеї мовознавців 20–30-х рр. ХХ ст., а тому не акцентують увагу на тому, які саме сполучні засоби є закономірними в розвиткові мови, а які — набуті під (нав'язливим) впливом іншої мови. Усе це відбивають і навчальні посібники, підручники як для українських вишів, так і для середніх шкіл¹⁶: у них від 50-х рр. ХХ ст. немає жодної згадки про сполучний засіб **що + Pron**.

Отже, протягом ста років офіційна мовознавча думка щодо трактування можливостей використання **що, що+Pron, який, котрий** як сполучних засіб в СПРзПП кардинально змінювалася тільки для національно маркованого **що+Pron**: від визнання його першості в сполучуванні підрядної присубстантивної частини речення з головною в першій третині ХХ ст. (до 1932 р.) аж до майже повного забуття наприкінці ХХ — початку ХХІ ст., що зумовлено штучним перериванням процесу природного розвитку мовних засобів української літературної мови. Щодо сполучного слова **котрий** спостерігаємо лише хитання в його функціонуванні з власне відносним значенням, натомість уживання зі значенням «один із двох / кількох» є загальноновизнаним протягом цього періоду. Сполучне слово **який** багато мовознавців 10–20-х рр. ХХ ст. рекомендували вживати як засіб урізноманітнення тільки в разі нагромадження підрядних присубстантивних речень в одному складнопідрядному. Згодом стала нормативною синонімічність **який** і **що**, із домінантою **який**.

Які ж тенденції засвідчує сучасна *українська мовна практика*? Яку динаміку вживання розглядуваних сполучних засобів у різних стилях літературної мови простежуємо протягом означеного періоду?

Початок ХХ ст. характеризувався неопрацьованістю синтаксичних особливостей української мови, а між ними і вживання сполучних засобів у СПРзПП, тому спостерігаємо довільність у їхньому використанні,

¹⁶ Беззаперечним доказом цього твердження є програма зовнішнього незалежного оцінювання, довідники та комплексні видання для підготовки до ЗНО, напр., Дияк О.В., Прудка В.М. Українська мова: комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. посібник (К., 2011); Авраменко О.М., Блажко М.Б. Українська мова та література : довідник (К., 2015). Зауважимо, що в «Українській мові...» на с. 299 (п. 6.7.2. Складнопідрядні речення, розділові знаки в них) ужито одне речення зі сполучним засобом **що+Pron**: Хліба, що їх залив дощ, яскраво зеленіли (О. Гончар). Але його вжили, пояснюючи близькість між СПРзПП і дієприкметниковим зворотом.

що залежала від індивідуальних уподобань автора: у науковій праці І. Огієнка «Українська граматична література: огляд підручників, по яких можна вчитись і вчити вкраїнської мови» (1908 р.) вжито 11 речень із **який**, 14 — зі **що**, 1 — зі **що + Pron** і жодного з **котрий**, проте І. Нечуй-Левицький у своїй розвідці «Загальні примітки до словаря», вміщеній у «Грамматиці українського язика. Ч. 1. Етимологія» (1913 р.), навпаки, перевагу надає використанню сполучного слова **котрий** і з розподільно-числовим значенням, і власне атрибутивним, **що** і **який** — поодинокі випадки. У часописові «Рідний край» (редактор — Олена Пчілка) поширені сполучні засоби **що**, **що + Pron**, сполучне слово **котрий** вживають тільки зі значення «один з двох / кількох», **який** — зрідка.

Процес формування синтаксичних норм, апогей якого припав на 20-ті рр. ХХ ст., мав свої позитивні результати. Незважаючи на поширені два погляди щодо вживання сполучних засобів **що**, **що + Pron**, **який**, **котрий**, легко простежити тенденцію до переважання національно маркованих **що**, **що + Pron** як сполучних засобів у СПРзПП незалежно від стилю української літературної мови.

Переведення діловодства на українську мову в зазначений період зобов'язувало службовців вивчати українську мову за наявними навчальними посібниками, що й посприяло поширенню розглядуваних сполучних засобів і в офіційно-діловому стилі. Наприклад, у книзі «Техніка української мови» (К., 1926) О. Ізюмов подав низку зразків документів, що в них наявні синтаксичні конструкції з трьома сполучними засобами, окрім **котрий**: *Стаття 9. Прохачеві, що не використав права, передбаченого в попередній статті, а так само й тому, хто виплатив судовий наклад у більшому, ані-ж треба розмірі, можна повернути вартість... Стаття 12. За вимогою установ, що видають справи, які підлягають оплаті судовими накладками, Окрфінвідділ дозволяє видавати з кас Н.К.Ф. судові марки, як аванс із розрахунку для установ окружних до 5.000 крб., районних — до 3.000 крб. і волосних — до 1.000 крб. Стаття 13. Надалі видавання судових марок установам, що одержали їх позичкою, провадиться не інакше, як подавши квитки каси Н. К. Ф. про здачу грошей, і в розмірі, що не перевищує суми, зазначеної в квитку.*

Показовішими щодо мовних тенденцій 20-х рр. ХХ ст. вважаємо законодавчі акти. Наприклад, у «Положенні про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури», затвердженого постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету та ради від 06 липня 1927 р. та опублікованого в числі 1 за 1928 р. «Збірника Державних центральних курсів українознавства», у 72 пунктах не міститься жодного СПРзПП зі сполучними словами **який**, **котрий** у різних відмінкових формах, натомість активно використано **що**, **що + Pron**: *25. Для забезпечення інтересів національних меншостей, що складають компактні маси серед місцевої людності, що ті меншості не відокремлено в національно-територіальні адміністративні одиниці, організується окремі національні камери, що в них діловодство та судочинство належить*

провадити мовою відповідної нацменшості; 69. Українізацію громадських організацій провадити згідно з правилами, **що їх** установили центральні органи цих організацій. Проте в Законі України від 03.07.2012 № 5029-VI «Про засади державної мовної політики» не вжито жодного такого сполучного засобу. Таку саму тенденцію спостерігаємо і в попередньому законі про мови — Законі УРСР від 28.10.1989 № 8312-XI «Про мови в Українській РСР». Сполучні засоби **що, що + Рпон, котрий** й досі не використовують у законодавчих, нормативних актах та управлінських документах. Про них не йдеться в підручниках і навчальних посібниках з «Української ділової мови», «Української мови за професійним спрямуванням», «Діловодства», «Управлінського документознавства» тощо.

Аналогічну ситуацію у використанні сполучних засобів **що, що + Рпон, який, котрий** у СПРЗПП простежуємо і в науковому стилі української літературної мови.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. і в науково-популярних, і власне наукових виданнях переважали в СПРЗПП такі сполучні засоби, як **що, що + Рпон**. Напр., у журналі «Радянська освіта» (1927, № 8, 9) на 30 сторінках тексту ми нарахували 89 конструкцій зі **що**, три — зі **що + Рпон**, 11 — із **який** і жодного з **котрий**; у журналі «Селянка України» (1928, № 12) **що** — 24, **що + Рпон** — 6, **який** — 18, **котрий** — жодного; у «Збірникові Державних центральних курсів українознавства» **що** — 20, **що + Рпон** — 9, **який** — 3, **котрий** — 1 (з розподільно-числовим значенням).

Із початку 30-х рр. ХХ ст. поступово погіршується ситуація із вживанням української мови. Зокрема, у «Збірникові Державних центральних курсів українознавства» (1930, № 3) в передмові надibuємо на такі гасла: «Геть пасивне ставлення до боротьби за соціалізм! Геть механічне сприймання літературних фактів та мовних взірців! За політизацію нашої роботи! За створення інтернаціональної — пролетарської змістом і національної формою — української культури!» (с. 5). Проте природне конкурування сполучних засобів ще тривало. Сполучні засоби **що, що + Рпон** наявні навіть у структурі СПРЗПП текстів «викривальних» статей 1933—1934 рр.: *Ось його основна настанова, що її редбюро уперто, але не вдало намагалося здійснити...* (М. Орлов); *В зв'язку з тим, що в державному українському правописі, зокрема в 3-ій частині його, є пункти, що їх застосування, як виявилось, дає політично шкідливі наслідки, скорегувати український правопис в частині правопису іншомовних слів в напрямку більшої конкретизації пунктів про вживання «т», «ль», «л» з метою забезпечити якнайлегше засвоєння правопису масами* (А. Хвиля).

Поступово в освіті і науці мовою викладання стає російська, з'являються «наукові» статті, присвячені різноманітним мовним питанням у період «розквіту і взаємозбагачення мов соціалістичних націй», що пропагують зближення української та російської мов. Співвідношення частотності вживання того чи того сполучного засобу після 50-х рр. ХХ ст. змінюється в такий спосіб: щодо **котрий** зберігаються тенденції 20—30-х рр. ХХ ст.; **який** і **що** автор використовує, керуючись власними

вподобаннями і не враховуючи належності означуваного підрядним реченням іменника до категорії істота / неістота; **що + Pron** як сполучний засіб наявне, але частотність його вживання істотно зменшилася: *Отже, ті дивовижні можливості, що про них ми говорили на початку цієї статті, відкриються, як це припускають «найобережніші» вчені, у найближчі 10–15 років* (із журн. «Знання та праця», 1962, № 6, с. 18); *...за допомогою радіотелескопів було зареєстровано потужні «вибухи» на Юпітері, кожний з яких супроводжувався таким випромінюванням радіохвиль, що його можна порівняти з вибухами великої серії 100-мегатонних водневих бомб* (із журн. «Знання та праця», 1962, № 6, с. 32); *В 30-х роках ХХ ст. він [М. Горький] виступив з рядом статей, які закликали до піднесення культури російської мови, до боротьби проти її засмічення архаїзмами, вульгаризмами, діалектизмами, штучними висловами і под., що ними захоплювалися деякі письменники* (І. Білодід).

1970 р. наказом Міністерства освіти СРСР зобов'язали всіх здобувачів наукових ступенів писати і захищати дисертації (навіть дисертації з питань української мови та літератури) лише російською мовою. Це, звичайно, не сприяло розвитку української наукової мови і щонайгірше — переривало деякі мовні традиції.

Проте цілком знищити традицію вживання сполучного засобу **що + Pron** у СПРЗПП наукового стилю української літературної мови не вдалося, пор.: *На об'єктивний аналіз тих мовних проблем або й цілих лінгвістичних галузей, що їх влада трактувала в політичній площині, як-то теорія походження української мови або її стан і функціонування в умовах насадженої тоталітарним режимом українсько-російської двомовності, було накладено суворе табу* (Л. Масенко); *Власне, виявом такого ставлення є й підліткова лінгвокреативність, що її яскраво засвідчує досліджений матеріал* (О. Данилевська); *Заглиблюючись у невирішені проблеми обчислювальної техніки, Віктор Михайлович скоро переконався в тому, що ЕОМ — це не просто великі арифмометри, що в них криються перспективи широкого застосування у всіх сферах людської діяльності, він розробив стратегію розвитку кібернетики в країні широким фронтом на тривалий період й впродовж всього свого життя її наполегливо здійснював* (Н.Г. Шишкалова). Цей сполучний засіб кількісно переважає в текстах мовознавчого спрямування.

Нову тенденцію використання розглядуваних сполучних засобів у СПРЗПП виявлено в національних стандартах і в національному «Класифікаторі професій».

«Класифікатор професій» за роки незалежності України мав три видання — 1995, 2005 і 2010 років. У його власне текстовій частині (розділи 1–4) вжито 31 СПРЗПП у виданні 1995 року і 33 — у виданні 2010 року, між ними 8 (10) із **який** і 23 (у виданнях обох років) — зі **що**. Інших сполучних засобів не виявлено. Серед назв професій у виданні 1995 року подано чотири назви, створені за допомогою **який**: *3473 Музиканти, співаки, танцюристи, які працюють на вулиці та в нічних клубах; 1456*

*Менеджери (управителі) в ресторанах, кафе, барах, їдальнях та на підприємствах, які готують та постачають готові страви; 3480 Допоміжний персонал релігійних організацій, який не має духовного сану. У виданні «Класифікатора професій» 2010 року їх подано по-різному: у розділі 5 «Класифікація професій» залишено ці назви професій з **який**, а в додатку «Показчик професійних назв робіт за кодами професій» їх подали іменником: 1456 Менеджер (управитель) систем харчової безпеки; 3473 Музикант (у сквері, переході, нічному клубі, на вулиці, майдані); 348/3480 Диякон (служитель) / Регент / Релігійний проповідник (євангеліст, благовісник та ін.).*

У всіх інших 123 назвах професій, створених за моделлю СПРЗПП, використано **що**, напр.: 1143.3 Вища посадова особа (президент, віце-президент, головний учений секретар та ін.) академії, **що** діє на громадських засадах; 1210. 1 Керівник підрозділу юридичної особи, **що** здійснює діяльність з управління активами. Іншими словами, перекладаючи назви професій з англійської мови, бо за основу національного класифікатора взято Міжнародну стандартну класифікацію професій (ISCO 88: International Standard Classification of Occupations/ILO, Geneva), розробники цього нормативного документа переважно використовували органічніший для української мови сполучний засіб ¹⁷.

У національному стандарті ДСТУ ISO 9001:2009 «Система управління якістю. Вимоги», що ідентичний міжнародному ISO 9001:2008, на 52 СПРЗПП припадає 38 з **який**, 8 зі **що** і 6 зі **що + Pron**: *Роботу чи закупівлі робіт, для якої використовують ресурси і якою керують для перетворення входів на виходи, можна вважати процесом; Примітка 2. «Переданий сторонньому виконавцю процес» — це процес, **що** його потребує організація для своєї системи управління якістю і виконання якого організація доручає зовнішній стороні; Програму аудиту потрібно планувати з урахуванням статусу та важливості процесів і ділянок, **що** підлягають аудиту, а також результатів попередніх аудитів. Важливості цьому фактові надає дві деталі:*

1) готуючи ДСТУ ISO 9001:2009 до видання на заміну ДСТУ ISO 9001:2001, його автори в п 4.2.1 замість «d) документи, потрібні організації для забезпечення результативного планування, функціонування та контролювання своїх процесів» подали «d) документи, зокрема протоколи, **що** їх організація визначила як потрібні для забезпечення результативного планування, функціонування та контролювання своїх процесів»;

2) у попередніх стандартах цієї серії ми не виявили жодного сполучного засобу **що + Pron**, хоч колектив розробників той самий. Напр., ДСТУ ISO 19011:2003 «Система управління якістю. Настанови щодо

¹⁷ До 1 січня 1996 року в Україні був чинним «Загальносоюзний класифікатор професій, посад і тарифних розрядів» (затверджений постановою Державного комітету СРСР зі стандартів від 27.08.1986 № 016; чинний з 01.01.1987). У цьому класифікаторі, виданому російською мовою, усі назви — іменники.

здійснення аудитів систем управління якістю і (або) екологічного управління» містить 86 синтаксичних конструкцій з **який** і 29 — зі **що**.

Найпильніше від 50-х рр. ХХ ст. редагували тексти публіцистичного стилю **що** в журналах, **що** в газетах, оскільки кількість речень зі сполучними засобам **що** і **що** + **Pron** до початку 90-х рр. ХХ ст. зменшилася: а) в «Універсальному журналі» (число 1 за 1929 р.) вжито 274 СПРЗПП, між ними 206 **що**, 35 **що** + **Pron**, 28 **який**, 2 **котрий**; б) у журналі «Зміна» (число 2 за 1957 р. **що** + **Pron** і 4 **котрий**: *Стаття була така превчена і така претеоретична, що її не второпав як слід навіть сам редактор* («Перець», 1949, № 6, с. 4–5); *Перець, що його випускає в продаж одеська база «Оптбакалія», і не пахучий, і не гіркий* («Перець», 1950, № 3, с. 7); *Щоб одержати «квиток» у Мельбурн, юнакові слід було довести свою перевану над усією «могучою кучкою» наших спортсменів легкої ваги, перемогти яких доти не вдавалося жодному штангістові світу* («Зміна», 1957, № 2, с. 21); *Вихід був у механізації трудомістких робіт, надто в такій нелегкій галузі, як буряківництво, котре на Україні, як і в цілому по країні, пройшло складний шлях від примітивної техніки на кожній тязі і тяжкої ручної праці до комплексної механізації всіх основних робіт* («Україна», 1983, № 45, с. 4); *Сисой Козюренко, що його прозвали за безкорисливість дарморобом; чоловіки, що підносять у мішках на позиції снаряди, в домашніх куфайках, з гвинтівкою на двох ідуть в атаку; жінки, які запрягають в плуги корівок* («Україна», 1983, № 45, с. 7).

А в п'ятьох числах за різні роки видання дитячих журналів «Малютко» і «Барвінок» ми виявили тільки два випадки вживання **що** + **Pron** (автор оповідання — Б. Антоненко-Давидович). У газетах того часу відсоток використання **що** + **Pron** як сполучного засобу ще нижчий, а в більшості чисел становить нуль.

У текстах художнього стилю також натрапляємо між іншими й на сполучний засіб **що** + **Pron**: *Бувало, Вася зникав десь на цілу ніч у загадкові нічні розшуки і повертався лише вранці, весь обципанний, з розпухлими вухами, і сидів уже не на тому коні, котрим вирушав у похід, а на якійсь кошлатій, нужденній шкані* (О. Гончар); *Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його* (Ю. Яновський); *Перший клин порівнявся з позиціями піхоти, що їх видно було Петрові з його обсерваційного пункту, з позиціями, зайнятими частинами дивізії «Галичина», та й сипонув свій вантаж...* (І. Багрянний); *У Добрянді чудовий заячий оркестр, який виконує котячі концерти, що їх складає кіт-композитор Василь М'яукицький* (В. Нестайко).

Обмеження вживаності **що** + **Pron** як сполучного засобу в СПРЗПП є закономірним результатом упроваджуваної з 50-х рр. ХХ ст. мовної політики. Сприяли цьому не тільки підручники, навчальні посібники, науково-популярні видання, але й довідкові, серед яких і словники. Зокрема, в 11-томному «Словникові української мови» у відповідних

статтях подано інформацію про особливості вживання сполучних засобів у СПРзПП, однак про наявність сполучного засобу **що + Pron** жодного слова [26 IV: 311; 26 XI: 593, 596, 635].

Журналісти сучасних електронних медійних засобів, письменники у своїх творах традиційно надають перевагу таким сполучним засобам, як **що, який, а котрий** уживають зі значенням «один з двох / кількох» (у публіцистиці частотність цього сполучного засобу досить низька). Проте сьогодні спостерігаємо тенденцію до активнішого використання в СПРзПП сполучного засобу **що + Pron**, навіть у заголовках статей: *Гашпер, до якого повернулася природна зухвалість, сидів тепер за кермом і весело сигналив сонним сержантам, котрі на кожен сигнал висувалися із вікон і уважно розглядали нашу малолітражку, не випускаючи із зубів дешевий галуз (С. Жадан); На дорогах Тернопільщини ями такі, що в них можуть сховатися даїшники (заголовок на новинному порталі «За Збручем»), Генератор ідей, що ними живе Україна (заголовок на сайті Vox-populi); Чорне море — відносно молоде, і більшість видів, що його населяють, прийшли із Середземного та Атлантичного океанів (С. Пиркало); Дійшов до Петрового подвір'я, що воно городом у ліс врізалось, перестрибнув через огорожу, ніби хвіртка не для нього (Люко Дашвар); Так, відстань у 400–500 кілометрів, що її наші інтерсіті-експреси долають за неповні чотири години, тутешні потяги вміють розтягнути годин на тринадцять (Ю. Андрухович). Отже, у 20-х рр. ХХ ст. були визначені норми вживання сполучних засобів **що і що + Pron, який, котрий** у СПРзПП.*

Кількісно-якісний аналіз наукових, публіцистичних, художніх, документних джерел дає підстави припустити: якби не відбулися зміни мовної політики в колишньому СРСР, то нормою стали б рекомендації національно орієнтованого підходу. Зміна ж мовної політики посприяла взаконенню ліберального підходу до вживання сполучних засобів **що і що + Pron, який, котрий** у структурі СПРзПП.

Сучасне мововживання засвідчує, що у порівняно вільному функціонуванні української мови в різних сферах суспільної діяльності відбувається навіть без впливу будь-яких зовнішніх чинників (напр., а) державного регулювання, як це було в період СРСР, через приписи і/або рекомендації редакторам наукової літератури, нормативних актів тощо; б) навчання і видання наукової літератури) самовідновлення в українській мовній системі іманентних їй одиниць, а також помітне їхнє поступове проникнення в такі політично заангажовані в попередні десятиліття стилі мови, як науковий та офіційно-діловий.

Сполучні засоби **що та що + Pron** відповідають традиціям української народної мови, вони збереглися в усній формі різних функційних стилів української літературної мови попри наполегливі намагання їх витіснити. Саме тому потрібно надавати перевагу сполучним засобам **що, що + Pron**, ословлюючи структурну схему складнопідрядного речення з підрядним присубстантивним.

1. Антоненко-Давидович Б.Д. Як ми говоримо / Б.Д. Антоненко-Давидович. — К. : Вид. дім «КМ Academia», 1994. — 254 с.
2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : академ. граматики укр. мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська; [за ред. Іван Вихованця]. — К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 400 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І.Р. Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 368 с.
4. Відповіді читачам (Чи існує якась закономірність у використанні сполучних слів *який* і *що* в складнопідрядних реченнях з підрядними означальними? Яке з цих сполучних слів більш уживане?) // Українська мова в школі. — 1953. — № 3. — С. 72–73.
5. Гладкий М. Практический курс украинского языка : [пособие для русских школ на Украине и для самостоятельного изучения живой украинской речи] / Микола Гладкий. — 2-ое изд. — К. : [б.в.], 1924. — 152 с.
6. Городенська К. Граматичний словник української мови: сполучники / Катерина Городенська. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. — 340 с.
7. Грунський М. Українська мова: морфологія, фонетика, синтакса, фразеологічний словник : [порадник для самонавчання] / Микола Грунський, Григорій Сабалдир. — К., 1926. — 128 с.
8. Загнітко А.П. Український синтаксис: науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс : навч. посібник : в 2 ч. / А.П. Загнітко. — К. : ІЗМН, 1996. — Ч. 2. — 240 с.
9. Іваниця Гр. Курс украинского языка в кратком практическом изложении с хрестоматией: (Укр. правопис. и элементы грамматики. Основы лексики и фразеологиии-общей и делопроизводства. Материалы для упражнений и переводов) : пособие для профшкол, школ для взрослых, практич. курсов укр. яз. и др. уч. завед. с рус. яз. преподавания, а также для самообучения / Григорий Иваница. — К. : Госиздат Украины, 1927. — 192 с. : табл.
10. Йогансен М. Вибрані твори / Майк Йогансен ; передм. Р. Мельникова. — К. : Смолоскип, 2001. — 516 с., портр. — (Серія «Розстріляне Відродження»).
11. Ковалів П. Граматика української мови / Пантелеймон Ковалів. — Мюнхен : [б.в.], 1946. — 151 с.
12. Ковалів П. Як правильно будувати фразу? (котрий, який, що) / Пантелеймон Ковалів. — Мюнхен : [б.в.], 1946. — 16 с.
13. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови : підруч. для факультетів мови і літератури педагогічних інститутів. / Б.М. Кулик. — Вид. 2-е, перероб. і доп. — К. : Рад. шк., 1965. — Ч. II. Синтаксис. — 283 с.
14. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 303 с.
15. Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л.А. Булаховського]. — К. : Рад. шк., 1951. — Т. II. Синтаксис (1. Просте речення, 2. Складне речення, 3. Пунктуація). — 408 с.
16. Огієнко І. Український стилістичний словник : [підручна книжка для вивчення української літературної мови] / Іван Огієнко. — 2-е вид. — Вінніпег : Т-во «Волинь», 1978. — 496 с.
17. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : [монографія] / Василь Ожоган. — К. [б.в.], 1997. — 231 с.
18. Підвищений курс української мови / [за ред. проф. Л. Булаховського]. — Х. : Держ. вид-во «Рад. шк.», 1931. — 340 с.
19. Пономарів О. Культура слова: мовностилістичні поради : [навч. посібник]. — 2-ге вид., стереотип. — К. : Либідь, 2001. — 240 с.
20. Пчілка О. Наша літературна мова / Олена Пчілка // Рідний край. — 1909. — № 3. — С. 2–4.
21. Синтаксична концепція Арнольда Гришенка : вибране / [упорядники : І.В. Дудко, Ю.С. Макарець ; редактор і автор вступної статті М.І. Степаненко]. — К. : [б. в.], 2011. — 456 с.
22. Синявський О. Норми української літературної мови / Олекса Синявський. — Х. ; К., 1941. — 367 с

23. *Синявський О.* Порадник української мови: пристосований до щоденного вжитку д-ром В. Сімовичем / Олекса Синявський. — Х. ; Берлін ; Нью-Йорк : Україно-американське вид. т-во «Космос», 1922. — 150 с.
24. *Сімович В.* Граматика української мови. Для самонавчання та в допомогу шкільній науці / Василь Сімович. — К. ; Ляйпціг : Українська накладання, 1920. — 584 с.
25. *Слинько І.І.* Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання : [навч. посібник] / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. — К. : Вища шк., 1994. — 670 с.
26. Словник української мови: в 11 тт. / [за ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1970–1980.
27. *Смеречинський С.* Способи відносної (релятивної) сполуки в українській мові / Сергій Смеречинський // Записки історико-філологічного відділу / [за гол. редагуванням голови Відділу акад. А. Кримського]. — 1929. — Кн. XXV. — С. 1–31.
28. *Смеречинський С.* Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / Сергій Смеречинський. — Х. : Рад. шк., 1932. — 283 с.
29. *Сулима М.* Літературна норма в українській синтаксі : [доповідь] / Микола Сулима // Бюлетень Харківського наукового товариства. — 1927. — Червень. — № 2. — С. 13–15.
30. *Сулима М.* Українська фраза. Коротенькі начерки / Микола Сулима. — Х. : Рух, 1928. — 98 с.
31. *Христіанінова Р.О.* Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Р.О. Христіанінова ; [від. ред. : І.Р. Вихованець]. — К. : Бурого, 2012. — 365 с.
32. *Шерех Ю.* Нарис сучасної української літературної мови / Юрій Шерех. — Мюнхен : Вид-во «Молоде життя», 1951. — 402 с.
33. *Шульжук К.Ф.* Синтаксис української мови : [підручник] / К.Ф. Шульжук. — 2-ге вид., доп. — К. : Академія, 2010. — 408 с.

Статтю отримано 07.04.2015

Svitlana Kharchenko

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

RETROSPECTIVE OF CONJUNCTIVE MEANS **ЩО, ЩО + Pron, ЯКИЙ, КОТРИЙ**
IN COMPOUND SENTENCES WITH SUBORDINATE PRESUBSTANTIVAL:
NORMATIVE ASPECT

The problem of the scientifically based of the Ukrainian language on all the levels of its realization is highly topical nowadays, beginning from the 70-s — 80-s of the XIX century.

A range of syntactic peculiarities of the Ukrainian language is still beyond the scope of attention of the linguists. Such peculiarities include the conjunction **що + Pron** (**що + Pron** — define the pronoun of the third person (he, she, it, they) used in this of that case form in singular or plural).

The article investigates the changes that occurred in the opinions of the linguist concerning the case of **що, що + Pron, який, котрий** as a conjunction in complex clauses with the subordinate presubstantival clauses. At the beginning of the XX-th century this problem was studied by such scholars as: M. Gladkyi, O. Kurylo, V. Simovych, O. Syniavskiy, S. Smerychynskiy, M. Sulyma and others.

There are two approaches to the use of **що, що + Pron, який, котрий** as a conjunction in complex subordinate clauses:

Nationally oriented. Its supporters thought that despite the stylistic colouring of the text conjunctions **що, що + Pron** are immanent to the Ukrainian language. The suggested to avoid using the conjunction **який**, saying that there is a range of synonymic syntactic constructions. They denied **котрий** as a conjunction used to express the following meaning “one of two/many”.

Liberal. Its supporters thought that conjunctions **що, що + Pron, який, котрий** are interchangeable and synonymic.

A nationally oriented approach dominated until the 50-s of the XX century.

Beginning from the 50-s of the XX century the conjunction **що + Pron** is being rarely used, and at the beginning of the XXI century it is practically out of use. But this conjunction is still being widely used in practical situations despite the theoretical ban.

The modern use of language gives the following reasons to state: the free functioning of the Ukrainian language sees the resurrection of the language forms immanent to its nature. Such forms also arise in such conservative language styles, as the scientific style and the style of official documents.

Such conjunctions as *що, що + Pron*, correspond to the traditions of the Ukrainian folk language; they are still being used in many functional styles of Ukrainian literary language. So that's why we think that it is important to give preference to the conjunctions *що, що + Pron* in order to verbalize the structured scheme of the complex with the presubstantive subordinate clause.

Key words: complex subordinate clause, conjunction, norms, *що (shcho)*, *що + Pron (shcho + Pron)*, *який (yakyi)*, *котрий (kotryi)*.

Мовна мозаїка

ПРО РОЗДІЛОВИЙ ЗНАК ПІСЛЯ **З ПОВАГОЮ**

Багато авторів листів, як засвідчує новітня вхідна та вихідна кореспонденція установ, після етикетних форм **З повагою** чи **З глибокою повагою** ставлять кому, тобто використовують європейський зразок. А чи є підстави ставити її після цих узвичаєних етикетних форм, що завершують службові та приватні листи? Немає, тому що етикетні конструкції ввічливості, до складу яких уходять форми **З повагою** чи **З глибокою повагою**, найбільше подібні до еліптичних речень, у яких пропущено присудок або присудок із залежним словом, пор.: *З повагою [ставиться до Вас] директор Інституту; З глибокою повагою [ставиться до Вас] Іван Німенко*. Як відомо, у таких реченнях замість пропущеного присудка ставлять тире. Саме тому після етикетних форм **З повагою** чи **З глибокою повагою** не можна ставити коми. Уживання тире залежить від способу подання складників етикетної конструкції ввічливості на аркуші. Його потрібно ставити:

1. Якщо обидва складники такої конструкції написані в одному рядку поряд:

З повагою — директор Інституту

З глибокою повагою — Микола Іваненко

2. Коли в першому рядку етикетної конструкції написано *З повагою* або *З глибокою повагою*, а в другому, ліворуч, зазначено назву посади з малої літери, а праворуч — ініціали й прізвище:

З повагою —

ректор університету

В.І. Андрієнко

З глибокою повагою —

директор Інституту

В. В. Німенко

Тире не ставимо після етикетних форм *З повагою* або *З глибокою повагою*, якщо на віддалі від них в тому самому рядку подано назву посади чи ініціали з прізвищем або ім'я та прізвище, пор.:

З повагою

директор Інституту

З повагою

директор Інституту В.І. Козаченко

З глибокою повагою

Микола Іваненко

Отже, в етикетній конструкції ввічливості, використовуваний у службових та приватних листах, після форм *З повагою* (*З глибокою повагою*) в українській мові **коми немає**. Після них потрібно ставити тире, якщо в тому самому рядку поряд або в наступному рядку вжито другий складник такої конструкції. Тире не ставлять, коли її складники подані в одному рядку на віддалі.

Катерина Городенська

УДК 81' 366.56 (045)

Наталія Ясакова

Національний університет «Києво-Могилянська академія», м. Київ

СТУПЕНЮВАННЯ РІЗНОВИДІВ СЕМАНТИКИ ПЕРСОНАЛЬНОСТІ ЗА РІВНЕМ ОЗНАЧЕНОСТІ

У статті розглянуто ступенювання за означеністю репрезентованих в українській мові різновидів персональної семантики. З'ясовано, що перша й друга особи протистоять третій, оскільки їхня дейктична означеність зумовлена безпосереднім стосунком до комунікації, що не дозволяє реалізувати семантику неозначеності. Онтологічна означеність першої та другої осіб може лише нейтралізуватись у разі вияву узагальнено-особової семантики. У межах третьої особи реалізується диференціація за означеністю другого рівня, де конкретним суб'єктам протистоять неозначені.

Ключові слова: персональність, категорія означеності / неозначеності, конкретно-особове речення, неозначено-особове речення, неозначено-предметне речення.

Мова має широкий арсенал засобів вираження різноманітних відтінків персональної семантики, поява яких зумовлена генетичною спорідненістю й активною взаємодією категорій персональності та означеності. Окремі питання мовної репрезентації персональних значень, пов'язані з вивченням природи займенників і дієслів, морфологічних і синтаксичних категорій, стилістичних особливостей тексту, висвітлено у багатьох працях українських граматистів [1; 5; 6; 10; 11; 12; 20; 21; 26; 27; 28; 33]. Проте взаємодія категорій персональності та означеності, зумовлене нею ступенювання репрезентованих на синтаксичному рівні різновидів персональної семантики досі не були предметом спеціального дослідження. Усвідомлення особливого зв'язку персональності із семантикою означеності у граматичній традиції найвиразніше виявилось у типології односкладних дієслівних структур, де означено-

© Н.Ю. ЯСАКОВА, 2015

особовим протиставляють неозначено-особові, узагальнено-особові й безособові речення. Проте поділ односкладних речень за семантичними параметрами, зокрема персональним статусом суб'єкта, а не структурними особливостями, слушно кваліфікують як вияв класифікаційної непослідовності [13 : 113]. Неозначеність особи діяча, його узагальнено-особовий характер виявляються і у двоскладному реченні, напр.: *Хтось вихопився з натовпу і прожогом побіг зупинити дзвонаря* (Б. Антоненко-Давидович); *Сидиш, бувало, де-небудь у запічку, — про тебе всі й забули, — а ти зориш за всіма, кожне слово ловиш...* (С. Васильченко). Взаємодія категорій персональності та означеності не обмежується односкладними структурами. Хоч наявність або відсутність у реченні синтаксеми, що безпосередньо вказує на персональну належність суб'єкта, безумовно, впливає на характер вираженого значення, релевантними для творення різновидів персональної семантики є й інші чинники.

Мета статті — з'ясувати передумови взаємодії категорій персональності та означеності / неозначеності, її вияв у структуруванні персональності та класифікувати речення з неозначеним суб'єктом.

У структуруванні на найзагальнішому значеннєвому рівні, формуванні й функціонуванні різновидів персональності виявляється її глибокий зв'язок з поняттєвою категорією означеності / неозначеності. Персональна кваліфікація учасників описаної реченням ситуації є одним з аспектів їхньої характеристики за означеністю.

Семантична категорія означеності / неозначеності актуалізує та детермінує ім'я, виражає його одиничність в описуваній ситуації або належність до класу подібних йому феноменів [24 : 349]. У контексті функційної граматики В. Гладров потрактовує означеність / неозначеність як семантичну категорію, що виявляє врахування мовцем інформованості слухача про названий іменником об'єкт дійсності, та поле, що охоплює різнотипні формальні засоби для мовного втілення цих відношень. Вираження семантики означеності / неозначеності дослідник пов'язує з порядком слів і фразовою інтонацією, опозицією називного та родового, знахідного й родового відмінків, аспектуальністю, квантитативністю, функціонуванням неозначених і вказівних займенників [35 : 241–244]. У потрактуванні семантичної структури речення означеність / неозначеність розглядають як специфікатор, що реалізується в трьох різновидах: 1) означений (вказує на об'єкт дійсності, знайомий і мовцю, і, як уважає мовець, слухачеві), 2) специфікований (вказує на об'єкт дійсності, який, на думку мовця, не знайомий слухачеві), 3) неозначений (вказує на об'єкт дійсності, який не відомий ні мовцю, ні слухачеві) [22 : 332].

В українській мові як безартиклевій семантику означеності / неозначеності виражають різнорівневі мовні засоби, виявляється складна взаємодія іменних і дієслівних граматичних категорій у репрезентації суб'єкта як означеного, частково означеного чи неозначеного, реалізується тісний зв'язок означеності й інших семантичних категорій. За

словами І. Вихованця, категорія означеності / неозначеності «розсіяна» в різних сферах мови: в займенникових іменниках (**хтось, щось, усі, кожний**); у відмінковій системі — грамемах знахідного і родового відмінків; у синтаксичній структурі мови — так званих неозначено-особових реченнях [6 : 238]. Не маючи єдиного центру, ця категорія репрезентована і через процеси номінації, і на рівні функціонування іменника в актах комунікації. На думку польської дослідниці Н. Коциби, в українській мові категорія означеності, хоч і має досить широкий спектр вираження через лексичні засоби, міцно пов'язана з кожною конкретною мовною ситуацією [36 : 11]. Чи не єдиними формальними засобами, що містять сему означеності, мовознавець вважає вказівні та присвійні займенники [18 : 1].

Категорія означеності / неозначеності функціонує в тісній взаємодії з іншими референційними категоріями, посідаючи «центральне місце в полі референційних значень» [35 : 278]. Безпосередній стосунок семантики означеності / неозначеності до мовленнєвої діяльності людини, зокрема вияв у конкретних актах комунікації, та зорієнтованість на характеристику предметів (субстанцій) зумовлює її тісну взаємодію з персональністю — актуалізаційною категорією, що характеризує об'єкти дійсності за їхнім стосунком до комунікативної ситуації.

Персональність виступає одним із засобів реалізації загальнішої категорії означеності / неозначеності. «Категорія особи є впорядкованим набором засобів маніфестації детермінативної функції іменних груп, а саме — семантики означеності», — наголошує О. Кіклевич [17 : 11]. Кожен із трьох типів означеності референтних іменних груп учений прямо чи опосередковано пов'язує з певною персональною семантикою. Комунікативна означеність, на його думку, реалізується за допомогою третьої особи. Енциклопедична, що полягає в наявності у мовця стійкого образу референта, виявляється за допомогою власних назв, інколи займенника **я**, що дозволяє ідентифікувати особу завдяки аудіальному контактowi комунікантів. Ідентифікація в таких випадках відбувається завдяки упізнаванню голосу співрозмовника. Емпірична (дейктична) означеність, заснована на характеристиці референта за відношенням до комунікативного акту й учасників інформаційного обміну, пов'язана із займенниками першої та другої особи [17 : 2–11].

Структурування поняттєвої основи категорії персональності ґрунтується на розрізненні ступенів дейктичної та комунікативної означеності референта, його локалізації в орієнтаційному просторі мовця, центром, вихідним пунктом якого виступає **Я** самого мовця. У процесі комунікації у висловлюванні виявляється необхідна для референції індивідуалізація об'єктів через встановлення їхнього зв'язку з конкретним мовленнєвим актом [25 : 8–9]. Категорія персональності виступає інструментом вираження в мові означеності й одиничності об'єкта дійсності, отже, пов'язана також із указуванням на дискретність / недискретність простору.

На поняттєвому рівні поділ на особи є й ступенюванням за означеністю. Максимальний її рівень властивий першій особі, мінімальний — третій. Друга особа характеризується більшою означеністю, ніж третя, проте не має властивості першій особі граничної одиничності, унікальності. Завдяки онтологічній відмінності в означеності трьох осіб репрезентовані в мові варіанти персональних значень сприймаються як елементи наскрізної осі ступенювання за означеністю.

Через тісну продуктивну взаємодію категорій означеності й персональності, важливість реалізованих суб'єктом функцій референції та індивідуалізації, виразну протиставленість персональних значень за ступенем означеності різновиди семантики персональності розглядають у межах однієї бінарної категорії персональності / імперсональності. Ю. Степанов співвіднесення суб'єкта речення з якимось предметом у зовнішньому світі (референтом) і визначення ступеня його виділеності (окремішності) в просторі й часі пов'язує зі специфічною семантичною мовною категорією особовості / безособовості, яка має градаційний характер. Для індоєвропейських мов Ю. Степанов визначає таку градацію речень за типом суб'єкта: 1) з суб'єктом «я» (*Я розмовляю*); 2) індивідом-особою, крім «я» (*Хлопчик розмовляє*); 3) індивідом не-особою (*Камінь упав*); 4) означеною кількістю індивідів-осіб або не-осіб (*Усі прийшли*; *Усі камені впали*); 5) неозначеною кількістю індивідів-осіб або не-осіб (*Курчат рахують восени*; *Там щось сиплется*); 6) означеним за просторово-часовими межами явищем внутрішнього і зовнішнього світу (*Мене нудить*; *Сьогодні зранку дощить*); 7) неозначеним за просторово-часовими межами явищем природи (*Холодно*; *Темно*; *Погано*) [32 : 272–273].

Взаємозв'язок семантики персональності й означеності, їхній градаційний характер виявилися в потрактуванні дієслівних категорій. В. Русанівський констатував, що порівняно невеликій групі імперсональних дієслів, які у своєму основному значенні не співвідносні з яким-небудь конкретним виконавцем, протистоять більшість слів цієї частини мови, які є персональними, а між персональністю й імперсональністю «лежить досить широка перехідна смуга, в якій можна виділити зони неозначеності й узагальненості суб'єкта» [7 : 126]. На думку мовознавця, неозначений суб'єкт в українській мові може виражатись лексично, граматично і лексико-граматично. Усунення займенникових іменників **хтось**, **щось** перетворює лексичну невизначеність у граматичну, яка в деяких випадках може «зливатися з безособовістю» [1 : 214]. Граматичну неозначеність виражає дієслово у формі третьої особи однини теперішнього або майбутнього часу або однини минулого часу (*шарудить у лісі*, *шаруділо в лісі*), третьої особи множини теперішнього або майбутнього часу (*косять сіно*, *коситимуть сіно*), множини минулого часу (*листа написали*), предикативними формами на **-но**, **-то** (*листа написано*), рефлексивною формою дієслова в середньому роді однини минулого часу або в третій особі однини теперішнього / майбутнього часу (*поливалося регулярно*, *бралося на сміх*). Лексико-граматичним способом

вираження неозначеності суб'єкта В. Русанівський вважає представлення в спонтанному мовленні доповнення «неозначено-особового дієслова, що виступає в третій особі множини теперішнього / майбутнього часу або множини минулого часу займенником **вони**, що в даному контексті не стосується жодного суб'єкта», напр.: *що вони в ньому знаходять; що вони там збудували* [1 : 214–215].

Ступенювання персональних значень за рівнем означеності є необхідним компонентом цілісного дослідження функційно-семантичного поля персональності. У типології персонального дейксису О. Бондарка основним є розрізнення конкретного та неконкретного дейксису з подальшим поділом на підтипи. У сфері конкретного дейксису виокремлено власне особовий і предметний, неанафоричний і анафоричний, ситуативно актуалізований і ситуативно неактуалізований дейксис. Неконкретна персональна семантика, за О. Бондарком, реалізується у двох різновидах — неозначено-особовому та узагальнено-особовому [34 : 8–9].

Проблема загального градуювання персональної семантики суб'єкта за рівнем означеності вимагає розв'язання і для встановлення специфіки окремого різновиду персонального значення. В. Гак, аналізуючи неозначено-особовість з погляду змісту й способів вираження, використовує запропоновану В. Виноградовим типологію особових значень дієслівних форм [3 : 373–390] і пропонує вирізняти такі етапи процесу узагальнення й усунення особи діяча: 1) конкретно-особовий суб'єкт (з внутрішньою градацією від одиничності до множинності); 2) сукупний суб'єкт (*ми з тобою*); 3) збірний суб'єкт (*група студентів*); 4) неозначено-особовий суб'єкт (*стукують*); 5) узагальнено-особовий суб'єкт; 6) неозначено-вказівний суб'єкт (*це*); 7) усунений суб'єкт (*стукане*); 8) безособовість (безсуб'єктність: *світає*) [8 : 86].

Розмежування типів персональних значень суб'єкта за рівнем означеності та тих видів суб'єктної семантики, що мають іншу природу, потребує чіткого розуміння опозиції особовість / безособовість. Г. Золотова запропонувала переглянути традиційне протиставлення особових речень на зразок *Він не працює* безособовим *Світає*, *Йому не працюється* за ознакою наявності / відсутності підмета в називному відмінку. Якщо означено-особовість, неозначено-особовість і узагальнено-особовість — це способи представлення суб'єкта, варіанти особового суб'єкта, то безособовість як значення мимовільності, неконтрольованості дії є характеристикою відношення між предикативною ознакою та її носієм з певного погляду, — підкреслює науковець [15 : 120]. Назву «безособові» щодо деяких дієслів (*нудить*, *смеркає*) можна виправдати відсутністю в них парадигми особи, але речення як мовномисленнєвий акт не може відбутися без приписування ознаки її носієві, без установаження особових співвідношень, отже, не може бути безособовим. Граматична специфіка так званих безособових речень полягає в структурно-семантичній маркованості інволютивного стану. І названий, і неназваний інво-

люнтивний суб'єкт може сприйматися як означений, неозначено-особовий або узагальнено-особовий [16].

У диференціації різних типів неозначеного суб'єкта для Г. Золотової принциповим є розрізнення особових і предметних носіїв предикативної ознаки, оскільки в російській мові для них характерна відмінна мовна репрезентація. Опозиція особовий / предметний суб'єкт виявляється в тому, що реченням із суб'єктом першого типу властива особова парадигма, натомість речення з предметним суб'єктом мають тільки одну форму третьої особи. Речення із особовим суб'єктом можуть виступати в означено-особовому, неозначено-особовому й узагальнено-особовому варіантах, а предметно-суб'єктні мають тільки варіант неозначено-предметної семантики [15 : 119, 146]. Реалізацію вказаних варіантів пов'язано із синтаксичною значимістю неназваного суб'єкта, який свідчить про «константне змістове прирошення в суб'єктних модифікаціях речення і системний зв'язок з вихідною моделлю» [14 : 114].

У сприйнятті людини референтна означеність / неозначеність пов'язана не лише з персональною належністю, а й із кількісною означеністю / неозначеністю й агенсивністю/дезагенсивністю суб'єкта, що, зокрема, виявляють і наведені градації. Найприроднішою роль суб'єкта є для чітко означеного активного діяча, яким людина вважає насамперед себе. Не випадково за здатністю виконувати функцію суб'єкта в індоєвропейському реченні іменам приписують певну ієрархію: лексеми, що позначають осіб / людей загалом / тварин / рослини / речі / абстрактні об'єкти [31 : 15]. У цій ієрархії, як і ступенюванні персональних типів суб'єкта за означеністю, виявляється стрижнева риса мови — орієнтування на людину: і як мовця, і як головну дійову особу світу [15 : 5].

Я-суб'єкт є тим компонентом градаційного ряду, який поєднує максимальну референтну й кількісну означеність. Його означеність співвідноситься з активною мовленнєвою дією і є чинною для певної комунікативної ситуації. Через максимальну означеність Я-суб'єкта у реченні він не потребує відповідного маркера, хоча в монологічному тексті від першої особи займенник можуть супроводжувати означення або прикладка, яка називає мовця і приховано виражає другорядну предикацію [27 : 4–5], напр.: *Доволі, що я, худий і похмурий, ледве плентався по світі* (М. Коцюбинський); *Я, конопський сотник, та й не знаю, що мир погиба?* (Г. Квітка-Основ'яненко). Такі уточнення, проте, не змінюють дійктичної означеності Я, стосуючись інших характеристик позначуваного цим словом денотата.

Дейктична означеність Я-суб'єкта не залежить від форми його мовної репрезентації: за допомогою тільки відповідного займенникового іменника, тільки особової форми дієслова або одночасного використання цих засобів, напр.: *О, я вірю, без краю вірю в тебе, Сине Божий, та я не вірю в себе!* (Леся Українка); *Я дививсь — і німів, і прощавсь — і прощатись не міг* (А. Малишко); *Виглядаю долю довгожданну, а не діжду — вибуду із*

гри (В. Стус). Якщо персональний статус суб'єкта виражається напівла-
тентно, через морфологічну форму дієслова, яка виступає носієм цілої
низки граматичних значень, зокрема й семантики особи, унікальна ін-
дивідність Я-суб'єкта не акцентована, проте не підлягає сумніву.

Як належний до широкої сфери не-Я Ти-суб'єкт позбавлений онто-
логічної унікальності, властивою Я-суб'єкту. Проте його залученість до
комунікації, що передбачає потенційну мовленнєву активність, зумов-
лює вищий рівень означеності порівняно з Він-суб'єктом. Їхній нерів-
норядний статус демонструє відмінна взаємодія категорій персональ-
ності й означеності в межах другої та третьої особи. Якщо для другої
особи характерна нейтралізація референтної означеності з творенням
генеративної семантики, третій властивий широкий спектр персональ-
ної семантики, пов'язаний із різними видами неозначеності. Як і пер-
шій особі, другій властива однозначність референції в кожному комуні-
кативному акті. Незважаючи на спосіб мовного вираження, суб'єкт
другої особи також не втрачає означеності. Зокрема, поширена у спо-
нукальних реченнях відсутність на формально-граматичному рівні по-
казника другої особи не свідчить про неозначеність їхнього суб'єкта,
напр.: — *Церемоніальним маршем!.. — пролунала команда* (О. Довженко); —
Мотор! — знову гукнув режисер, і це прозвучало, як «Вогонь» (Г. Тютюн-
ник); — *До зброї! — скомандував Шурабура до козаків охорони...* (Б. Анто-
ненко-Давидович). Семантика другої особи є обов'язковим складником
імперативів. Компонентом пропозиції всіх імперативних висловів є
суб'єктна функція адресата мовлення.

За здатністю вказувати на неозначений суб'єкт третя особа проти-
стоїть першій і другій. Д. Лайонз, відзначивши цю особливість, так по-
яснив її природу: тимчасом як мовець і слухач наявні в складі будь-якої
ситуації, інші згадувані особи та предмети не тільки можуть бути від-
сутніми в самій ситуації висловлювання, але й залишатися неідентифі-
кованими. Це означає, що категорія третьої особи може поєднуватися
з такими іншими категоріями, як «означений» або «неозначений»,
«близький» або «далекий» (при цьому категорія «близькості» визнача-
ється через вказівку на учасників ситуації) [19 : 292].

Референтність суб'єкта третьої особи залежить від особливостей
денотата, наявності чи відсутності в мовця достатньої інформації для
означення суб'єкта і комунікативних намірів мовця, який обирає спо-
сіб його вербалізації. Для традиційної граматики характерна відмінна
кваліфікація семантично споріднених речень із неозначеним суб'єктом
третьої особи, що зумовлено залученням до розмежування реченнєвих
типів не тільки семантичного, а й морфологічного критерію, врахуван-
ням відмінностей, що виявляються на формально-граматичному рівні.
Термін «неозначено-особові» вживають щодо односкладних речень із
дієслівним предикатом у формі множини теперішнього, майбутнього
часу або множини минулого часу, напр.: *С а х н о Ч е р н я к. А вас оце
отак і повезуть?! П а в л ю к. Отак і повезуть. І привезуть. І стратять*

(Л. Костенко); *У газетах пишуть про насильство, відсутність медикаментів і продовольства в районах, що потрапили під контроль бойовиків* (День, 18.06.2014). У типології двоскладних речень такі характеристики суб'єкта, як неозначеність або особовість, не використовують. Інші односкладні речення схожої семантики, головний член яких не має афіксів, що характеризували б особу суб'єкта дії чи стану, розглядають серед безособових односкладних, хоч і відзначають наявність неозначено-особової семантики [2 : 10; 9 : 116; 30 : 15; 29 : 200; 33 : 251]. Пор.: *Роботу покинуто* (М. Коцюбинський); *Податки вигадувано такі, що соромно їх і називати* (П. Загребельний); *.. мов сорока на хвості розносить щоразу, яка цього вечора та юшка заварювалась, яку рибу Ягор требушив і які клалось приправи* (О. Гончар); *Доки в хаті варилося й смажилось, чоловіки час від часу виходили з двору до машини...* (Г. Тютюнник). С. Єрмоленко вбачає семантику неозначеної особи і в інших односкладних реченнях, де головний член — модальне дієслово та інфінітив, у двоскладних пасивних конструкціях, які називають дію-стан, редукуючи, усуваючи суб'єкта дії, але увиразнюючи суб'єкта стану, напр.: *Треба збирати лікарські рослини; Розчинність вимірюється...; Зображення регулюється...* [10 : 66–67].

Найширшою групою неозначено-особових структур постає в концепції Г. Золотової. На її думку, неозначено-особове значення за неназваної особи-агенса властиве в російській мові не тільки дієслівним реченням із неназваним підметом, а й реченням різноманітної структури з неназваним через незнання або через непотрібність агенсом будь-якої можливої позиції. До однієї семантичної групи науковець зараховує речення не тільки відмінні за структурою, але й достатньо віддалені за семантичними показниками, напр.: *Лошади поданы; Послано за отцом; Здесь производится продажа дров; Шум, хохот, беготня, поклоны* (О. Пушкин); *Шаги в сенцах...* (М. Шолохов). До аналізу залучено й текстові уривки, де описано дії осіб, яких не бачить мовець. Г. Золотова доходить висновку, що за допомогою різноманітних засобів — девербативів, зворотного стану, метонімічного представлення особи та дії — «досягається необхідний комунікативно-стилістичний ефект неозначено-особового значення» [15 : 108–109].

На нашу думку, зарахування речень до групи неозначено-особових можливе за умови суб'єктності особової семантики. Хоч девербативи зберігають основні семантичні характеристики вихідних дієслів, зокрема асоціюються з особовою дією, їхнє функціонування як предикатів не тотожне дієслівному. Властиве іменникам категорійне значення предметності нівелює наявну у вихідному дієслові здатність репрезентувати суб'єктно-предикатні відношення. У реченнях на зразок *Сміх; Тупіт; Розмови* особова семантика є другоплановою, у фокусі предикації перебуває не особовий суб'єкт і його дія, а статичне, опредмечене зображення дії. Отже, провідним виступає значення предметності. Так само немає підстав зараховувати до неозначено-особових структури з

дієприкметниковим предикатом, що формально-граматично узгоджується з іменником у суб'єктній позиції, напр.: *Документи оформлені; Стіни пофарбовані*. Таким реченням властивий предметний суб'єкт стану, а не особовий суб'єкт дії. Натомість речення з предикативами на **-но, -то**, хоч і в модифікованому вигляді, зберігають значення особового суб'єкта дії. Напр.: *В Одесі дев'ять міських пляжів* (Л. Костенко); *Світ густою смолою передум, перезла, перемсти* (В. Стус).

Не можна визнати неозначено-особовими й ті речення, де функцію предиката виконують одиниці зі значенням психічного і фізичного стану людини, стану з модальним відтінком необхідності, які в сучасному мовознавстві кваліфікують як аналітичні дієслова [5 : 294–297]. Навіть за відсутності відповідної синтаксеми суб'єкт речення ідентифікується однозначно як особовий, якщо стан, названий предикатом, властивий тільки людині, напр.: **радісно, жаль, соромно, лячно, потрібно, бажано, варто** тощо. Оскільки такі предикати не мають граматичних показників особи, а носієм стану може бути будь-яка з трьох осіб, суб'єкт у реченні часто експліковано спеціалізованою синтаксемою, напр.: *Чого мені тяжко, чого мені нудно..?* (Т. Шевченко); *Стало мені шкода худоби...* (І. Нечуй-Левицький); — *Тобі часом не треба прибиральниці?* (Б. Антоненко-Давидович); *Сьогодні Гаврилові радісно* (М. Матіос). Речення з аналітичними предикатами стану, що не мають при собі лексично вираженого суб'єкта стану, І. Вихованець вважає неповними (згорнутими) [4 : 100]. Коли позиція суб'єкта стану не заповнена, його носій зрозумілий з контексту чи ситуації мовлення, напр.: *Маланка тремтіла. — Йди спати, — сердивсь Андрій. — Страшно, Андрію* (М. Коцюбинський) — мені страшно; *Елька дала волю сльозам [...] Було шкода себе, але й дядька Ягора теж стало шкода* (О. Гончар) — їй шкода. Навіть тоді, коли суб'єкт не може бути встановлений точно, до кола носіїв стану мовець зараховує себе, а реченням властива не так неозначеність суб'єкта, як узагальненість значення, напр.: *Тяжко-важко вік свій коротати У незнання сумерці німім...* (І. Франко); *І наперед не треба ворожити, і за минулим плакати не варт* (Л. Костенко). Пор.: *Треба поважати старших — Усім треба поважати старших; Гріх сміятись із хворого — Будь-кому гріх сміятись із хворого*.

Онтологічна віддаленість третьої особи від центру дейктичної означеності зумовлює формування в її межах специфічних способів репрезентації неозначених суб'єктів. Інваріантне значення третьої особи реалізується у функційних варіантах конкретно-особової і неозначено-особової семантики. Для конкретно-особового значення третьої особи характерна наявність у реченні суб'єктної синтаксеми, а в разі її відсутності можливість встановлення назви діяча з контексту чи ситуації мовлення, напр.: *А дочка не дуже-то й слухає матері: загне голову, як муштровий кінь, та й вийде з кімнати* (Марко Вовчок); *Лаврінові похололо в грудях. Уже поспішаючи, засунув руку під кожух, намацав на перев'язі ладунку й потягнув до себе* (Ю. Мушкетик). Незаповненість

позиції суб'єкта в конкретно-особових реченнях не має особливого змістового навантаження, їхня структурна неповнота не свідчить про особливі характеристики суб'єкта. Внутрішня диференціація конкретно-особових речень за ступенем референтної означеності суб'єкта не спричиняє появи синтаксичних структур, спеціалізованих на вираженні його окремих типів. Назви суб'єкта можуть стосуватися різноманітних денотатів — одного чи кількох об'єктів у спільному полі зору комунікантів, абстрактної множини всіх потенційних референтів, — однак їхній характер не впливає на синтаксичну організацію речення, пор.: *Учень розгорнув книгу; Цей учень спізнився; Усі учні зібрались у класі; Якийсь учень забув олівець; Учень має слухати вчителя.* Для синтаксичного оформлення конкретно-особових речень нерелевантною є і належність суб'єкта до категорії осіб чи предметів: *Дівчина співає — Вітер співає; Дитина впала — Краплина впала.*

У вираженні дій та станів неозначеного суб'єкта незаповненість суб'єктної позиції має принциповий характер, а тип синтаксичної організації речень корелює з особовим чи предметним статусом діяча. Якщо неозначений суб'єкт вербалізовано, центром експлікації семантики персональності виступає суб'єктна синтаксема, виражена відповідним займенником, напр.: *Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи то мряка* (М. Коцюбинський); *Хтось сів у траві поруч Сірка* (Ю. Мушкетик). У разі відсутності суб'єктної синтаксеми на синтаксичному рівні формуються специфічні функційні варіанти семантики третьої особи (неозначено-особовий і неозначено-предметний), які репрезентовані в українській мові спеціалізованими синтаксичними структурами. Неозначено-особова семантика реалізується в конструкціях кількох типів.

1. Речення, в яких відповідний статус суб'єкта виражено через взаємопов'язані граматичні категорії особи та числа, зокрема значення третьої особи множини, напр.: *Перед кумира Везуть возами ладан, мірро, Женуть гуртами християн У Колізей* (Т. Шевченко); *Ще не засвітили ліхтарів* (В. Шевчук). Такі конструкції традиційно називають неозначено-особовими.

2. Речення, в яких предикат позбавлений граматичних показників особи. У таких реченнях особовість і неозначеність суб'єкта неактуальні для мовця, натомість акцентовано результативність дії, її багатократність, численність виконавців, напр.: *Чоловіка Ганчиного вбито на фронті* (Є. Гуцало); *По найліпших ресторанах міста [...] їлося й пилося, як останнього, перед страшним судом, дня* (В. Кожелянко). Повна нейтралізація суб'єкта дії та стану на формально-граматичному рівні властива реченням із предикатами результативного стану на **-но**, **-то** та безособовими дієсловами, утвореними від особових за допомогою постфікса **-ся**, напр.: *Картоплю вибрано, либонь, учора звечора...* (Г. Тютюнник); *Але в книгах ніколи не писалося про те, що було насправді* (П. Загребельний). Хоч предикати позбавлені граматично навантажених афіксів, що ха-

рактизували б суб'єкта дії чи стану, на власне семантичному рівні вони виявляють виразний зв'язок із суб'єктом-особою.

3. Речення, в яких предикат теперішнього / майбутнього часу або середнього роду минулого часу, що характерна для репрезентації дій предметних суб'єктів, виражає дію невідомої особи, напр.: *Грюкнуло дуже прикладом у двері, ще* (А. Головка); *А-а-а! — горлало десь угорі* (В. Шевчук). Такі структури властиві тільки розмовно-побутовому й художньому мовленню. Завдяки семантичній специфічності вони є виразним стилістичним засобом. Нечіткість суб'єктної семантики, слабе розмежування особового і неособового дозволяє передати найзагальніше сприйняття мовцем певної ситуації дійсності, напр.: *Парад був грандіозний. Лопотіло і майоріло, гуло і регло* (Л. Костенко). Письменник може зобразити ситуацію очима одного з персонажів, який дезорієнтований у темряві, перебуває у приміщенні, за межами якого реалізується дія невідомого суб'єкта тощо. Читач з відстороненого спостерігача ніби перетворюється на безпосереднього учасника подій, напр.: *І в одну мить видалось мені, що на це ім'я, найменшого сина, мов би застогло і шепотом відгукнулося, кроків за два чи три в сторону* (В. Барка); *За дверима затупотіло* (І. Багрянний).

Окрім речень, де суб'єктна синтаксема виражена неозначеним займенниками *щось, що-небудь, хтось-що* і под., семантика неозначено-предметного суб'єкта реалізується у структурах із неverbалізованим суб'єктом і дієслівним предикатом у формі третьої особи однини теперішнього / майбутнього часу або однини минулого часу. Саме граматичне значення однини маркує неозначено-предметний суб'єкт на відміну від граматичного значення множини, властивого предикатам неозначено-особових речень, персональний статус суб'єкта яких виражений на формально-граматичному рівні. Пор. *У дворі насипало снігу — У дворі насипали снігу; Бійця поранило в ногу — Бійця поранили в ногу*. Опозиція граматичних значень однини і множини не релевантна для ідентифікації тільки невідомих суб'єктів у тих нечисленних випадках, коли дієслівний предикат у формі однини виражає особову дію.

Відмінні види неозначено-предметної семантики реалізуються в конструкціях одного структурного типу, в яких предикатами виступають одноособові дієслова або функційно-одноособові дієслова, напр.: *...Штурмі на цукроварні одбило пальці* (Г. Косинка); *...в Радогості ще палало...* (П. Загребельний); *...люблю, коли лоскоче нерви* (В. Шевчук); *Обвидніло* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Надворі смеркало й сутеніло* (І. Нечуй-Левицький).

Отже, в межах третьої особи реалізуються різні способи мовної репрезентації денотативно відмінних неозначених суб'єктів. За ступенем означеності займенникові у функції суб'єкта протиставлений суб'єктний нуль неозначено-особових речень. Ще більша неозначеність суб'єкта властива неозначено-предметним реченням із неназваним суб'єктом [23 : 79–80].

Ступенювання за означеністю репрезентованих в українській мові різновидів персональної семантики не має лінійного характеру. Перша й друга особи протистоять третій, оскільки їхня дійктивна означеність зумовлена безпосереднім стосунком до комунікації, що не дозволяє реалізовувати семантику неозначеності. Онтологічна означеність першої та другої особи може тільки нейтралізовуватись у разі вияву узагальнено-особової семантики. У межах третьої особи реалізується диференціація за означеністю другого рівня, де конкретним суб'єктам протистоять неозначені. За відсутності суб'єктної синтаксеми на синтаксичному рівні формуються специфічні функційні варіанти семантики третьої особи (неозначено-особовий і неозначено-предметний), які репрезентовані в українській мові спеціалізованими синтаксичними структурами. Неозначено-особова семантика втілюється в конструкціях трьох типів: 1) речення, у яких відповідний статус суб'єкта реалізується через взаємопов'язані граматичні категорії особи та числа, зокрема значення третьої особи множини (такі конструкції традиційно називають неозначено-особовими); 2) речення, у яких предикат позбавлений граматичних показників особи (структури з предикатами результативного стану на **-но**, **-то** та безособовими дієсловами, утвореними від особових за допомогою постфікса **-ся**); 3) речення, де предикат у формі третьої особи однини, що характерна для репрезентації дій предметних суб'єктів, виражає дію невідомої особи. Відмінні типи неозначено-предметної семантики реалізуються в конструкціях одного структурного типу, де предикатами виступають одноособові або функційно-одноособові дієслова

1. *Безпояско О.К.* Граматика української мови. Морфологія : [підручник] / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. — К. : Либідь, 1993. — 336 с.
2. *Болюх О.В.* Семантико-синтаксична структура безособового речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.В. Болюх. — К, 1992. — 16 с.
3. *Виноградов В.В.* Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов. — М. : Высшая шк., 1986. — 640 с.
4. *Вихованець І.* Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1992. — 224 с.
5. *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська ; за ред. І. Вихованця. — К. : Унів. вид-во „Пультари”, 2004. — 400 с.
6. *Вихованець І.Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1988. — 256 с.
7. Граматика чеської мови / [Й.Ф. Андреш, Т.І. Матвієнко, Г.І. Неруш, О.Л. Паламарчук та ін.] ; АН України. Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні. — К. : Наук. думка, 1992. — 374 с.
8. *Гак В.Г.* Языковые преобразования / В.Г. Гак. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. — 768 с.
9. *Городецька В.А.* Деякі спостереження над партиципним класом односкладних речень української мови / В.А. Городецька // Проблемні питання синтаксису : [зб. наук. праць / відп. ред. Н.В. Гуйванюк та ін.]. — Чернівці : ЧДУ, 1997. — С. 116–119.

10. *Єрмоленко С.Я.* Синтаксис і стилістична семантика / С.Я. Єрмоленко. — К.: Наук. думка, 1982. — 207 с.
11. *Загнітко А.П.* Аналітизм у системі дієслівних категорій / А.П. Загнітко // Мовознавство. — 1993. — №1. — С.25–32.
12. *Загнітко А.П.* Теоретична граматики української мови. Морфологія : [монографія] / А.П. Загнітко. — Донецьк : ДонДУ, 1996. — 437 с.
13. *Золотова Г.А.* Категория лица в синтаксическом аспекте / Г.А. Золотова // Исследование по славянской филологии: сборник, посвященный памяти академика В.В. Виноградова. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1974. — С. 109 — 116.
14. *Золотова Г.А.* Коммуникативная грамматика русского языка / Г.А. Золотова, Н.К. Онипенко, М.Ю. Сидорова ; под общ. ред. д. ф. н. Г.А. Золотовой. — М. : МГУ им. М.В. Ломоносова, 1998. — 528 с.
15. *Золотова Г.А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г.А. Золотова. — [3-е изд.] — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 368 с.
16. *Золотова Г.А.* Понятие личности / безличности и его интерпретации / Г.А. Золотова // Russian Linguistics — 2000. — Vol. 24. — p. 103–115.
17. *Киклевич А.* Персональность и другие семантические категории [Електронний ресурс] / А. Киклевич. — Режим доступу: http://pracownicy.uwm.edu.pl/aleksander.kiklewicz/kategoria_osoby.pdf
18. *Коциба Н.* Семантична функція як засіб вираження категорії означеності в англійській та українській мовах [Електронний ресурс] / Наталя Коциба. — Режим доступу: <http://www.domeczek.pl/~natko/papers/Partenit2006NK.pdf>
19. *Лайонз Дж.* Введение в теоретическую лингвистику / Джон Лайонз ; [пер. с англ. яз. под. ред и с предисл. В.А. Звегинцева]. — М. : Прогресс, 1978. — 543с.
20. *Матвіяс І.Г.* Синтаксис займенників в українській мові / І.Г. Матвіяс. — К. : Видавництво АН УРСР, 1962. — 131 с.
21. *Мірченко М.В.* Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М.В. Мірченко. — Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2001. — 340 с.
22. *Мустайоки А.* Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам / Арто Мустайоки. — М. : Языки славянской культуры, 2006. — 512 с. (Studia philologica).
23. *Никитина Е.И.* Субъектные нули и перцептивный модус (к вопросу о выражении категории эвиденциальности в русском языке) / Е.И. Никитина // Вопросы языкознания. — 2013. — № 2. — С. 69–82.
24. *Николаева Т.М.* Определенности / неопределенности категория / Т.М. Николаева // Языкознание. Большой энциклопедический словарь ; гл. ред. В.Н. Ярцева. — [2-е изд.] — М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. — С. 349.
25. *Падучева Е.В.* Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) / Е.В. Падучева. — М. : Едиториал УРСС, 2002. — 288 с.
26. *Ожоган В.* Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : [монографія] / Василь Ожоган. — К. : Ін-т української мови НАН України, 1997. — 231 с.
27. *Плющ М.* Референційні аспекти семантики займенників / Марія Плющ // Проблемні питання синтаксису : [зб. наук. праць / відп. ред. Н.В. Гуйванюк та ін.]. — Чернівці : ЧДУ, 1997. — С. 3 — 6.
28. *Русанівський В.М.* Структура українського дієслова / В.М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1971. — 315 с.
29. *Синявський О.* Норми української літературної мови / Олекса Синявський. — Львів : Українське видавництво, 1941. — 363 с.
30. *Смеречинський С.* Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / Сергій Смеречинський. — Х. : Рад. шк., 1932. — 283 с.
31. *Степанов Ю.С.* Индоевропейское предложение / Ю.С. Степанов. — М. : Наука, 1989. — 248 с.

32. Степанов Ю.С. Личности / безличности категория / Ю.С. Степанов // Языкознание. Большой энциклопедический словарь ; гл. ред. В.Н. Ярцева. — [2-е изд.] — М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. — С. 272–273.
33. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1972. — 515 с.
34. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость / [А.В. Бондарко, Т.В. Булыгина, Н.Б. Вахтин и др.] ; отв. ред. А.В. Бондарко. — СПб. : Наука, 1991. — 670 с.
35. Теория функциональной грамматики. Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определённость / неопределённость / [А.В. Бондарко, В. Гладков, И.Б. Долинина и др.] ; отв. ред. А.В. Бондарко. — СПб. : Наука, 1992. — 304 с.
36. Kotsyba N. O wykładnikach semantycznej kategorii określoności w ukraińskiej frazie nominalnej (aspekty kognitywne) [Электронный ресурс] / N. Kotsyba. — Режим доступа: http://www.domeczek.pl/~natko/papers/Ukr_NP_Frankivsk.pdf

Статтю отримано 03.04.2015

Natalia Yasakova

National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Kyiv

THE SUBORDINATION OF VARIETIES OF PERSONALITY SEMANTICS FOLLOWING THE LEVEL OF DEFINITION

This article deals with the subordination of varieties of personality semantics represented in Ukrainian language following their definition. It was found that the first and the second persons are opposite to the third person because their deictic definition is caused by a direct relationship to communication that does not allow implementing the non-definition semantics. Ontological definition of the first and the second person can be neutralized only in the event of determination of generalized-personal semantics. Within the framework of the third person, differentiation following the second level definition is realized when the specific subjects are opposed to the undefined ones. In the event of absence of subjective syntaxeme, specific functional variants of the third person semantics are formed on the syntax level (undefined-personal and personal-subjective) that are represented in the Ukrainian language by specialized syntactic structures. Indefinite-personnel semantics are implemented in the construction of three types: 1) sentences where the appropriate status of the subject is realized through inter-related grammatical categories of the number of persons, including third-person plural values (such constructions are traditionally called indefinite-personal); 2) sentences where the predicate is devoid of grammatical parameters of the person as the personality and the non-definition of the subject are irrelevant for the speaker, while the efficiency of the action, its polyvalence, the multitude of performers are accentuated (sentences with predicates on effective state ending with *-но*, *-то* and impersonal verbs formed from the personal ones using the postfix *-ся*); 3) sentences where the predicate is in the form of the third person of singular, which is typical for the representation of actions of subject entities, expresses an action of an unknown person. Various types of indefinite-subject semantics are implemented in the constructions of one structural type, where the role of the predicates is played by the one-person verbs or the functional-one-person verbs.

Key words: individuality, category of definition/non-definition, specific-personal sentence, indefinite-personal sentences, indefinite-substantive sentence.

УДК 81'373.421

Тетяна Коць

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СЛОВОВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ІМЕННИКА В МОВІ ПЕРІОДИКИ 40–50-х років ХХ ст. НА ТЛІ ТЕНДЕНЦІЙ ПРЕСКРИПТИВНОЇ НОРМИ

У статті проаналізовано слововірні процеси в мові публіцистичного стилю 40–50-х років ХХ століття у зв'язку з тенденціями динаміки прескриптивної норми. Особливу увагу звернено на функціонування слововірних варіантів, узагальнено основні напрямки лексичних і граматичних змін.

Ключові слова: слововір, мовна норма, варіант, похідне слово.

Єдиним джерелом лінгвістичного аналізу мови періодичних видань 40–50-х років ХХ століття і досі залишається «Курс історії української літературної мови» (Т II./ за ред. І.К. Білодіда. — К., 1961), що внаслідок екстралінгвальних чинників висвітлював лише загальні тенденції поповнення словникового складу української мови назвами явищ радянської дійсності. На той час було суттєво обмежено сфери функціонування української мови, штучно змінено, чітко окреслені в попередні десятиліття, тенденції формування й усталення літературного стандарту на всіх мовних рівнях. Попередні напрацювання мовознавців, зокрема низку граматичних праць О. Синявського, О. Курило, А. Кримського, Є. Тимченка та ін. було відкинуто, а нових не створено. Неперервність писемної традиції була підтримана і збережена насамперед мовними особистостями митців художньої літератури, яка залишалася чи не єдиним повноцінним плацдармом для розвитку літературної мови.

© Т.А. КОЦЬ, 2015

Екстралінгвальні чинники позначилися на зменшенні кількості україномовних видань, проте вони вже традиційно охоплювали всі регіони України. Діахронне вивчення однієї з небагатьох сфер неперервного функціонування української мови — публіцистичного стилю — дозволяє по-новому об'єктивно висвітлити процес становлення літературної норми і історії літературної мови в цілому.

Закладений в 10-30-ті рр. ХХ ст. багатий мовно-виразовий потенціал публіцистичного стилю було відчутно збіднено внаслідок абсолютного вилучення інформації, яка належала до духовної сфери життя народу (як наслідок — майже зникли емоційно-експресивні тексти, звузилося коло тематично-інформаційних блоків, було розірвано зв'язок і центральних, і регіональних видань із живою діалектною стихією), що призвело до обмеження словникового запасу. Мова всіх періодичних видань демонструвала поширення штампів радянської ідеології як інструменту впливу на формування масової свідомості суспільства — суспільства без власних ідеалів і національної ідентифікації.

Найстійкішою до екстралінгвальних умов була граматична система, яка, незважаючи на проголошений курс зближення з російською мовою, ще не одне десятиліття зберігала самобутні ознаки української мови, зокрема і в сфері словотвору. У мові публіцистичного стилю експресивно-стилістична функція словотворення у цей період була майже згорнута, а номінативна забезпечувала іменування нових фактів дійсності та формування понять про них.

У всіх регіональних періодичних виданнях 40-50-х рр. ХХ ст. традиційно вживалися назви суб'єктів дії віддієслівного творення з суфіксами **-ник**, що передавали загальне словотвірне значення «носій процесуальної ознаки», напр.: *У змаганні за дострокове виконання січневої програми відзначився кращий стахановець механо-складального цеху **свердлильник** Надточій, який виконав три змінних норми* (КП, 3.01.1950); *По дві з половиною норми дали члени бригади **формівників** Такового* (КП, 3.01.1950). Активно вживалися назви осіб за родом занять із суфіксом **-альник**, напр.: *Епігони космополітів у ролі **повчальників**, оглядаючи репертуар шевченківців під час гастролей в Криму, цинічно заявили нібито театр показував п'єси, які являють собою музейний експонат* (ЛГ, 17.03.1949); ***Калібрувальники** під час роботи зрозуміли свою помилку і внесли корективи в розрахунки* (РД, 28.01. 1953).

Такі назви були частиною сформованої і активно вживаної у 20–30-х рр. ХХ ст. української термінології. Періодичні видання у 40–50-х рр. ХХ ст. були однією з небагатьох сфер мовної практики, яка фіксувала мовні явища свого часу.

Утворені за таким зразком назви осіб слугували основою для творення складних назв суб'єктів дії, напр.: *У змаганні **токарів-швидкісників**, яке охопило тепер всю країну, виконання норми стало масовим явищем* (КП, 3.01.1950). Сформованою в 20-30-ті роки базою української термінології активно послуговувалися всі видання. Це були назви осіб

за спеціальністю, професією, які репрезентували реалії соціально-економічного життя того часу: *Особливо добре працює зміна коксовиків, якою керує комуніст тов. Сазонов* (РД, 28.01. 1953); *За здані шкури в порядку обов'язкового продажу контори «Заготживсировина» продають здавальникам шкіряні товари залежно від якості шкури* (КП, 21.03.1950); *Ураховуючи, що організація приймання хліба на глибинних пунктах зерна потребує залучення великої кількості нових кадрів, Українській конторі Заготзерна не пізніше 10 липня 1944 року підготувати та перепідготувати на короткотермінових курсах і семінарах робітників пунктів масових кваліфікацій не менше 12500 чоловік, з них зав. складами та приймальників — 3500, лаборантів — 3500, таксувальників — 5500 чоловік* (ПП, 10.06.1944); *Автоматизація процесу зварювання давала змогу некваліфікованим робітникам і навіть підліткам після короткого навчання виконувати ту роботу, яку раніше робили 5-6 кваліфікованих електрозварників* (КП, 28.03.1950).

Назви із суфіксом **-щик**, як ознака початку процесу уподібнення до російської мови, були рідковживаними незалежно від географії періодичних видань, напр.: *Доменщики магнітки беруть активну участь в раціоналізації виробництва* (НП, 5.04.1953); *Велике число негрів використовується прибиральниками, чистильниками, піднощиками, домашніми слугами з жалюгідною оплатою праці* (РО, 24.06.1950).

Від дієслова *поставляти* було утворено іменник *поставник*, який не мав жодних словотвірних варіантів, напр.: *Я відвідала Москву як шахістка, а не як поставник матеріалу для газети «Інформашон»* (КП, 14.02. 1950).

Такі тенденції знайшли висвітлення і в прескриптивній нормі. Кодифікація, як показує історія мовознавчої науки, — це ретроспективна, найбільш експліцитна і об'єктивна форма суспільного сприйняття мовних явищ. У «Курсі сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського (К., 1951) у розділі «Словотвір» було проаналізовано поширення окремих афіксів у різних семантичних групах: *«В іменниках — назвах людей за спеціальністю, професією, родом діяльності відчутно переважали, — як зазначав автор, — українські продуктивні моделі з суфіксами -ник, -івник, -альник, -ільник»* [5: 349]. Слова з суфіксами **-чик**, **-щик**, **-вщик** подавалися як можливі варіантні форми. Наприклад, до переліку зазначених назв зараховано: *газівник, фрезерувальник, топільник, доменник і доменщик, турбінник і турбінщик, формувальник і формівщик, мартенник і мартенівщик* [5: 350]. Так само було кваліфіковано словотвір іменників за спеціальністю, професією чи родом діяльності жіночого роду: *«Для утворення назв жіночого роду в цій групі іменників звичайно виступає суфікс -к-, приєднаний до форми чоловічого роду, або -ниця, -івниця, -альниця, -ільниця, -чиця, -щиця, -вщиця, відповідно до -ник, -івник, -альник, -ільник, -чик, -щик, -вщик у чоловічому роді: робітниця, фрезерувальниця, формівниця»* [Там само]. Прикладів із суфіксами **-чик**, **-щик**, **-вщик** не було зафіксовано і

в наступних граматиках, зокрема в «Сучасній українській літературній мові. Морфології» за редакцією І.К. Білодіда (К., 1969). У праці зазначено, що «для означення осіб за характером діяльності суфікс **-ик** виступає часто в сполученні з суфіксами **-н-**, **-інн-**, **-альн-**, **-ильн-**, **-ільн-**, **-ч-**: *газівник, рахівник, в'язальник, штампувальник, мастильник*» [15: 40–41]. Не зафіксовано форми на **-щик**, **-вщик** і в «Орфографічному словнику» (К., 1975), і в «Словнику української мови». — Т. I. — XI (К., 1970–1980). Більшість іменників подано лише з суфіксами **-ник**, **-івник**: *газівник, турбівник, формувальник, фрезерувальник* [12]. Деякі назви осіб за професією подано як варіанти: *доменник* — *доменщик* [Там само].

У монографії «Словотвір сучасної української літературної мови» за редакцією М.А. Жовтобрюха (К., 1979) зазначено: «При наявності певної кількості слів цього типу в сучасних словниках [іменників з суфіксом **-щик/-чик**] він не став продуктивним для української мови. Майже всі ці слова так і залишилися на рівні лексичних запозичень — за їх зразком майже не утворювалися нові слова вже на українському ґрунті. У деяких випадках звукова оболонка слів на **-щик/-чик** залишається близькою до російської паралелі, часто відсутнє природне чергування **о/і** (*закройщик, наборщик*)» [13: 62]. На думку авторів, для утворення таких дериватів в українській мові є суфікс **-ник**: *переносник, прохідник, збирник*. Тому при збігові лексико-словотвірного значення таких синонімів літературна мова, зазвичай, віддає перевагу дериватові з **-ник**, в інших випадках спостерігається закріплення різних значень за різними утвореннями (*холодильник* — апарат, *холодильщик* — працівник відповідної галузі промисловості; *паяльник* — апарат, пристрій, *паяльщик* — той, хто паяє) [Там само].

Як варіанти функціонували іменники *посланець* і *посланник*, *промовець* і *промовник*, репрезентовані твірними основами дієслів недоконаного виду (назви осіб із суфіксом **-ник** переважали), напр.: *На прийомі були присутні **посланник** СРСР у Фінляндії В.З. Лебедев і **посланник** Фінляндії в СРСР К. Сундстром* (РД, 18.02.1953); *Червоною ниткою через всі зали музею проходить ідейна співдружба безсмертного Леніна і його соратника великого Сталіна і всіх **посланців** з червоним прапором комунізму* (РО, 5.04.1950); *Багатотисячна аудиторія бурхливо вітала **промовців**, висловлюючи цілковиту солідарність з Радянським Союзом* (А, 14.11. 1933); ***Промовник** виголошував доповідь, а присутні в залі супроводжували її бурхливими оплесками* (РО, 24.06. 1949).

Сему абстрактної активної дії передавали деривати з суфіксом **-ач**, базою яких були дієслова із значенням діяча: *завідувач, доповідач*, напр.: *Треба, щоб зобов'язання і критика перетворились на конкретні справи, щоб кожен учитель, директор і **завідувач** школи працівник райвно глибоко відчув відповідальність, яка покладена на нього партією і урядом* (РО, 13.09.1950); *Завдання партійних організацій полягає в тому, щоб найближчими днями відкрити агітпункти, добре їх обладнати, старанно підібрати **завідувачів агітпунктів*** (КП, 15.01.1950). Під впливом російської мови

зрідка вживався дієприкметник *завідуючий*, напр.: *Великим авторитетом користується на селі Ясногірка, Клесівського району завідуючий школою, громадський методист В. О. Клобанівський* (РО, 2.01.1950).

Як варіанти вживалися іменники *керівник* — *керуючий*, напр.: *Керуючий Укртютюнахортрестом Ткаченко та директор фабрики Маслик весною цього року зобов'язалися закінчити будівництво до 1-го травня, але далі обіцянок не пішли* (КП, 4.01.1950); *Керівники тресту і фабрики не допомагають конторі Укрхарчпромбуду, яка веде будівництво, не забезпечують її потрібним лісоматеріалом та обладнанням* (КП, 1.01.1950).

Характерною особливістю мови 40-50-х років було поодиноким вживання (у 20-30-ті рр. це було регулярним явищем) назв жінок за професією з суфіксом *-к-* без будь-якої стилістичної маркованості (*лікарка, директорка*), напр.: *Директорка школи бере активну участь в раціоналізації виробництва* (РД, 18.02.1953); *Лікарка повинна вміти поставити правильний діагноз і правильно лікувати* (МУ, 14.03. 1945).

Прескриптивна норма засвідчувала, що «для назв осіб жіночого роду.., особливо в назвах іншомовного походження, використовується форма чоловічого роду: *професор, директор, інспектор, друкар*» [5: 351]. Іменникові утворення жіночого роду з суфіксом *-к-*, як-от: *організаторка, провокаторка, засідателька* кваліфіковано як «розмовні, але більш поширені, ніж в російській мові» [Там само]. У цій та наступних українських граматиках наводилася думка Є. Куриловича про те, що для групи назв осіб за основним заняттям звичайним є вживання назв чоловічого роду на означення осіб жіночої статі. Не всі найменування професій мають відповідники з формальними ознаками жіночого роду, а в тих випадках, коли такі відповідники існують, вони нерідко належать до розмовного стилю [5: 116]. Про активне входження їх у вжиток та функціональні можливості свідчить фіксація в орфографічних словниках, а також у монографії «Словотвір сучасної української літературної мови»: «Суфікс *-к-* надає значення жіночої статі певним основам безсуфіксних іменників чоловічого роду (*пасажирка, делегатка*), іменників з суфіксами *-ар/-яр* (*бібліотекарка, малярка*), *-ач/-яч* (*позивачка, спостерігачка*), *-тель* (*визволителька*), *-атор/-ятор, -итор* (*агітаторка, імпровізаторка*), *-ер/-ор, -тор, -онер* (*тренерка, дикторка*), *-ант/-янт, -ент* (*дисертантка, емігрантка, опонентка, рецензентка*), *-ат* (*адресатка, делегатка*), *-ир* (*касирка*), *-ал* (*провінціалка, професіоналка*) та ін.» [13: 95–96]. Частота вживання в усіх стилях літературної мови в 90-ті роки ХХ ст. — початку ХХІ ст. впливає на зниження стилістичної маркованості іменників жіночого роду з суфіксами *-к-*, а в окремих випадках і до повної її нівеляції, порівняймо: *дисертантка, пасажирка, бібліотекарка*. Це ще одне підтвердження тези про можливу невідповідність дескриптивної і прескриптивної норм. Прескриптивна норма не завжди встигає відбивати тенденції дескриптивної норми.

Як варіанти функціонували віддієслівні іменники з суфіксами *-ування, -овання*, напр.: *Грінвуд — письменник видатного творчого обдаровання*

і спостережливості (ЛІМ, 29.03.1945); *Змінюється на краще устаткування наших заводів і фабрик* (Там само). У змаганні за дострокове виконання січневої програми і *риштовання* обладнання відзначився кращий стахановець *механо-складального цеху свердлильник Надточій*, який виконав три змінних норми (КП, 3.01.1950).

Для мови середини ХХ ст. характерне вживання дієслова *обслуговувати* і відповідно іменникової форми *обслуговування*, яке згодом витіснилося іменником *обслуговування*, напр.: *ЦК КППС зобов'язує партійні, радянські, господарські і профспілкові органи забезпечити дальше розширення сітки і поліпшення якості роботи дитячих лікувальних закладів, громадських їдалень, пралень, пошивочних майстерень та інших підприємств побутового обслуговування* (ЗП, 1. 03. 1953).

Вплив російської мови позначився на вживання варіантів віддієслівних дериватів *вигнання* — *угнання*, напр.: *Радянські партизани рятували багато тисяч радянських людей від угнання їх у фашистське рабство і знищення* (ПП, 22.06.1944); *Партія і народ працюють на вигнання і повне знищення ідеології буржуазного націоналізму* (МУ, 14.03.1945).

У шкільних граматиках і правописах до 50-х років ХХ ст. простежувалася тенденція розмежування віддієслівних іменників з суфіксами *-ування*, *-овання*. Морф *-ування* — рекомендовано було вживати винятково на означення процесу дії, *-овання* — тільки з предметним значенням [2: 359]. Проте на практиці таке розмежування не прищепилося, і лише в окремих випадках *-овання*, справді, вживають лише з предметним значенням, але одночасно *-ування* виступає в обох значеннях: *угруповання* — збірне предметне значення, *угрупування* — з тим самим значенням, але в основному на означення процесу дії; з тим самим розмежуванням — *риштовання* і *риштування*, *устаткування* і *устаткування*. Проте, як засвідчує лексикографічна і граматична практика, з часом один із варіантів зник або вони стилістично розподіbiliся. Орфографічні словники [8; 9] фіксують лише *угруповання*. Цей варіант є в реєстрі СУМ [12]. Слова *устаткування*, *устаткування* зафіксовані в орфографічному словнику [8; 9], але СУМ варіант *устаткування* подає з ремаркою «рідковживане». Деякі варіантні форми: *риштовання* — *риштування* функціонують як дублети і в сучасній українській мові [12; 8]. Було наголошено, що деривати з морфом *-овання* набули здебільшого предметного значення (*риштовання*, *угруповання*), а відповідні утворення на *-ування* (*устаткування*) звичайно поєднують у собі обидва значення — процесуальне і предметне [13: 37].

Мовознавці робили акцент на диференціації віддієслівних дериватів із суфіксами *-енн-*, *-уванн-*: «Суфікси *-ен'н'* і *-ув-ан'н'* часто використовуються для розрізнення видових ознак: перший означає доконаний вид, другий — недоконаний: *оточення*, *оточування*, *зменшення* — *зменшування*» [15: 39]; «яким би засобом не здійснювалася видова кореляція дієслівних основ, іменники, утворені за моделлю «До + ння, ття» зберігають видові показники і утворюють ряди паралельних відвидових

утворень» [15: 42]. Таку тенденцію спостерігаємо і в сучасній мовній практиці.

Віддієслівні іменники із загальним словотвірним значенням «опредметнена дія» здебільшого були похідними з питомим українським суфіксом **-ння** та його варіантами: *виплавлення, приймання, написання, перероблення, збирання*, напр.: *Нова технологія **виплавлення** сталі, розроблена нашими вченими, дозволяє без додаткових капіталовкладень значно збільшити випуск металу в мартенівських печах* (КП, 15.02.1950); *Ми твердо впевнені, що та традиційна дружба, яка встановилась між містами Тампере і Києвом, сприятиме дальшому розвитку дружніх відносин між населенням наших міст, заснованих на взаємному довірі і взаємному **поважанні** між фінським і радянським народами* (РК, 25.09.1955); *Робкори сповіщають, що останніми тижнями **вироблення** військових матеріалів дуже збільшилося* (БП, 21.03.1932). *Нині перед колгоспами області стоїть важливе завдання — своєчасно підготуватися і високоякісно, без втрат, провести **збирання**, обмолот і **витирання** насіння багаторічних трав* (ДП, 20.06.1950).

На позначення закінченої опредметненої дії активно вживалися віддієслівні іменники з суфіксом **-іння**, напр.: *Досить сказати, що ні в одному колгоспі не залишилося птахоферм, повне **спустошіння** зроблене в дворах колгоспників, тоді, як до приходу німців, вони буквально кишили різною птицею* (ПП, 24.04.1944); *Я пригадую запашний весняний день. Ніхто тоді не звертав уваги на **квітіння** садків, на гру барв чудового краєвиду* (МУ, 5.05.1945).

Іменникові деривати з суфіксом **-ува-, -ння** продукувалися переважно від моносемантичних дієслів, напр.: *Військовий міністр Японії катушковує воєнні **готування** проти СРСР* (БП, 21.03.1943); *На **прополованні** соняшника й зернових й досі панує знеосібка* (СХ, 31.05.1944). Як варіант до іменника *прополовання* функціонувало слово *полоття*, утворене від безпрефіксного дієслова *полоти*, напр.: *На **полоття** кукурудзи було організовано і зібрано понад 100 осіб* (ЗП, 31.05.1950).

Під впливом російської мови поширювалися віддієслівні моделі з суфіксом **-к-**: *перевозка, установка, розстановка, прополка* тощо, що спричинювало варіантність, напр.: ***Перевозки** посівних вантажів, встановлені на січень значно перевиконані* (КП, 22.03.1950); *Ясно, що така нерозумна **розстановка** людей наполовину знижує їх продуктивність праці, гальмує темпи збиральних робіт* (СХ, 16.07.1944); *Встановити у всіх колгоспах на **прополці** зернових і технічних культур порядок доведення в ланках завдань кожному колгоспникові окремо* (СХ, 31.04.1944).

Традиційно від 20–30-х рр. ХХ ст. активно вживався віддієслівний іменник *приймальня*, якого згодом витіснила з ужитку російська модель *приймона*, напр.: *Але може трапитись і так, що прийде Новий рік з невідкладною справою до **приймальні** якоїсь особи, а там візьмуть і протримать його години дві-три на вичікуванні, та ще чого доброго й стільця не запропонують. Так і буде чекати він, стоячи* (КП, 1.01.1950).

У 40-50-ті роки відчутно активізувався словотвір абстрактних іменників із суфіксами **-ість, -ств-**: *відважність, успішність, безстрашність, культурність, героїство, трудолюбство*, напр.: *Критика і самокритика підносить політичну культурність трудящих, розвиває в них почуття животворного патріотизму, полегшує їх навчання справі керування країною* (КП, 15.01.1950); *Перше місце по встигаємості займає Гусарська середня школа, встигаємість тут 90 процентів* (КЗ, 12.01.1941).

Як варіанти функціонували іменники *керівництво — водійство, відміна — відмінність*, напр.: *Під водійством великого полководця товариша Сталіна наша Червона армія до кінця виконає свій обов'язок перед Батьківщиною і розгромить ворога на його проклятій землі* (КП, 16.03.1944); *Нещодавно відбулася зустріч радянських письменників з львов'янами, де було прозвітовано про усі здійснені перемоги під керівництвом комуністичної партії* (ВУ, 1.04.1950); *Однією з докорінних відмін радянського державного ладу є те, що в Радянському Союзі вперше в історії здійснено справжнє народовладдя* (КП, 3.02.1950); *Знайти відмінності в житті народів Радянського Союзу дуже важко* (КЗ, 21.03. 1949).

Отже, незважаючи на кардинальне обмеження мовно-виражальних засобів, намагання обірвати літературно-писемну і лінгвістичну традицію, українська мова, зокрема і в періодичних виданнях, мала тенденції збереження визначальних особливостей та розвитку власних потенційних можливостей у словотворі. Прескриптивна і дескриптивна норми протистояли процесам денаціоналізації і уподібнення до російської мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

А — Арсенал	ЛГ — Літературна газета (Київ)
БП — Більшовицька правда (Вінниця)	МУ — Молодь України (Київ)
ВУ — Вільна Україна (Львів)	НП — Наддніпрянська правда (Херсон)
ДП — Деснянська правда (Чернігів)	ПП — Південна правда (Миколаїв)
ЗП — Закарпатська правда (Ужгород)	ПД — Преса Донбасу (Сталіно)
З — Зоря (Дніпропетровськ)	РВ — Радянська Волинь (Луцьк)
КБ — Комсомолець Буковини (Чернівці)	РД — Радянський Донбас
КЗ — Комсомолець Запоріжжя	РК — Радянський комсомолець
КП — Комуніст Полтавщини	РО — Радянська освіта
ЛМ — Ленінська молодь (Львів)	СХ — Соціалістична Харківщина
ЛІМ — Література і мистецтво (Київ)	

1. *Жовтобрюх М.А.* Мова української періодичної преси (кінець XIX — початок XX століття). — К.: Наук. думка, 1970. — 304 с.
2. *Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М.* Курс сучасної української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1959. — 354 с.
3. *Ковалик І.І.* Вчення про словотвір. — Львів, 1961.
4. *Курилович Е.* Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Очерки по лингвистике. — М., 1962. — 368с.
5. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л.А. Булаховського. — К., 1951. — 408 с.
6. *Левчицький М.* Українська граматики для самонавчання. — Катеринослав; Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1923. — 197 с.
7. *Наконечний М.* Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український. — Х.: Рух, 1928. — 240 с.

8. Орфографічний словник української мови. — К.: Наукова думка, 1975. — 856 с.
9. Орфографічний словник української мови. — К.: Довіра, 1994. — 864 с.
10. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. — К.: АртЕК, 2002. — 454 с.
11. *Синявський О.* Норми української літературної мови. — К.: Література й мистецтво, 1931. — 368 с.
12. Словник української мови. — Т. I–XI. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
13. Словотвір сучасної української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1979. — 406 с.
14. *Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф.* Граматика руської мови. — Відень, 1914. — 202 с.
15. Сучасна українська літературна мова. Морфологія/ за ред. І.К. Білодіда. — К., 1969. — 583 с.
16. *Тимченко Є.* Українська граматика. — К.: Час, 1917. — 168 с.
17. Український орфографічний словник / за ред. Скляренка В. Г. — К.: Довіра, 2007. — 1012 с.
18. Український орфографічний словник / за ред. Скляренка В. Г. — К.: Довіра, 2009. — 1012 с.
19. *Штефан А., Васко І.* Граматика української мови. — Мукачево: Вид. Учит. Т-ва Підкарпатської Руси, 1931. — 64 с.

Статтю отримано 02.06.2015

Tetyana Kots

Institute of Ukrainian language of National Academy of Science of Ukraine, Kyiv

WORD BUILDING FEATURES A NOUN IN THE LANGUAGE PERIODICALS
AND 40-50 YEARS OF THE TWENTIETH CENTURY. AGAINST THE BACKDROP
OF TRENDS PRESCRIPTIVE RULES

In the article the word creative processes in language journalistic style of 40–50-ies of XX century due to trends in prescriptive rules. Particular attention is paid to the functioning structural word choices summarizes the main directions lexical grammatical changes. At that time it was significantly limited the scope of functioning of the Ukrainian language, artificially modified, clearly outlined in the previous decade, trends in the development and institutionalization of the literary standard for all language levels.

Founded in 10-30 years of the twentieth century the rich linguistic and journalistic style expressive potential was significantly depleted due to the absolute removal of information which belonged to the spiritual aspects of life of the people (as a result — almost disappeared emotionally expressive lyrics, narrowed the range of content-information blocks, was broken connection and central and regional publications with live elements dialect), which led to restrictions vocabulary.

The most resistant to extralinguistic conditions was a grammatical system that, despite the proclaimed course of rapprochement with the Russian language, even decades maintained the original features of the Ukrainian language, particularly in the field of word formation. In the language of journalistic style expressive-stylistic feature of word formation in this period was almost curtailed, and naming nominative provide new facts of reality and the formation of concepts about them.

All regional periodicals had a significant impact of the Russian language, particularly in attracting not peculiar for the Ukrainian language means derivation. Prescriptive norm restrained trend towards leveling own distinctive traits of the Russian language Ukrainian language.

Key words: world-building, literary norm, variant, derivative word.

УДК811.161.2'38

Галина Сюта

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ФУНКЦІЇ ЦИТАТИ В ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ. (II)

У контексті теоретичного обґрунтування та побудови практично-аналітичної моделі функціональності цитатних висловлень, зафіксованих у сучасній українській поетичній мові, охарактеризовано змістотвірну (у персуазивно-підтверджувальному та заперечному виявах), експресивно-оцінну, ігрову функції цитат.

Ключові слова: поетичний текст, цитата, змістотвірна функція цитати, експресивно-оцінна функція цитати, ігрова функція цитати.

Крім розглянутих ідентифікаційної, діалогізаційної та прогностично-текстотвірної функцій¹, диференційним для поетичного дискурсу є *змістотвірне, експресивно-оцінне та ігрове* функціональне навантаження цитатних висловлень.

Змістотвірна функція цитати. Функціональне навантаження цитати як компонента поетичного змістотворення визначає передусім її знакова природа, здатність метонімізувати актуальні для протоджерела культурні смисли й оцінки і через їх інкорпорацію в образно-експресивну систему новостворюваного тексту формувати його цілісний сенс. Важливо при цьому враховувати бінарну природу цитатних висловлень: з одного боку, вони актуалізують «чужі» смисли, а з другого — і семантично, й функціонально підпорядковані авторській художній концепції, авторському замислові, тобто є органічними носіями необхідних «квантів змісту». На перетині цих

¹ Див.: Сюта Г.М. Функції цитати в поетичному тексті: теоретичні та практичні аспекти. (I). / Г.М. Сюта // Українська мова. — 2014. — №3.

двох векторів реалізується «конструктивна інтертекстуальність» (І.П. Смирнов).

Оскільки диференційною лінгвоментальною особливістю цитації є інтенція чужості [5: 114], то зазвичай саме спосіб ментальної співдії з цією операціональною одиницею «чужого» мовомислення на рівні «погоджуюся — не погоджуюся», «підтримую — не підтримую» стає визначальним для змісту метатексту, який виформовується унаслідок:

а) *підтвердження* змісту цитати і змісту прототексту, прецедентного тексту загалом — у цьому разі «цитата-підтвердження» виконує *персуазивну* функцію;

б) *заперечення* змісту цитати і прототексту, прецедентного тексту загалом — у цьому разі «цитата-заперечення» виконує *заперечну* функцію, яка в межах художнього стилю особливо актуальна для дискусійно-полемічних творів, що часто побудовані за принципом антитексту.

Персуазивна здатність цитати — загальнономовна її властивість, що виявляється в текстах різних функціональних стилів і жанрів, насамперед аргументативного прагматичного спрямування (наукових, публіцистичних, політично-риторичних тощо). У цьому разі цитата вживається «як підтвердження (якщо не доказ) правильності висловлюваної думки» [12]. Її на вербальному рівні маркують метаоператори:

а) *як сказано, як сказав / казав / говорив, як кажуть*, що репрезентують структурно-семантичну модель «як + дієслово мовлення [+ вказівка на джерело / автора]». Сахно Черняк: *А далі ж як той піший-пішаниця? / Томиленко: Та як, ішов. Як сказано у думі: / «І побило його в полі три недолі, / Одно — безвіддя, / Друге — безхліб'я, / Трете — бездоріжжя»* (Л. Костенко); *ставайте свічками почвари дідони сивілли свічада / палить воячки непоборні салютами з люф / іде молодичка з косою кривою ставайте свічками / як буква і дух або блазенський бубон і буф / ... / як сказано голосно й чисто: любов ік отчизні / мов камінь у річку слова і круги по воді* (Ю. Андрухович). Пор. у прозі: *Одні будували, другі — руйнували. Як сказав поет: «Той мурує, той руйнує...» У восьмому столітті імператор Лев Ісавр досить дбайливо винищує ікони, а що слово «ікона» означає будь-яке зображення, будь-який малюнок, то можна уявити, скільки шедеврів навіки втрачено для людства у тій «ідеологічній боротьбі»* (П. Загребельний);

б) *повторювати слово / слова, пам'ятати слово / слова, читати слова*, які репрезентують структурно-семантичну модель «дієслово інтелектуальної діяльності + слово / слова + ім'я / псевдонім / кореферент імені автора»: *Запам'яталися слова Неруди, / Що Крим — це орден у землі на грудях* (В. Василяшко); *Ми щасливі, ми горді тобою, / Повторяючи слово твоє: / «Це ж остання війна! Це до бою / Чоловіцтво із звірством стає»* (М. Рильський).

Прикметно, що персуазивність цитати тісно пов'язана зі статусом протоджерела у національній лінгвокультурі. Найбільш дієвими, впливовими є апеляції до ядерних текстів лінгвокультури, які мають знач-

ний авторитет у носіїв мови, «що його набули внаслідок чинної в конкретному культурному середовищі традиції сприймати їх як джерело безумовних аксіом» [10: 82], а тому вони особливо ефективні у стратегії переконання комунікативного партнера (у нашому разі — читача як учасника письмово оформленої комунікативної ситуації) у своїй позиції. Значна кількість таких висловлень генетично походять із художніх текстів **Г. Сковороди** (*всякому городу нрав і права; кожному рот дере ложка суха*), **Т. Шевченка** (*чия правда, чия кривда і чиї ми діти; доборолась Україна до самого краю; а ми дивились і мовчали, і мовчки чухали чуби; у всякого своя доля і свій шлях широкий; борітеся — поборете, вам Бог помагає; великих слів велика сила; кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями; хто матір забуває, того Бог карає; якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя; у нас нема зерна неправди за собою; караюсь, мучуся, але не каюсь; не так тії вороги, як добрії люди та ін.); **Лесі Українки** (*contra spem spero; щоб не плакати, я сміялась; я вийду сама проти бурі; до-світні вогні*), **І. Франка** (*лиш боротись значить жити; лупайте сю скалу; гримить, благодатна пора наступає; я син народу, що вгору йде; голос Духа чути скрізь; життя коротке, та безмежна штука*), **В. Сосюри** (*любить Україну; такий я ніжний, такий тривожний*), **П. Тичини** (*сонячні кларнети; я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була; чуття єдиної родини; хай слово мовлено інакше — та суть в нім наша зостається*). Також — із прецедентного тексту Святого Письма, творів світової класичної і сучасної зарубіжної літератури. Як засіб підтвердження висловлюваної думки вони активно вживаються у мові публіцистики, у приватному листуванні, у політичній риторичі, пор.: *Нам вкрай важливо деколонізувати наше буття. І завжди будь-який ворог (а наш — особливо в цинічній формі) в першу чергу починає загарбання із атаки на слово, як основну комунікацію народу, його сутність та дух. Бо як писав Шевченко «ну що б, здавалося слова... Слова та голос — більш нічого, а серце б'ється, ожива, як їх почує...»* (<http://cun.org.ua/2015/kongres-ukrayinskih-natsionalistiv-vshanuvav-ram-yat-tarasa-shevchenka-u-kiyevi>); *Незалежно від офіційних результатів цей Новий рік уже взяв рекорд — за рівнем того чуття єдиної родини, яке привело на Майдан мешканців Дніпропетровська, Харкова, Львова, Донецька... І, звісно, киян.* («Голос України», 2.01, 2014); *Соборність — це чуття єдиної родини* (<http://www.day.kiev.ua/uk/article/roshta-dnya/sobornist-yak-chuttya-iedinoyi-rodini>). Це засвідчує текстуалізованість мовної свідомості сучасних українців.*

Психолінгвальна мотивація персуазивності цитати — покладання на авторитет тексту-джерела чи письменника ², коли «комунікант має змогу ніби зняти із себе частину відповідальності за сказане, перекладаючи її на автора, який створив текст, на культурну групу, для якої цей текст є прецедентним» [9: 98]. У цьому разі автор не тільки усвідомлює

² У класифікаційних схемах окремих дослідників ця функція має співзвучне визначення: *авторитетна* (Н. В. Семенова), *покладання на авторитет* (А. Супрун).

переконливість цитатних апеляцій, а й *розраховує* на цю особливість, уживаючи їх «як своєрідне вербалізоване підтвердження висловленої думки» [2: 43]. У певному сенсі це корелює з тезою М.М. Пилинського про вагомість критерію *авторитетних письменників та визнаних зразків* для оцінювання літературної норми [8: 107].

Природно, що авторитет тих самих прецедентних текстів, а отже, й персуазивність знакових для них висловлень у дискурсах різних народів можуть бути і зазвичай є різними [9: 102]. Зокрема, логічно припустити значний персуазивний потенціал біблійних цитат у словесності християнізованих культур і їхню неідеальність, непереконаливість як моральних аргументів для представників мусульманського або ж буддистського світу. Навіть більше: у тій самій лінгвокультурі на різних часових її зрізах підтверджувальна здатність цитати може коливатися у найширших межах, оскільки цінність реактуалізованого «чужого слова» завжди *соціально зумовлена* й скорельована з важливими для цього часу і цього рівня розвитку суспільства ідеалами.

Для ілюстрування цієї тези розгляньмо кілька поетичних апеляцій до прецедентного тексту «Біблія». Сучасні автори, звертаючись до Святого Письма й покладаючись на його авторитет в українській мовній свідомості, розвивають свою думку з опертям на відомі сакральні висловлення: *Були ми істинно святими,/ бузками квітли і росли./ Щемливі душі освітло/ таємне слово між роси./ У небі саду голубого/ воно явилось обом./ І слово це було від Бога,/ і слово це було Любов.* (П. Перебийніс); *Грайте, арфи, грайте, ліри, грайте, лютні срібний спів;/ радуйся, о радуйся, о радуйся Маріє!/ О яких мені знайти палких і милозвучних слів,/ щоб це висловити й виспівати, що в нас серце мріє?* (Б.І. Антонич); *Ми єсть свого народу вірні діти./ Од крові кров, од плоті рідна плоть* (П. Тичина). Водночас ще зовсім недавно через жорстке культивування марксистсько-ленінської ідеології та заперечення релігійних цінностей такі контексти часто були непрочитуваними для реципієнтів, які не мали належних знань для їх упізнання й адекватного сприймання. Тобто в цьому разі йшлося про абсолютну тезаурусну асиметрію, характерну для лінгвокогнітивної ситуації «цитата для автора не є цитатою для читача».

Специфіка персуазивності цитувань у художньому дискурсі пов'язана з особливостями цієї функціонально-стильової сфери як естетично маркованого модусу пізнання й відображення дійсності. Вхідження цитати у новий текст має певні особливості: вона не така автономізована, як в інших типах дискурсів (наприклад, у науковому), межа між «своїм» і «чужим» може бути не акцентована або й зовсім стерта. У цьому разі позиція «погоджуюся» імплікована вже в самій концепції текстотворення, коли цитата стає органічною частиною чи логічним продовженням авторського висловлення: *П'єм альпійських луків казку,/ А нас кличуть: стежка в'ється/ Вище на Хребет Кавказький,/ Що «ні перед ким не гнеться»* (В. Василяшко); *Знов захід буряний. Недобрий./ Знов про рокує кров'ю літер,/ Що ми загинем, яко обри,/ Що буде степ, руїна й вітер*

(Є. Маланюк); *Хоч люблю Дону шоломом іспити, / та кроки, ніби надмогильні плити, / Сумні, одні, холодні і німі* (Н. Федорак); *Там — історія про флірт, / вельми тривіальна. / Невигадливий мотив / з листям однесе. / Ох, мій любий Августин, / все минуло, все...* (І. Жиленко); *Ні постаті — на весь великий кін. / Хіба що порохи ширяють лячні. / А де шаліли пристрасті обачні — / вже владарює сардонічний сплін. / Король наш голий! Геть же короля!* (В. Стус).

Найефективніші з погляду підтверджувальної здатності точні марковані й немарковані, а також мінімально трансформовані цитативисловлення, у яких текстовими показниками покликання на авторитет попередників є формульні метаоператори *сказав / мовляв / писав + ім'я автора*, пор.: *Літній чистий день / Над білою Полтавою світився / І лився у розчинене вікно, / Дзижчали бджоли, збільшуючи тишу, / І креслили зигзаги ластівки / У синім небі — «голубім аж чорнім» / Мовляв Шевченко* (М. Рильський).

Авторську позицію «погоджуюся» переконливо засвідчують розгорнуті метатропи, в яких цитатні знаки виконують функцію об'єкта / суб'єкта порівняння: *Наче в Ноїв ковчег, нас убгалось в цей час непома-лу: / Кат і жертва, брехун і підбрехач, і той, кому — так, все одно, / Всі пліч-о-пліч сопуть...* (О. Забужко); *Все правда під небом на щедрій, на рідній землі. / Як світло і тепло отут, де шипшина і глід. / Присяду на сіно поміж дерезою і глodom. / Як блудного сина, прийми мене, хато природи* (І. Жиленко); *Ні! Не земним, не дольнім дням, / Не весняного трав килиму / Вогненну душу я підняв, / Як купину неопалиму!* (Є. Маланюк); *І не відчуємо, що страчене / Життя, від творчості криваве, / Що нам призначена двозначна, / Як поцілунок Юди, слава* (Є. Маланюк); *Все ж я вірю в небесні путі, / в незасмічені душі. / Ми у цьому житті, мов Іона в киті. / Не треба втрачати мужність* (І. Жиленко); *Тут буде все. І нині й присно, / Як вічний революціонер. Поезіє, в епоху грізну / Сміливо йди, як дотепер!* (С. Крижанівський).

Виразне персуазивне навантаження мають епітекстові цитати. Їхне текстотвірне призначення — сформувати «попереднє розуміння» («передрозуміння») тексту, бути першою сходинкою до його сприймання й інтерпретації.

Епітекстова цитата — це завжди підкреслено автономний інтекст, «текст у тексті», який має власну семантику, лексико-граматичну й образну структуру. Тому вибудовування нового змісту зазвичай відбувається або як підтвердження, або як заперечення цього інтексту. Пор. персуазію рядків Г. Сковороди *Я ваяю не з воску, а з міді й каменю*, використаних як епіграф до поезії Є. Маланюка «Травень» (*Крізь легкий дим хмільного ладану / Знов бачу синяву ясну / І далину, ланами латану, / І несподівану весну. / Здавалось, всі отрути випито / І дух на попіл перетлів, — / І раптом — сяє травня ліпота / На радісно-зеленім тлі. / Луна зелена проскомідія, / І вірю, і душа співа; / Не з воску, з каменю і міді я / Карбую вічній слова*); рядків І. Франка *О, розстроєна скрипка, розстроєна!*, вико-

ристаних як епіграф до поезії Н. Федорака (*Пожадливе руки причастя,/ Нікчемність хліба і вина,/ Губи натягнена струна/ І звуку стишеність хвиляста./ На цім концерті ти одна,/ Кому не випало пропасти, — / Рятуюєш скрипку від напасти,/ О, як розстроєна вона!..*). Такі цитатні вживання засвідчують не просто активну присутність української класики у художньомовній свідомості сучасних українських авторів, а їхнє ставлення до цих текстів як до моральних і мовно-естетичних, культурних авторитетів. У проекції на майбутнє сприймання читачем, стверджує Г.Г. Слишкін, ці персуазивні апеляції відповідають кільком взаємопов'язаним ментальним моделям: «думаю, що ти знаєш цей текст», «думаю, що ти позитивно ставишся до цього тексту», «цей текст підтверджує, що...». Тому фактор збігання / незбігання ставлення комунікантів до прецедентного тексту дуже суттєвий для адекватного сприймання метатексту. Інтертекстуальний досвід автора передбачає, зокрема, уміння обрати як засіб переконання цитату, яка займатиме одне з цільних місць не тільки у його індивідуальній системі цінностей, а й відповідатиме ціннісним орієнтирам адресата-читача, а отже, буде доречною у цій конкретній ситуації спілкування, вербальне вирішення будується на «підтвердженні авторитетом».

Протилежна до персуазивно-підтверджувального вияву змістотвірної функції цитати у поетичній мові *заперечна функція*.

Змістова побудова вірша як кардинальне, цілковите заперечення прецедентного тексту або дискусія з ним (як-от у творах літературно-полемічних жанрів), коли «чуже слово» вносить абсолютно нові сенси чи їхні нюанси у метатекст, завжди супроводжується внутрішнім напруженням: автор протиставляє свою позицію прототекстовій, метонімізованій у цитаті, утворює свою позицію через подолання, заперечення «чужого». Лінгвальний механізм такого подолання — трансформація стверджувальних висловлень у заперечні і навпаки, яка передбачає: а) додавання / редукцію заперечних часток; б) заміну лексеми, визначальної для загального змісту прецедентного висловлення, на антонімічну; в) загальне заперечення змісту прецедентного висловлення.

Додавання / редукція заперечних часток — структурно найпростіший і семантично найпрозоріший спосіб перетворення прецедентної сентенції в авторську антисентенцію. Дуже часто дослідники (Н.О. Фатєєва, І.П. Смирнов, Н.В. Петрова) у таких трансформаціях вбачають намагання якщо не уникнути впливу попередників, то принаймні послабити креативне домінування над собою мовної особистості іншого автора, іншої художньої системи. Стрижневим у цьому процесі стає «оператор «не», який або легко приєднується до будь-якого претексту, або підкреслюється і виділяється у тексті-джерелі» [14: 7]: *Переправи у локонах диму/ Чи узвози, жвавіші за ртуть, — / Всі дороги ведуть не до Риму,/ Всі до тебе, кохана, ведуть* (В. Василяшко); *Домовичкам незатишно у місті./ Нема горища й комина. А ніч./ Немає хати, що їй років двісті,/ і не зітхає челюстями ніч./ Нема коліски, щоб поколихати,/ а як*

і є, то зовсім не така./ І навіть сон не ходить коло хати/ і не співає «люлі» і «Котка» (Л. Костенко); не зійде на каменю жито,/ і сухий не розів'ється дуб (В. Стус).

Пряме заперечення прецедентного висловлення завдяки уведенню у його структуру частки *не* часто спостерігаємо на рівні своєрідного опозиціювання *заголовка / епіграфа* та *метатексту*, коли цитата, вперше актуалізована в епітекстовій позиції, стає стимулом до полемічного розгортання вірша. Наприклад, використавши як епіграф висловлення А. Ахматової *Я научилась просто, мудро жить*, О. Забужко згодом спростовує його, граматично і семантично модифікуючи присудок додаванням заперечної частки: *І в міру того, як їх прибува — / Річних кілець на пнях мого саду, — / Я чую, як безсиліють слова,/ І смисл тікає з-під моєї влади./ Я не навчилась «просто, мудро жити»./ (Такого не навчаються ніколи)/ Я тільки знаю: мудрість — антрацит/ У тих шарах, яким я не геолог (О. Забужко).*

В іншій поезії О. Забужко художня дискусія, з якою пов'язана заперечна функція цитати, теж реалізована у змістовому протиставленні композиційних частин *епіграф — текст*. Однак лінгвальний механізм змістотворення тут інший: це своєрідне «заперечення заперечення», що виявляється в редукції частки *не* у спонукальній формі присудка. Пор.: (епіграф) *Король: Не пий, Гертрудо! // (перша строфа поезії) Випий вина, Гертрудо./ В ньому нема отрути./ Це просто пожаливсь труду/ Автор на шостий акт — / На той, де ти встанеш — і замість/ Блищати в суфітах сльозами,/ Обтрусися й вийдеш заміж:/ Не з горя, а просто так. (О. Забужко).*

Другий спосіб поетичного змістотворення на ґрунті заперечення прецедентного висловлення — **заміна лексеми, визначальної для його загального змісту, на антонімічну**. Наприклад, епіграфом до вірша М. Рильського слугує двовірш із поезії І. Анненського «Тоска припоминання»: *Я люблю, когда в доме есть дети,/ И когда по ночам они плачут*. Заміна у процесі реактуалізації цитати російського дієслова *плачут* на український антонім *сміються* в останній строфі засвідчує розвиток авторської думки всупереч прецедентній моделі, а тому авторський текст насичений особливим психологізмом. Пор.: *Білий місяць, чорним перевитий,/ Хмари за вікном у небі в'ються.../ Я люблю, коли є в домі діти,/ І коли вночі вони сміються (М. Рильський).*

Зафіксовано у сучасній мовно-поетичній практиці і такий спосіб змістотворення, як **загальне заперечення змісту прецедентного висловлення**, пор.: *Я на сторожі коло них поставлю слово (Т. Шевченко) // Я на сторожі коло них нічо' не ставлю (М. Розумний); Як там листя мерехтіння?/ Як там парк і як басейн?/ Ах, мій любий Августіне,/ Все минуло, все../ Не все! (І. Жиленко).* У цьому разі змістотвірною функцією цитати спирається на смислово-естетичну невідповідність авторської позиції первинній семантичній моделі. Взаємодія «чужого» і «свого» постає як контрастування поетичних формул (*поставлю слово — нічо' не ставлю*;

все минуло — не все минуло). Засвідчена в запереченнях авторська інтерпретація цілковито руйнує стереотип покликання на відомі прецедентні тексти, по-новому моделюючи їхній діалог із сучасністю.

Кількаразове заперечне обігрування відомої метафори Ф. Фітцджеральда *ніч — це ніжність* зумовлює різноаспектне протиставлення «чужих» і «своїх» змістових координат у творі І. Калинця «Ніч без ніжності». Прецедентна метафора повторюється у тексті і як точна персуазивна цитата, і як трансформована заперечна у двох модифікаціях: *ноче без ніжності* та *без ніжності в ночі*, тобто «поетичний текст твориться в складній динаміці одночасного підтвердження й заперечення іншого тексту» [4: 257]. Пор.: *ноче без ніжності/ прийшла і відійдеш; не дай звікувати/ з інєєм на вустах/ з гіркотою у серці/ без ніжності в ночі*. Отже, цитатний епіграф тут не просто формальний, він змістово визначальний, оскільки вводить домінуючі для цієї поеми теми й мотиви — *самотність, руйнація, смерть*.

Загалом здатність обрати для переконання комунікативного партнера слушну цитату, яка водночас відповідатиме ціннісним орієнтирам і автора, й читача, — один з аспектів інтертекстуальної компетенції особистості.

Експресивно-оцінна функція цитати. Цитування — це вияв особливого типу творчого мислення, зорієнтованого, зокрема, на освоєння і врахування «чужої», вже вербалізованої попередниками позиції, не тільки змістової чи світоглядної, а також оцінної. Завдяки вживанню цитат автор має змогу у свою систему цінностей уводити цю «чужу» позицію, яка підтверджує, спростовує або доповнює його власну. Якщо цитата і — ширше — метатекст контрастують із прототекстом, перебувають в опозиції до нього, йдеться про *негативно-оцінний тип цитування*. Якщо ж цитата / метатекст виявляються близькими, співзвучними, її кваліфікують як *позитивно-оцінну*.

Як мовна одиниця з апіорі високим оцінним потенціалом, цитата вербалізує «ставлення мовця до того, про що він говорить» [13: 73]. Водночас як засіб акумуляції й реактуалізації мовно-культурного досвіду цитата «може помістити той чи той факт, про який йдеться в тексті, в історичну перспективу, у вертикальний контекст. [...] У цьому разі розгляд певної події на тлі інших значних історичних подій надає тому, про що говорять, значної (негативної чи позитивної) ваги» [12: 18]. Таку оцінну здатність виявляють прямі, дослівні, а також алюзовані цитати (і літературні, й інтермедіальні), які у сучасній мовно-поетичній практиці пов'язують хронологічно й ментально різні фрагменти національної історії та культури. При цьому уведена у новий соціокультурний і мовно-літературний контекст цитата набуває осучасненого конкретно-історичного змісту, пор.: *ходять ізотопи/ йод і цезій/ по світі,/ перехиляються/ через тини границь,/ заглядають,/ народам у душі,/ питається йод/ цезія:/ «Де будемо вікувати?»/ [...] «На Україні/ будем вікувати,/ брате»* (Ю. Тарнавський). Інтертекстуальність цього метафоричного опису

чорнобильської зони створює апеляція до одного з енергетично найсильніших текстів українського пісенного фольклору — колискової «Ой ходить сон коло вікон». У метатексті відтворено не так зміст, як форму прецедентного тексту, яку в культурній пам'яті читача відновлюють а) віршовий розмір та б) ключові, впізнавані слова (*ходить, питається*) й конструкції (*Де будемо вікувати // ночувати?*). Оновлення цитати часо-маркованими (мовні знаки постчорнобильської доби) термінологічними номінаціями *ізотопи, йод, цезій*, які здійснюють субституцію поетонімів *сон, дрімота*, змінює не тільки зміст, але й оцінність, первинну ліричну тональність пісенного вислову, однак не руйнує жанрових ознак колискової, яка залишається впізнаваною.

Актуалізуючи проблему протистояння колоніальній політиці Росії, Ю. Тарнавський у поемі «У РА НА» звертається до інтертекстуального досвіду читачів, розраховуючи на активну присутність у ньому образів П. Тичини *аркодужне перевисання до народів та всіх панів до 'дної ями*: як елементи шкільної програми, вони мають бути відомі більшості українців. Трансформуючи ці поетичні декларації Павла Тичини і контамінуючи їх із популярною дитячою забавлянкою *Равлик*, Ю. Тарнавський творить гостру аксіологічну інвективну метафору. Пор.: *один за руки, / другий за ноги, / і хвиць на купу, / «Всіх українців / до 'дної ями, / дітей / за батьками!» / Ага, Павлику-Равлику, / виставив роги / на стоги трупів, / перевішусься [...] / до найсильнішого народу*. Діалог у цьому разі відбувається не з прецедентним текстом, а через нього: заперечення естетики й первинного змісту його складників відбиває авторське трактування національної історії. Така реактуалізація цитат у зовсім іншій стилістично-оцінній парадигмі — це складніший рівень освоєння «чужого слова» через іронічне відсторонення від прототексту.

Окремий стилістичний аспект — оцінність іншомовних цитат. У сучасній українській поетичній мові вона може бути *позитивна* (наприклад, латинськомовних, німецькомовних в ідіостилі Є. Маланюка) і *негативна* (наприклад, російськомовних в ідіостилях Ю. Тарнавського — поема «У РА НА», О. Забужко — «Крим. Ялта. Прощання з імперією», О. Ірванця — «Російська пісня» із циклу «Пісні східних слов'ян») та ін. Пор.: *Мов виноград / Темно-синій, і млавиться море, і дивно не влад, / Захлинаючись, скрипка біжить «на залізній дароге», / Де донині проноситься смерч «Варкута — Ленінград», / Ех, на тундре, на тундре!.. Прощавайте — совєцьке дитинство, / Поворот з таборів, шістдесятницькі вірші (зразки / Первозвуків німого!), «хрущовка», що в голову тисне... / [...] «Ат пралятай пагоні», в тропу мандрівного зарібку — / І мені навздогін (кожен має, за що заплатив!) / Бабця в чунях, щокою придержавши скрипку, / Заянчить хроматизмом, мов духу пускаючись хрипо... (О. Забужко); *Умом Расію не панять... Росія врятувала світ! / Так вже не раз бувало, / Від тираній, фашизму, від / Навал, яких навалом / Могло би бути, коли б / Їм відсіч не дали, / Отак і в ті серпневі дні, / Які уже в легенді, / Росія знов сказала «Ні!» / На всі свої легені, / А що було? А те було, — / Як старших розпитати — / Зіб-**

*ралоя всесвітнє зло/ Росію розтоптати./ Усе це розпочали два/ Чи три
якихсь народці./ Ну, точно — почала Литва/ Та інші інородці./ Їм на під-
тримку з півдня йшла/ Доведена до сказу/ І очманіння чимала/ Дивізія з
Кавказу./ А в глибині своїх лісів/ Підступні, як данайці./ Сідлали оленів і
псів/ Якути і нанайці./ З усіх сторін ішли вони./ Московський брук топта-
ли./ **Хатят лі рускіє вайни.**/ Ні в кого не питали./ А мов загарбники ішли/ З
республік і провінцій./.../ Та той, котрий у Кремлі/ Сидів біля штурвала./
Дихнув, спитав «Доколе?» — і/ Розбіглася навала./ Так в котрий раз/ Росія
світ/ Від бід/ Порятувала. (О. Ірванець, «Російська пісня»).*

Особливе стильове оцінне забарвлення мають у сучасній поетичній мові висловлення офіційної культури, які виконують функцію знаків «чужої» мовної позиції — не авторської, а загальної стереотипної. Пор.: *ря-
туючись од сумнівів./ б'ю телеграму собі самому/ в час коли весь радян-
ський народ-/ і все прогресивне людство-/ готується гідно зустріти-/ чер-
говий з'їзд КПРС/ бажаю тобі великих успіхів./ щиро заздрю, що ось уже
тридцять років/ ти живеш у найщасливішій у світі країні./ Але й після
цього досада не минає./ Тоді я згадую, що міжнародна обстановка/ сьогодні-
ні складна, як ніколи./ і заспокоююсь (В. Стус); О Боже, подай хоч один
монолог./ в яким клекотіла би кров, а не лімфа!./ І чавить цигарку («Минз-
драв ССР/ предупреждает») — як зігнути спину!/ Офеліє! Вихід! — кричить
режисер (О. Забужко). Оцінність цитати у цьому разі залежить від соці-
ального статусу цитованого висловлення в національній культурі зага-
лом або на певному часовому відтинку її розвитку. Автори апелюють не
до тексту, а до мови епохи.*

Оцінність, експресивність цитат може з'являтися і завдяки онов-
ленню, осучасненню їхньої канонізованої традицією форми й семан-
тики епітетами. Це спостереження стосується і точкових цитат, пере-
дусім цитатних імен, символів, образів (*Не виведе новітній нас Мойсей/
на інші ясні зорі й тихі води./ Убили землю неземної вроди./ наш дім, наш
хліб і славу, наше — все!/ Лишилось мало: призабута мова/ та ще зорі ки-
таєчка шовкова (І. Жиленко); Все змішалось — злидні, і зло,/ і анти-
христська сила.../ О північна козо-дерезо./ Що ти тут загубила (І. Мал-
кович), і повноформатних цитат-висловлень (І, перейшовши мертвим
буреломом./ **Не зачерпнути байкерським шоломом/ Із моря, як із Дону, —
п'яний князь** (О. Забужко). Уведення епітета у цитату, по-перше, відби-
ває ознаки доби творення метатексту, в якому реактуалізовано цитату,
а по-друге, «на інтерпретації епітетної семантики позначаються зміни
читацького сприйняття художніх текстів у нових суспільних умовах»
[1: 14], виформовуються новітні оцінні значення прецедентних ви-
словлень.*

Із погляду експресивного навантаження цитата часто виконує
функцію емпізи, оскільки «виділяє найважливішу в смисловому відно-
шенні частину висловлення» [9: 96]. Зокрема, прецедентними щодо
вірша Д. Павличка «Я трудний народ» є наведені в епіграфі рядки
П. Тичини *Я єсть народ, якого правди сила/ Ніким звойована ще не була...*

У тексті вірша ця формула має різні варіації, у тому числі її розбудовує епітет *трудний*: **Я є *трудний народ*, який не знає втоми.../ Я є *народ*. Я встав з невольницького дна/ До праці й творчості, до хліба й до вина**. Щоразу повторення цитати в тексті пов'язане з акцентуванням певних його змістово-експресивних доміант.

Отже, для оцінно-експресивного увиразнення авторської думки сучасні українські автори часто використовують цитати з художніх творів, популярних пісень, відомі висловлення афористичного типу тощо.

Показовою для сучасного поетичного дискурсу є також *ігрова* (людична) функція цитати, яка, зрештою, не належить до специфічних функціональних ознак цитування у поетичній мові, а показова для текстів різних жанрів і стилів. Умотивування цієї функції дослідники (Г.Г. Слишкін, Н.О. Фатеева, О.А. Земська) пов'язують із феноменом *мовної гри*. У проекції на цитату ігровий ефект виникає за рахунок здатності «чужого слова» порушувати лінійність тексту й зумовлювати своєрідні сприйняття «злами». Завдяки цьому цитата привертає увагу читача й актуалізується як одиниця ігрової поетики.

Не зовсім коректним вважаємо твердження про те, що «у багатьох випадках ігрова функція постає як розважальна» [10: 89], яке, очевидно, спричинене тим, що ця функція справді часто є доміантною у контекстах із прихованими (істотно трансформованими чи семантичними) цитатами, які має впізнати, розкодувати читач. На нашу думку, розважальність — лише один з аспектів ігрового тексту, важливий, однак не визначальний складник сучасної ігрової поетики, а інтертекстуальна гра має не так розважальний, як естетично-інтелектуальний характер, особливо у контекстах-колажах: *За ниву, що святив наш чесний ніт,/ За серцем нашим живлені заводи,/ За пісню й книгу, як за сонця світ,/ За ясні зорі і за тихі води — / на прою ми стали проти царства тьми,/ Що оскверняє море й суходоли,/ І віримо, що переможем — ми* (М. Рильський); *Юдоль плачу, земля моя, планета,/ блакитна зірка в часу на плаву,/ мій білий світ, міцні твої тенета, — страждаю, мучусь, гину, а живу* (Л. Костенко); *братні руки до розправи скорі/ для обіймів п'яних розпросториш/ відпусти мене на ясні зорі/ я вже вічний ти мені не сторож* (Ю. Андрухович). Таке синтезування різночасових, різножанрових цитатних знаків характерне для текстів, розрахованих на компетентного читача і на симетричну реалізацію лінгвокогнітивної ситуації «цитата для автора — цитата для читача».

Підсумовуючи, констатуємо: основні функції цитати у поетичному тексті — діалогізаційна, ідентифікаційна, проспективно-моделювальна (художньо-композиційна), змістотвірна (у пресуазивно-підтверджувальному і заперечному виявах), експресивно-оцінна та ігрова. У конкретних текстах здебільшого одночасно реалізуються кілька цитатних функцій, які взаємодоповнюють одна одну або ж плавно переходять одна в одну, засвідчуючи функціональний синкретизм. Специфіка художнього дискурсу як модусу естетичного пізнання і відтворення дійсності детер-

мінує особливості поетичної функціональної моделі цитати, яка не ізоморфна з її функціональними моделями у текстах інших жанрів і стилів української мови.

1. *Єрмоленко С.Я.* Мова і українознавчий світогляд: [монографія] / С.Я. Єрмоленко. — К. : НДІУ, 2007. — 444 с.
2. *Кононенко В.І.* Ключові висловлення як текстотвірні знаки художнього дискурсу / В.І. Кононенко // Українська мова. — 2014. — №1. — С. 38–50
3. *Костомаров В.Г.* Прецедентный текст как редуцированный дискурс / В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова // Язык как творчество: сб. статей к 70-летию В.П. Григорьева. — М. : ИРЯ РАН, 1996. — С. 297–302.
4. *Кристева Ю.* Бахтин, слово, диалог и роман [Пер. с фр. Г.К. Косикова] / Ю. Кристева // Французская семиотика: от структурализма к постмодернизму. — М. : Прогресс, 2000. — С. 227–257.
5. *Кузьмина Н.А.* Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка: Монография / Н.А. Кузьмина. — Екатеринбург : Изд-во УрГУ; Омск : Изд-во ОмГУ, 1999. — 268 с.
6. Литературный текст: проблемы и методы исследования. «Свое» и «чужое» слово в художественном тексте: Сб. науч. трудов. — Тверь: ТвГУ, 1999. — Вып. 5.
7. *Петрова Н.В.* Интертекстуальность как общий механизм текстообразования [Электронный ресурс]: На материале англо-американских коротких рассказов: Дисс. д-ра филол. наук: 10.02.19 — теория языка / Наталья Васильевна Петрова. — Волгоград, 2005.
8. *Пилинський М.М.* Мовна норма і стиль. — К.: Наук. думка, 1976. — С.
9. *Слышкин Г.Г.* Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г.Г. Слышкин. — М.: Academia, 2000. — 130 с.
10. *Смирнова Т.А.* Типология и функции цитаты в художественном тексте (на материале романов А. Битова «Пушкинский дом», В. Маканина «Андеграунд, или Герой нашего времени»): автореф. дисс. .. канд. филол. наук: 10.01.08 / Т.А. Смирнова. — М., 2005. — 131 с.
11. *Сорокин Ю.А.* Прецедентный текст как способ фиксации языкового сознания / Ю. А. Сорокин, И.М. Михалева // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. — М. : Ин-т языкознания РАН, 1993. — С. 98–117.
12. *Супрун А.* Текстовые реминисценции как языковое явление / А.Е. Супрун // Вопросы языкознания. — 1995. — №6.
13. Шаповал М. Интертекст у світлі рампи: міжтекстові та міжсуб'єктні реляції української драми: монографія. / Мар'яна Шаповал. — К. : Автограф, 2009. — С. 73–76.
14. *Фатеева П.А.* Контрапункт интертекстуальности, или интертекст в мире текстов / Н.А. Фатеева. — М. : Агар, 2000. — 280 с.

Статтю отримано 09.06.2015

Halyna Siuta

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE FUNCTIONS OF CITATIONS IN THE POETIC TEXT

In modern Ukrainian linguistics there are still many theoretical and practical problems for understanding the phenomenon of citing in the poetic language. In particular, linguacognitive, axiological, communicative nature of poetic quotations has not been studied enough; the mechanisms of citing have not been traced; functions of citation statements have not been systematically described.

For Ukrainian poetic language important is identification (recognizing), dialogization, prognostic-text-building and expressive-evaluative functions of citations.

Identification function of a citation is primarily its ability to be *the highlighter of the author's idiosyle* (the most indicatively can be traced in the texts of the poems-dedications, poems of necrologue type and so on), which is clearly correlated with the function of a citation in the

genre of reviews, samples of literary criticism. This function is closely related to the concept of a *linguistic-cultural experience*, *intertextual competence* of the author and the reader, also – with the notion of *intertextual thesaurus* and *citation building*.

Dialogization of a citation determines its ability to update prior knowledge and implement this conceptual communicative sign of a literary text, as *dialogism*. This ability of a citation in the poetic text is considered in two aspects – *actual dialogism* (modeling of dialogues, speech parties of lyrical heroes through “somebody’s words”) and *intertextual dialogism* (establishing the recursive relationship of the text with the universe verbal and non-verbal culture).

Prognostic-text-building function of citation statements is associated with their use in *epitextual position* (title or epigraph). The relationship of such citations with the main text is semantic (title and epigraph concentrate basic idea of poetic works and set for a certain type of perception, evaluation and so on) and at the same time composite (first used in the title or the headline citation is repeated in the text as a cross-cutting leitmotif statement or constructs the framework structure of the poem).

Direct, literal, and elusive citations in modern linguistic and poetic practice also serve as tools for assessment. This function appears in contexts that, appealing to verbal experience of their predecessors, reactivate famous sayings of verbalization of the author’s relationship to depicted, described etc. Similar is manifested chronological and mental connection of multi-temporal fragments of national culture, literature.

In general, citing is a sign of poetic language, which has gained special relevance in the last decades of the twentieth century. Testing of new techniques of text building in the texts of the avant-garde, post-modernists has led to significant expansion both mechanisms of citing and functional loading of citations.

Key words: Poetic text, quote, content-creative function of quotes, confirmative function of quotes, negative function of quotes, expressive-evaluative function of quotes, entertainment function of quotes.

УДК 81'27

**ЛЬВІВ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ
(Всеукраїнський конкурс студентських
досліджень із соціолінгвістики)**

16–17 квітня 2015 р. у Львівському національному університеті імені Івана Франка відбувся II тур Всеукраїнського конкурсу студентських досліджень із соціолінгвістики. Цей конкурс ініціювала відомий український соціолінгвіст, професор кафедри загального мовознавства філологічного факультету ЛНУ ім. І. Франка Г.П. Мацюк. Вперше він відбувся у 2005 р. у межах студентської конференції «Vivat academia». Нині конкурс проводиться самостійно і передбачає два тури: перший — у вищому навчальному закладі (підготування конкурсної науково-дослідної роботи із соціолінгвістики), другий — на науковій конференції філологічного факультету Львівського університету (захист роботи). На II Всеукраїнському конкурсі із соціолінгвістики в 2006 р. студенти запропонували організувати у Львівському національному університеті ім. І. Франка школу-семінар із соціолінгвістики, адже в багатьох навчальних закладах спецкурсів із соціолінгвістики немає, студенти змушені самотужки опанувати її тематику. Цю ідею було успішно зреалізовано. Інститут української мови НАН України упродовж багатьох років підтримує ініціативу Львівського національного університету імені І. Франка щодо проведення Всеукраїнського конкурсу студентських досліджень із соціолінгвістики. За одинадцять років його учасниками стали понад 200 студентів із різних вищих навчальних закладів України.

Цього року на відкритті заходу прозвучало вітання директора Інституту української мови НАН України проф. П.Ю. Гриценка, в якому, зокрема, було зазначено,

© А. ПОНОМАРЕНКО, 2015

що соціолінгвістика як наука і навчальна дисципліна має великі перспективи в контексті європейського вибору України. Глобалізація загострює боротьбу за домінування в мовно-інформаційному просторі. Перед нашою державою нині постали нові виклики, і особливої актуальності набуває створення наукової основи мовної політики, компетентне консультування влади з урахуванням результатів достовірних моніторингових досліджень та досвіду законодавчого врегулювання мовних питань в інших країнах. Зовнішнє втручання в українське мовне середовище через засоби масової комунікації, соціальні мережі, рекламу, масову культуру є виявом соціокультурної експансії, орієнтованої, насамперед, на молодь. Універсального способу подолання реальних і потенційних суперечностей у мовному житті соціуму не існує. Для розуміння і впливу на мовну ситуацію потрібний науково обґрунтований аналіз і прогноз її подальшого розвитку.

Також до учасників конкурсу з вітальним словом звернулися в.о. декана філологічного факультету ЛНУ ім. І. Франка доцент В.В. Будний, члени журі професор Г.П. Мацюк (Львів), професор С.О. Соколова (Київ), доцент К.В. Коротич (Харків), доцент І.І. Брага (Суми), а також колишні призери конкурсу, а нині — доценти кафедри українського прикладного мовознавства ЛНУ ім. І. Франка Л.Є. Дуда, А.П. Чучвара.

Робота конкурсу була спланована таким чином, що його учасники мали змогу не лише ознайомити членів журі з результатами своїх досліджень у форматі наукової конференції, а й взяти участь у презентації «Мова і місто, в якому я навчаюся», під час якої відбулася зустріч студентів Львівського національного університету імені Івана Франка і учасників II туру Всеукраїнського конкурсу студентських наукових досліджень із соціолінгвістики.

Конкурсні роботи студентів та результати їх публічного захисту під час наукової конференції оцінювала галузева конкурсна комісія, яку очолював проректор з наукової роботи ЛНУ імені І. Франка член-кореспондент НАНУ Р. Є. Гладішевський. Члени галузевої конкурсної комісії: Б. М. Ажнюк, І.І. Брага, Л. В. Гонтарук, Л.Є. Дуда, Н.М. Захлопана, І.М. Кочан, К.В. Коротич, Г.П. Мацюк, С.О. Соколова, А.Ю. Пономаренко, В.А. Ригванова, З.М. Терлак, У.О. Потятиник, Т.В. Шмігер, А.П. Чучвара, О.С. Васильців.

Наукову конференцію структуровано за тематичними блоками: «Зв'язок соціолінгвістики з іншими науками», «Теорія, категорійна база та методи соціолінгвістичних досліджень», «Мовна політика і мовна ситуація», «Мова і політика», «Мова і культура», «Соціальна диференціація мови», «Соціальні аспекти тексту і комунікації».

Зв'язок соціолінгвістики з іншими науками. В. Васильченко, студентка Харківського інституту банківської справи Університету банківської справи НБУ, зробила спробу перевірити можливості аналізу поведінкових настанов молоді та напрямів її соціалізації за допомогою теорії спіральної динаміки. Л. Вержаковська, О. Вишняк із Черкаського ін-

ституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України досліджували стереотипи професійної діяльності рятувальника у населення м. Черкаси.

Теорія, категорійна база та методи соціолінгвістичних досліджень. М. Хомишин, студентка ЛНУ імені Івана Франка, презентувала роботу «Розвиток теорії соціолінгвістики: обґрунтування взаємодії мова — ціннісні орієнтації в суспільстві (на матеріалі ЗМІ, програм і гасел політичних партій за 2013–2015 рр.)». Їй вдалося розкрити теоретичне підґрунтя аналізу цієї взаємодії, дискурсивні і морфологічні засоби її конструювання у текстах газет та журналів та в програмах політичних партій, обґрунтувати взаємодію «мова — суспільні цінності» як новий аспект аналізу мови та політики. Х. Козак, студентка ЛНУ імені Івана Франка, у доповіді «Ознаки поняття *інформаційна війна* в соціолінгвістиці (на матеріалі газети «Новоросси́я» за 2014–2015 рр.)» зробила спробу обґрунтувати зв'язок поняття «інформаційна війна» з іншими категоріями соціолінгвістики, дослідити тематичні групи термінів для позначення взаємодії мова — *інформаційна війна*, розкрити особливості ведення інформаційної війни РФ проти України, розкрити засоби вербального маніпулятивного впливу, сформулювати словникову статтю до соціолінгвістичного терміна *інформаційна війна*. М. Снятовська із Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля зацікавилась розробкою та дослідженням автоматизованої системи лінгвістичного аналізу текстів. Студентка мала на меті дослідити інтерфейс програми *Grafiks 27*, інтерфейс другого модуля *BrownNew 27* програмного комплексу частотного слововживання, показати, як це програмне забезпечення може використовуватися у соціолінгвістиці.

Мовна політика і мовна ситуація. Мовна політика пострадянських держав і питання національної безпеки привернули увагу Ю. Самолук, студентки ЛНУ імені Івана Франка. Дослідження структуровано за такими напрямками: мовна політика пострадянських держав як об'єкт соціолінгвістики; зовнішнє і внутрішнє мовне законодавство про взаємодію *національна мова — російська мова*; законодавчий статус мов як знаряддя політичного впливу Російської Федерації на зовнішню і внутрішню політику незалежних країн. Л. Романчишина дослідила мовну ситуацію у студентському середовищі на матеріалі Херсонського державного університету, зокрема проблему білінгвізму у студентському соціумі. Еволюцію мовної свідомості українців з різних регіонів України до і після Революції Гідності поставив собі за мету вивчити В. Сорока, студент Львівського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України.

Мова і політика. Ю. Бабюх, студентка Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, зробила доповідь «Аргументативні стратегії в інавгураційних промовах П. Порошенка та Б. Обами», у якій виявила специфіку політичного дискурсу як контексту реалізації аргументативних стратегій, екстралінгвальні чинники формування аргументативних стратегій

П. Порошенка та Б. Обама, проаналізувала тактики та лінгвостилістичні засоби в промовах двох президентів. Т. Кухновець із Національного університету «Острозька академія» виявила та порівняла лексико-стилістичні засоби політичних промов політичних лідерів Х. Клінтон (США) та Ю. Тимошенко (Україна). Доповідь Д. Ященко, студентки Київського університету імені Бориса Грінченка, «Мовні маніпулятивні технології у текстах друкованих ЗМІ в умовах інформаційної війни» присвячена дослідженню специфіки використання маніпулятивних технік у журналістських текстах російських ЗМІ і їх впливу на реципієнтів, розроблено практичні рекомендації для захисту від маніпулятивного впливу.

Мова і культура. Прояви емпатії та толерантності у міжкультурній комунікації представників різних лінгвокультур (на прикладі Великобританії, США та України) привернули увагу В. Луцан, студентки Черкаського інституту банківської справи Університету банківської справи НБУ. Х. Альохіна з Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського виконала порівняльний аналіз чоловічого та жіночого антропонімікону міста Миколаєва з 1900 до 2005 рр. Вона вивчила зміну частотності та складу чоловічих та жіночих імен миколаївців 1900, 1910, 1920, 1930, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955, 1960, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 рр. народження; визначила статистичну організацію іменника міста Миколаєва (найуживаніші імена, широковживані, маловживані й рідкісні).

Студенти Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України В. Мірошниченко, М. Онопрієнко запропонували присутнім результати своїх спостережень за специфікою вербалізації концепту «колір» у національно-культурному аспекті, а О. Клінкова, А. Гладун зацікавилися мовною репрезентацією концепту «тварини» в паремійній картині світу (на матеріалі українських прислів'їв та приказок про свійських тварин).

Соціальна диференціація мови. Т. Дяків, студентка Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, розкрила етнокультурний та лексико-семантичний аспекти російської мовної картини світу та її пейоративного компонента XIV — XIX ст. у порівнянні із сьогоденням.

Соціальні аспекти тексту і комунікації. Функції національно-маркованої лексики в рекламних зверненнях, символічне значення вербалізаторів культурно-етнічного рівня реклами проаналізувала Н. Фоміна, студентка Сумського державного університету.

О. Вавшко з Національного університету «Острозька академія» виголосила доповідь про англomовний етикет як соціально-лінгвістичне явище (за матеріалами телесеріалу «Downton Abbey» — початок XX століття та книги «Watching the English» — початок XXI століття).

Студенти Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Є. Гадецька та А. Єрьоменко досліджували мовну свідомість ді-

тей шкільного віку за допомогою асоціативного експерименту. Є. Гадецька зробила спробу експериментально виявити складники структури концептів «мир» та «війна» у мовній свідомості дітей 9 — 13 років, дослідити особливості вербалізації цих концептів, А. Єрьоменко з'ясувала загальні та індивідуальні особливості функціонування колоронімів у мовній свідомості дитини молодшого шкільного віку.

Загалом галузева конкурсна комісія забезпечила рецензування 24 студентських наукових робіт, що надійшли з 16 вищих навчальних закладів. На підсумковій науково-практичній конференції виступив 21 студент із 14 вищих навчальних закладів. На підставі анонімного рецензування конкурсних науково-дослідних робіт та їх публічного захисту на конференції конкурсна комісія визначила переможців. Дипломом першого ступеня нагороджено Дар'ю Яценко (Київ), Христину Козак (Львів), дипломом другого ступеня — Марію Хомишин (Львів), дипломом третього ступеня — Мар'яну Снятовську (Дніпропетровськ), Лідію Романчишину (Херсон), Євгенію Гадецьку (Харків), Василя Со року (Львів).

Багаторічний досвід проведення соціолінгвістичних семінарів та конкурсів студентських наукових досліджень із соціолінгвістики у Львівському національному університеті імені І. Франка став добрим підґрунтям для створення презентованої під час цього річного конкурсу програми спеціалізації із соціолінгвістики «Політична комунікація». Цю спеціалізацію буде впроваджено в навчальний план філологічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка з 2015/2016 навчального року. Завдання спеціалізації із соціолінгвістики — підготувати фахівців, які будуть не тільки експертами, але й адресантами політичної комунікації (вміють досліджувати різні аспекти зв'язку мови та політики і можуть висвітлювати їх у власних різножанрових текстах: есе, рефератах, статтях, доповідях, промовах, виступах на круглому столі, при розвінчуванні міфів та стереотипів та ін.). Усі предмети спеціалізації (для 2—4 курсів — соціолінгвістика; мовна політика: світ і Україна; мова та ідеологія; мова та ідентичність; для 5–6 курсів — політична комунікація; теорія і методи аналізу політичного дискурсу; лінгвориторичні параметри політичного дискурсу; мова, суспільна думка і пропаганда; соціолінгвістичний практикум: експертиза текстів та створення ресурсів для політичної комунікації; методика викладання соціолінгвістики у вищій школі та ін.) пов'язані одним об'єктом аналізу — політичною комунікацією, що є показником взаємодії мови та політики. На дисциплінах спеціалізації студенти будуть вивчати політичну комунікацію за допомогою понять соціолінгвістики, політології, термінознавства, риторики, історії, соціології, культурології, психології, філософії, релігії, комунікативістики, журналістики, дисциплін національної безпеки; а також опановувати методи аналізу політичної комунікації на матеріалі української, російської, англійської та інших мов.

Випускники, які отримують спеціалізацію, зможуть працювати вчителями, викладачами, консультантами, медіаекспертами, іміджмейкерами, спічрайтерами та ін. у навчальних закладах, політичних та громадських організаціях; в управліннях внутрішньої та гуманітарної політики міського, районного та обласного рівнів; у ЗМК; в піар-компаніях, рекламних фірмах тощо.

Головною перспективою Всеукраїнського конкурсу науково-дослідних робіт із соціолінгвістики є згуртування молодих учених-соціолінгвістів і пропагування розвитку соціолінгвістичних студій. Досвід Львівського національного університету у цьому сенсі є показовим: сплановано й впроваджено систему заходів. Соціолінгвістичний семінар для науковців (проведення якого бере початок із 2004 року) дає змогу вченим оприлюднити свої дослідження, обмінятися думками, домовитися про співпрацю; конкурс студентських наукових робіт і їх захист на студентській науковій конференції популяризує соціолінгвістичну проблематику серед молодих дослідників, а школа-семінар із соціолінгвістики сприяє формуванню в студентів культури наукової праці, наукового спілкування, оволодінню термінологічним апаратом науки, ознайомленню із найновішими її здобутками.

Динаміка сучасного інформаційного простору актуалізує дослідження соціальної природи мови. Різноманітність засобів і способів впливу на мовну свідомість соціуму нині надає стратегічної ваги соціолінгвістиці не лише в аспекті теоретичних узагальнень, мовних моніторинрів чи експертних оцінок, а й у формуванні власне прагматичної здатності мовців чинити опір маніпулятивним технологіям в умовах інформаційної війни.

Ангеліна ПОНОМАРЕНКО (Київ)

Статтю отримано 18.06.2015

Angelina Ponomarenko

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

SOCIOLINGUISTIC LVIV

(All-Ukrainian competition of student research in sociolinguistics)

УДК 81-119

УКРАЇНІСТИКА В ЛЮБЛІНСЬКОМУ UMCS

Університет Марії Кюрі-Склодовської (UMCS), що у Любліні, — один із визнаних наукових центрів не тільки Польщі, а й усієї Європи. Він був створений 1944 року. Особливі здобутки має складова частина університету — Інститут славістики (створений 1962 року) та його наймолодша частина — українське відділення (*Zakład Filologii Ukrainiskiej*), що має два підрозділи — мовознавства та літературознавства.

Утворити заклад керівництво UMCS вирішило лише після 1991 року, коли Україна стала самостійною державою, до речі, однією з перших нашу незалежність визнала Республіка Польща. Перший набір на україністику зроблений у липні 1992 року, тоді організатором і керівником закладу був відомий у світі мовознавець доктор габлітований Михайло Лесів, після виходу його на пенсію з 1998 року заклад очолив інший відомий учений доктор габлітований Фелікс Чижевський. У закладі зараз 11 постійних працівників, серед яких 7 мовознавців (інші — літературознавці).

З перших днів керівництво прийняло єдино правильне рішення — підготувати своїх україністів з числа найкращих випускників. І ось викладачами вишу стали такі вихованці: М. Ястрембський, М. Борцюх, М. Олейнік, А. Дудек. Поруч із ними щороку працюють і мовознавці з України, що дає можливість не тільки удосконалювати знання з української мови студентам і викладачам-полякам, а й знайомитися з науковими досягненнями вчених з материкової України, спрямувати наукову роботу студентів у русло невивчених чи невирішених питань українського

© Г.Л. АРКУШИН, 2015

мовознавства. У різні роки в закладі працювали Д. Бучко, А. Івченко, Г. Аркушин, і ось уже понад десяток літ працює Любов Фроляк, яка тут захистила свою габілітаційну працю (до речі, польською мовою) і стала головним спеціалістом-мовознавцем, поєднуючи викладацьку роботу з науковою і ставши визнаним консультантом. М. Лесів не пориває зв'язків із закладом, беручи участь у щотижневих консультаціях. Отож, серед мовознавців два доктори габілітовані, один емерит доктор габілітований і 5 докторів (за сучасними українськими мірками, кандидати наук).

Заклад української філології UMCS чи не єдиний у Польщі, де на високому рівні виконані дослідження українських анклавних говірок у цій країні, основу аналізу яких заклав Михайло Лесів численними публікаціями в українській пресі, що пізніше були зібрані в окремому виданні “Українські говірки в Польщі” (1997) з такою присвятою: “Лемкам, бойкам, надсянцям, холмщикам і підляшкам, що не зі своєї волі мушили бути півстоліття тому залишити рідні оселі, і тим, котрі ще осталися на рідних порогах, з задумою над їхніми долями, з вірою, надією, любов'ю та пошаною присвячую цю монографію”. Відрадно зазначити, що автор, попри свій поважний вік, і надалі активно трудиться на науковій ниві.

Добре відомі також дослідження і нинішнього керівника закладу Ф. Чижевського, зокрема, двомовний “Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy” (1986), велика монографія “Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia” (1994), а також у співавторстві зі С. Вархолем “Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny” (1998).

Заклад щороку організовує декілька діалектологічних та ономастичних конференцій, участь у яких беруть і мовознавці з України.

Пропонуємо короткий огляд публікацій люблінських мовознавців, що надруковані окремими виданнями упродовж 2013–2014 років.

2013 рік

Czyżewski F. Antroponimia pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego w świetle inskrypcji nagrobnych. — Lublin : Polihymnia, 2013. — 151 s.
(Чижевський Ф. Антропонімія польсько-східнослов'янського пограниччя за надгробними написами)

Це перша частина з декількох задуманих словників, у яких будуть представлені антропоніми польсько-східнослов'янського пограниччя. Аналізований словник подає прізвиська померлих за надгробними написами. Основою лексикографічної праці стала *Kartoteka inskrypcji nagrobnych* Закладу української філології UMCS, у якій зібрано матеріали

з-понад 60 кладовищ упродовж 2005–2008 років. Картотеку активно поповнювали і в наступні роки. У післявоєнний період змінився національний склад населення цього краю (переселення та виселення українців, дозаселення репатріантами-поляками), тож про національність жителів у минулому можуть багато сказати надгробні написи — свідки давнини.

Працю Ф. Чижевського назвати *словником* — це замало сказати, адже тут не просто перераховані прізвища — це докладне дослідження цього виду антропонімів, пор.: словникові статті на 98 сторінках, а різні докладні довідкові матеріали, як і в інших публікаціях цього автора, на 63 сторінках (мета праці, територія дослідження, польсько-східнослов'янське пограниччя, кладовища колись і тепер, джерела, віровизнання жителів, надгробні написи латинкою і кирилицею), подано 10 фотографій надмогильних каменів, 8 лінгвогеографічних і допоміжних карт, та ще треба доплюсувати 20 сторінок списку зі 2795 прізвищами, де проти кожного зазначено кількість носіїв, і 12 сторінок бібліографії.

Усі заголовні слова словникових статей подані латинкою, після цього наведене оригінальне написання прізвища з покликаннями на місце запису (за допомогою умовних скорочень) та частина інскрипції як ілюстрація, пор.:

IWANYNIUК 5, *Иваньнюк* H-250, H-250;
Иванинюк HA-14; *Иванинюк*:
 МАРІЯ / ИВАНИНЮК / ВМЕРЛА /
 14 ЧЕР. 1938 Р. / HA 50 РОЦІ
 ЖИТТЯ HA-159; *Иванинюк*:
 ИВАНИНЮК / БАНАДИК / ПОМ.
 10.02.1972 Р. [...] HA-209

Оскільки в інскрипціях йдеться про померлих не тільки у міжвоєнний чи післявоєнний період, а й про давніші поховання (1883, 1890, 1896, 1898, 1908, 1909, 1912 та інших років), то на основі цієї праці можна досліджувати прізвища жителів східної частини Люблінщини і в діахронії.

Порівнявши прізвища, представлені у словнику Ф. Чижевського, з такими ж антропонімами, напр. “Словника прізвищ північно-західної України і суміжних земель” (Луцьк, 2013), можна докладно схарактеризувати і польсько-українське пограниччя на основі цих онімів. Зокрема, на літеру *I* в праці Ф. Чижевського зафіксовано (разом із варіантами) 29 прізвищ, більшість із яких мають відповідники в “Словнику прізвищ північно-західної України і суміжних земель” (тут 113 онімів з початковою літерою *I*), пор.:

IGNACIUК, IGNATIUK, IGNIATIUK	ІГНАТЮК, ГНАТЮК
ILCZUK	ІЛЬЧУК
ILJIN	ІЛЬІН
IWANASZKO	ІВАНАШКО
IWANЕК	ІВАНІК
IWANICKA, IWANICKI	ІВАНИЦЬКИЙ

IWANIUK, IWANUK
IWANOW
IWANŃCZUK
IWASZKIEWICZ

ІВАНЮК
ІВАНОВ
ІВАНЧУК
ІВАШКЕВИЧ

За матеріалами цієї праці можна встановити не тільки вплив діалектного оточення на офіційні форми прізвищ (*Flis* || *Plis*, *Филипюк* || *Пилипюк*) чи їхні фонетичні варіанти (*Данелюк* || *Данелук* || *Данилюк* || *Данілюк*) або різні написання того самого оніма (*Данелюк* || *Данельук*), а й словотвірні варіанти (*Деніс*, *Денісюк* || *Денисюк*, *Деніщук*; *Дуб*, *Дубец* || *Дубець*, *Дубовяк*).

Безперечно, ця ономастична праця зацікавить як польських, так і українських дослідників.

Фроляк Л. Українські східностепові говірки Донеччини. —
Дрогобич : Посвіт, 2013. — 400 с.

Думаємо, що ця монографія з виваженими висновками “проливає” світло і на сучасну трагедію Донеччини, хоч у ній знаходимо, здавалося б, лише характеристику говірок сходу степового діалекту кінця ХХ століття. Але, крім цього, тут описано і складний процес формування цих новоутворених говірок, постійні дозаселення вихідцями з інших теренів України, як і особливо з Росії з їхнім кличем *везде́ всьо майо́*, їхні неодноразові переселення, індустріалізація, переважна кількість міського населення порівняно з сільським, — усе це і сформувало своєрідне бачення навколишнього світу місцевим населенням, нетерпимість до інакодумців, а в кінцевому підсумку — до трагедії. І це не голослівні заяви — використано статистику, дані переписів, свідчення очевидців з різних частин Донеччини і т.д.

Як епіграф до праці обрано слова Ю. Шевельова: “З мовного погляду на відзисканих землях спостерігалася велика строкатість, оскільки серед поселенців були носії всіх можливих українських говірок як південно-західних, так північних, а поза тим — білоруської, польської та (нехай на меншу міру) багатьох інших мов, від татарської до німецької чи литовської. З узаємодії цих діалектів і мов, серед яких, утім, український елемент мав величезну перевагу, постали південно-східні говірки, що їхні прикмети, викшталтувані в другій половині ХVІ ст. та в ХVІІ ст., зазнали тільки незначних змін у ХVІІІ—ХІХ ст.”

Степовий говір як найбільший за територією поширення має різноманітне внутрішнє членування. Авторка проаналізувала групу східностепових говірок, що побутують не тільки на території сучасної України, а й поза її межами — в Росії (див. підрозділ 2.5), зауваживши, що “вивчення часткових діалектних систем південно-східного порубіжжя України з Росією є нагальною потребою як української, так і ро-

сійської діалектології” (148 стор.). Підкреслимо: характеристику особливостей цієї групи говірок зроблено на основі аналізу зв’язних розповідей жителів 20 міст, 14 смт., 6 селищ та понад 230 сіл.

Л. Фроляк обрала свій шлях дослідження, довела, які говірки гетерогенні, виявила серед них ті, що мають північноукраїнську та південноросійську діалектну основи, звернула увагу на становище груп національних меншин та їхнє мовлення, адже тут у кінці XIX століття, за переписом, проживали і зараз проживають, крім українців та росіян, нащадки євреїв, німців, греків, білорусів, татар, поляків, молдаван, турків, циган, французів, вірмен, чехів, італійців, болгар, осетинів, сербів, тобто представники 44 народностей (67–68 стор.). Відзначимо, що для встановлення генетичного типу говірки, крім мовних фактів, узято до уваги історію населеного пункту, ознаки мовно-етнічної спільноти, самоідентифікацію носіїв говірки, проаналізовано ономастичний, етнографічний та фольклорний матеріал, як і “неписану” історію краю. Такий аналіз мовно-культурних ознак переконливо довів, що на цій території функціонують: 1) говірки із середньонаддніпрянською діалектною основою; 2) континуанти північноукраїнських говірок; 3) говірки із слобожанською основою; 4) континуанти південноросійських говірок; 5) говірки мішаного типу; 6) переселенські українські говірки з південно-західною діалектною основою; 7) гетерогенні говірки міст (174, 339 стор.).

Результатом гетерогенності говірок стала варіантність діалектних явищ насамперед серед лексики, але не тільки. Послідовно проведено межу між дублетами та лексичною опозицією. За докладністю характеристики, переконливістю висновків четвертий розділ праці “Фонетико-фонологічна система східностепових говірок Донеччини” стрижневий, адже “для встановлення генези говірки вагомими є показники фонетичного рівня як найбільш стійкого і найменш проникного з усіх мовних рівнів” (89, 338 стор.). Цей розділ не лише основний в монографії, а й найгрунтовніший серед таких досліджень, проведених в Україні. Достовірність проведеної роботи підтверджують 35 осцилограм і динамосонограм, що уміщені в додатках.

У підсумкових висновках зазначено, що специфіка фонетико-фонологічної системи східностепових говірок полягає у збереженні визначальних рис старожитніх говірок, які стали вихідними для новостворених, а також у появі інновацій, які виникли у процесі формування окремих мікросистем, їхніх генетичних типів та новоствореного діалектного континууму загалом.

Отож, монографія Л. Фроляк — хороший зразок для дослідження насамперед фонетико-фонологічної системи й інших українських діалектів.

Dudek-Szumigaj A. Nominacja obrzędów dorocznych w gwarach ukraińskich południowego Podlasia. — Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2013. — 212 s.

(Дудек-Шумігай А. Назви річних обрядів в українських говірках південного Підляшшя)

Як і в усіх солідних наукових працях у монографії уміщений вступ, у якому докладно розкриті такі питання, що дозволяють зрозуміти *південне Підляшшя* (територія між ріками Влодавкою на півдні і Бугом на заході та півночі): 1) ситуація політично-адміністративна, релігійні стосунки; 2) класифікація українських говірок південного Підляшшя та їхні найголовніші риси, культура польсько-українського пограниччя; 3) річні обряди у дослідженнях учених. Саме така вступна характеристика дозволила авторці правильно описати календарно-обрядову лексику, виділяючи специфічне від привнесеного чи запозиченого.

Виклад матеріалу зроблений у формі порівняння обрядової лексики українців-підляшуків із носіями сусідніх говірок. Авторка починає своє дослідження з характеристики зимового циклу, виділяючи найголовніше святкування — Різдвяну вечерю і Різдво. Усі записи з південного Підляшшя зроблені експедиційним методом, характеристику кожного свята дають самі підляшуки, зазначаючи особливості їхнього відзначення, насамперед у давніші роки. Про сумлінність авторки свідчать, наприклад, такі назви підрозділів для характеристики Різдвяної вечері: заборони і накази в день вечері, прибирання хати, її оздоблення, назва вечері, різдвяні страви, сніп *Коляда* та ін., а власне Різдво схарактеризоване за таким планом: заборони і накази на Різдво, колядування, святі вечори, назви першого, другого та третього днів Різдва, назви колядників та інших учасників колядування, назви колядок, атрибути колядників, винагорода за колядування та ін. Характеристику зимового циклу подано 57 своєрідними історіями-підрозділами.

Так само докладно схарактеризовані й інші цикли: весняний — 44, літньо-осінній — 19 підрозділів. На нашу думку, цілком правильно, що виділений один літньо-осінній цикл, а не поділений на два окремі за порами року, щоправда, деякі етнографи більш схильні відраховувати зимовий цикл від свята Введення в храм Пресвятої Богородиці (4.12), бо ж *Введенне́ сьват наведе́*.

Невеликий за розміром, але багатий інформацією шостий розділ праці “*Motywacja leksyki obrzędów dorocznych w gwarach ukraińskich południowego Podlasia*” зі вступними сімома підрозділами, де схарактеризовано загальні питання називання (принципи, способи та засоби найменування; типи мотивації; народна етимологія та ін.). Докладно схарактеризована лексична мотивація свят річного циклу за 1) періодом називання, 2) назвами атрибутів, 3) найменуваннями обрядових страв, 4) виконавцями обрядових дій, 5) різновидами виконуваного обряду.

В українських південнопідляських говірках виявлено, крім власне слов'янських назв, запозичення з таких мов: грецької (*проскурка, артус* || *аркуш, кутя*), латинської (*коляда, вілія*), французької (*карнавал, компот*), німецької (*оплатка*); частина назв походить від антропонімів (*зельман*), а також деякі виникли в результаті народної етимології (*маковей*). Безперечно, тісні контакти українців з поляками, перебування у складі однієї держави, мішані шлюби та ін. сприяли утворенню і полонізмів (*Три крулі* замість *Водохреще*). Уміщені 20 лінгвогеографічних карт вибірково представляють цю лексику (повністю вона подана у доданому до монографії “Словнику обрядової лексики”).

У роботі звернуто увагу на фонетичні варіанти багатьох назв, виявлені найменування, властиві всім говіркам досліджуваного терену, а також вузькодialeктизми.

У висновках авторка зазначає, що проведений аналіз не охоплює всього розмаїття обрядової лексики південного Підляшшя та її характеристики, а є лише *причинкою* для подальших студій.

2014 рік

Olejnik M. Mikrotoponimia powiatu włodawskiego. —

Lublin : Wydawnictwo UMCS, seria Rozprawy Slawistyczne. 25, 2014. — 200 s.

(Олейнік М. Мікротопонімія Влодавського повіту)

Це дослідження, як і монографії Ф. Чижевського та А. Дудек-Шумігай, присвячене аналізу мовного становища частини східної Люблінщини, на цей раз мікротопонімії. Зауважимо, що польські ономасти до мікротопонімії зараховують невеликі незаселені об'єкти (поля, луки, ліси, гори, долини, урочиська, кладовища, озера, ріки, стави і т.д.), тобто поза увагою залишилися назви хуторів, кутків села, присілків, вулиць та ін. Проаналізований матеріал зібрано експедиційним методом зі 101 місцевості упродовж 2000–2005 і 2012–2013 років від корінних жителів, як поляків, так і українців, що проживають на цій території. Саме співжиття на цій території поляків та українців зобов'язало автора до написання підрозділів “Мовна ситуація у Влодавському повіті після другої світової війни” та “Найважливіші риси говірок Влодавського повіту”.

Праця М. Олейніка містить дві великі частини — “Słownik” (словник, 33–150 стор.) і “Analiza semantyczno-strukturalna” (семантично-структурний аналіз, 151–175 стор.), є ще й третя частина “Uwagi o cechach fonetycznych występujących w mikrotoponimach powiatu włodawskiego” (зауваги щодо фонетичних рис у мікротопонімах Влодавського повіту, 177–180 стор.). У словнику автор окремо подає мікротопонімію польського походження (977 місцевих назв) і окремо українського (286 найменувань), так само окремо робить семантично-структурний ана-

ліз. Зафіксований матеріал М. Олейнік порівняв із записами, зробленими відомими мовознавцями М. Лесівим та С. Вархоллом протягом 1956–1960 років, а в підсумку це дало можливість стверджувати, що такі назви недовговічні, оскільки господарська діяльність людей (меліорація, ліквідація колективних господарств та ін.) внесла свої зміни менш ніж за 50 років: “*Cegielnia* — dawniej pole, *dziś las*, *Kozioł* — dawniej las, *dziś pole*, *Krowyska* — dawniej pole, *dziś łąka*” (184 стор.).

Різна кількість польських та українських назв пояснюється тим, що після Другої світової війни через переселення та виселення мало залишилося української людності, внаслідок чого давніша українська назва терену замінена репатріантами польською, поступово стаючи основною, витісняючи українську. Оскільки українські говірки на території Володавського повіту поступово “вмирають”, не маючи можливості дальшого розвитку, то і українська мікротопонімія має закостенілий характер (183 стор.). Автор виділив найхарактерніші риси українських говірок, наявні в проаналізованих онімах: праслов’янське *ѣ дало дифтонг *ie*: *Lies Pańskyi*, *Riečka*, *Sydiečka*; континуація *у як *e*: *Lesy Horb*, *Krenyčki*; наближення *o* до *u* перед наголошеним складом: *Ho^ustynec’*, *No^uvynki*, *Ustruvki*, *Učerety*; розвиток *dj у *ž*: *Ochoža* та ін. (179 стор.). Водночас підкреслено, що український “слід” часто трапляється і серед польських назв: *Horodok*, *Krywula*, *Łuczka*, *Wołochaty*, *Wołoka* та ін.

Отже, українська мікротопонімія Володавщини початку XXI ст., можна стверджувати, урятована від забуття сумлінним дослідником М. Олейніком.

Kojder M. Antroponimia historyczna starostwa hrubieszowskiego w XVII i XVIII wieku. — Lublin : Wydawnictwo UMCS, seria Rozprawy Slawistyczne. 24, 2014. — 174 s.

(Койдер М. Історична антропонімія Грубешівського староства у XVII і XVIII століттях)

Широковідому серію UMCS “Rozprawy Slawistyczne” поповнив 24 том, присвячений історичній антропонімії Грубешівського староства. Базою цього дослідження стали рукописні джерела зібрань *Wojewódzkiego Archiwum Państwowego*, що в Любліні, та в *Archiwum Archidiecezji Lubelskiej*, це — світські книги міських судів, протоколи записів, акти судів костельних та ін. (у списку 22 джерела).

Автор подав докладний вступ, у якому також схарактеризував мовну ситуацію цього регіону XVII–XVIII століть, методологію та стан досліджень.

Характеристику антропонімів починає з імен жителів, поділивши їх на два підрозділи: імена, що були визнані офіційними на той час, та імена зі словотворчими афіксами, подаючи окремо чоловічі та жіночі. У

першому підрозділі наведено 116 чоловічих та 40 жіночих імен. Зауважимо, що на той час ще не були усталені офіційні форми, тому в записах трапляються такі варіанти: *Basilius, Basiliy, Bazili, Bazilius, Bazyli, Bazyliy, Vasilius, Wasil, Wasilus, Wasyl, Wasyli* (29 стор.); *Tacianna, Tatiana, Tatianna, Tatyanna* (33 стор.). Дізнаємося також про кількість носіїв цих імен: *Jan // Iwan* (258 // 185), *Petro // Piotr* (53 // 28), *Anna // Hanna* (40 // 5), *Olena // Helena* (15 // 9) і т.д. (34–35 стор.).

У другому підрозділі схарактеризовані варіанти імен, що виникли внаслідок таких усічень: апокопи, синкопи, афери́зи та їхніх комбінацій. Докладно проаналізовані суфіксальні деривати. Для словотвірного аналізу автор використав модель, прийняту в польській дериватології: деривати з базовим *-k-* у суфіксальній частині (*-ka, -k, -'uk, -ak, -ik, -k*), з базовими *-sz-, -ś-* (*-ś, -sz, -osz, -os, -yś, -asz, -us*), з базовими *-cz-, -c-; -n-, -ń-; -ch-; -t-; -l-*. Такий повний аналіз свідчить про докладність проведеного аналізу, а отже, і про сумлінність автора.

Другий розділ присвячений структурно-семантичному аналізу прізвищ жителів Грубешівського староства за таким планом: 1) прізвища від власних назв (окрім антропонімів); 2) оніми відапелятивного походження; 3) прізвища від антропонімів; 4) запозичення; 5) прізвища незрозумілої етимології та неясної мотивації. Ці власні назви утворені переважно за допомогою суфіксації (принцип аналізу такий же, як і варіантів імен).

У третьому розділі схарактеризовані ідентифікаційні формули на означення осіб.

Оскільки на досліджуваному терені проживали поляки й українці, автор розрізняє гібридні прізвища двох груп: 1) польсько-українські (*Bartoszuk, Zaleszczuk, Kusznierezuk, Bogatko, Siwko, Adamowicz, Witezyszyn* та ін.), 2) українсько-польські (*Iwanicki, Wasilowski, Koladynski, Chomiczek, Diaczek* та ін.) (86–87 стор.). У додатку автор подав понад 2000 проаналізованих онімів із рукописних джерел.

Рецензент цієї монографії доктор габлітований Е. Вольніч-Павловська зауважила: “Уважаю за вдалий вибір теми, відрізка часу та території: у дотеперішній літературі не вистачало суцільних студій антропонімії цієї території Польщі. Дослідження Марціна Койдера вписується в ряд монографій з антропонімії, що стосуються етнічно мішаних теренів, привносячи новий цікавий матеріал”.

Безперечно, робота мусить мати продовження з характеристикою антропонімів, наприклад, складного ХІХ століття.

Smentarze po obu stronach Bugu. — Włodawa — Lublin, 2014. — 342 s.
Towarzystwo Popularyzacji Piękna Polesia, Zakład Filologii Ukrainskiej
Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
(Збірник “Кладовища по обох боках Бугу”)

Основою збірника стали доповіді, виголошені на двох наукових конференціях — у Польщі (Влодава) та в Україні (Луцьк), тому матеріали опубліковані польською та українською мовами. Підготовчу роботу здійснили працівники Закладу української філології UMCS доктор габілітований Ф. Чижевський та доктор А. Дудек-Шумігай.

Статті переважно характеризують надгробні написи на надмогильних каменях як католицьких, так і православних кладовищ. Збірник щедро ілюстрований фотографіями.

Серед статей польською мовою увагу читача привернуть такі: “Smentarze po obu stronach Bugu”: po co i jak badać inskrypcje nagrobne — uwagi metodologiczne” (Кладовища по обох боках Бугу: навіщо і як досліджувати надгробні написи — методологічні зауваги) Ф. Чижевського, “Placze z smentarza” — symboliczna rola kobiet w tradycyjnym obrzędzie pogrzebowym na pograniczu kulturowym” (Плачі з кладовища — символічна роль жінок у традиційному поховальному обряді на пограниччі культур) Б. Валенцюк-Дейнеки, “Sposoby na uczczenie i przedłużenie pamięci o zmarłych” (Способи пошанування і продовження пам’яті про померлих) М. Лесіва, “Funkcja ekspresywna inskrypcji nagrobnych (na przykładzie nekropolii prawosławnych pogranicza polsko-ukraińskiego)” (Експресивна функція надгробних написів (на прикладі православних поховань польсько-українського пограниччя) А. Дудек-Шумігай, “Imiona męskie w inskrypcjach nagrobnych wybranych smentarzy wschodniej Lubelszczyzny” (Чоловічі імена у надмогильних написах деяких кладовищ східної Люблінщини) М. Койдера, “Uwagi o inskrypcjach smentarnych nekropolii w Chełmie” (Зауваги щодо інскрипцій кладовищ Холма) М. Олейніка та ін.

Українськомовні статті: “Некрополь літописного Угровська” Ю. Мазурика, “Придомні символічні хрести” Г. Аркушина та ще 10 публікацій луцьких студентів, серед яких 4 праці студентів Інституту філології та журналістики Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: “Особливості словотвору українських антропонімів на надгробних інскрипціях з території Холмщини та Підляшшя кінця ХІХ — середини ХХ століття” Т. Карпів, “Особливості словотвору українських варіантів імен (за надмогильними написами кладовищ н. пп. Сичин та Біла-Підляська)” І. Потапчук, “Надмогильні написи на діючих цвинтарях м. Ківерці” Н. Лайтарук, “Поховання на Ладомирському цвинтарі у Володимирі-Волинському” Ю. Абрамової.

Якою б мовою — польською чи українською — не була б написана стаття у цьому збірникові, але обов’язково присутня українська тема, є тут і українське цитування, тобто відбита реальна дійсність польсько-українського пограниччя.

* * *

Отже, невелика мовознавча секція — лише сім членів Закладу української філології UMCS — за 2013–2014 роки опублікувала 5 монографічних досліджень і один колективний збірник. І в кожній праці живе Україна, творить, діє. Думаємо, що кожна кафедра в материковій Україні може позаздрити такій активності люблінських українців.

Григорій АРКУШИН
Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

Статтю отримано 23.03.2015

Hrygoryi Arkushyn

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk

UKRAINIAN STUDIES AT LUBLIN UMCS

УДК 049.32+81'282

СИСТЕМНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ

**Аркушин Г. Л. Народна лексика Західного Полісся :
монографія / Григорій Аркушин. — Луцьк :
Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. — 236 с.**

Західному Поліссю кінця ХХ — початку ХХІ ст. неймовірно пощастило, бо в нього є відданий патріот свого краю, глибокий поціновувач рідної гуторки, людина, яка тонко відчуває народні голоси з Волинського Полісся, Підляшшя, Берестейщини, залюблена в кожне діалектне слово, — Григорій Левкович Аркушин, автор або упорядник значної кількості праць, у яких різнопланово репрезентовано західнополіський діалектний обшир. Насамперед хочемо відзначити його збірники текстів «Голоси з Підляшшя (Тексти)» (2007), «Голоси з Волинського Полісся: Тексти» (2010), «Голоси з Берестейщини (Тексти)» (2012), навчальний посібник «Західнополіська діалектологія» (2012), лексикографічну двотомну працю «Словник західнополіських говірок» (2000), лінгвогеографічну продукцію — «Атлас мисливської лексики Західного Полісся» (2008), «Атлас західнополіських фауноменів» (2008), монографію «Іменний словотвір західнополіського говору» (2004) та ін. Крім того, лексиці досліджуваного ареалу автор присвятив десятки наукових статей.

Рецензоване видання «Народна лексика Західного Полісся» є працею узагальненого типу про лексичну систему зазначеної території. Дослідження чітко структуроване, кожен із семи розділів підпорядкований єдиній меті — максимально повно проаналізувати діалектну лексику Західного Полісся, схарактеризувати західнополіську лек-

© Г. І. ГРИМАСHEВИЧ, 2015

сику всіх трьох груп говірок — волинсько-поліської, берестейсько-пінської (або просто берестейської) та підляської, тому для досягнення поставленої мети автор включає до праці такі розділи: «Вступ», «Стан дослідження лексики західнополіських говірок», «Західнополіська лексика в часі», «Західнополіська лексика у просторі», «Іншомовні запозичення в західнополіських говірках», «Розмаїття західнополіської лексики», «Західнополіська лексика в художній літературі», «Штучні мови Західного Полісся».

Важливим структурним компонентом монографії є «Вступ», у якому Г.Л. Аркушин представляє історію західнополіського діалекту, визначає за наявними науковими працями та власними спостереженнями межі поширення говору, розкриває суть важливого для діалектології питання — якої ж мови берестейські говірки? Щодо останнього зауважимо, що для підтвердження належності берестейських говірок до певної мови (української!) автор дослідив низку праць білоруських та українських науковців, вивчив їхні міркування, виділив дві форми «білорусизації» українських берестейських говірок (тобто в писаних працях, бо в реальності є лише росіянізація говірок) (с. 13): 1) несвідому, коли автори праць уникають визначення берестейських говірок як українських, бо навіть Ф. Климчук у жодній своїй роботі не вказує, до якої мови належать досліджені ним берестейські говірки; 2) свідомо спрямовану, за якої дослідники, називаючи низку рис, які нібито є виразними білоруськими, усе ж не виділяють жодної фонетичної риси, якої б не було в українських волинсько-поліських, крім того, ще й переплутані волинські говірки із західнополіськими (с. 14). Висновок із цього питання в автора однозначний: попри потуги білоруських діалектологів, їм так і не вдається переконати навіть найменш освічених берестейців у їхній «білоруськості» (с. 15). Автор наводить низку уривків зі збірника «Голоси з Берестейщини», де інформатори все-таки зараховують свою діалектну мову до української. Про українських мовознавців Г.Л. Аркушин пише так: «На жаль, українські вчені часто в таких випадках «промовчують» або «замовчують» ці факти, щоб не псувати добросусідських відносин із «сябрами» (с. 16). Такі міркування, спираючись на наукові мовні факти, а не на політичні чи національні уподобання, автор висловлює і щодо підляських говірок (с. 17-18), а сам переконливо доводить належність перших і других до українських, хоча й віддалених територіально від ареалу суцільного поширення української мови.

У першому розділі «Стан дослідження лексики західнополіських говірок» автор, зважаючи на таку обставину, як відсутність узагальнювальної праці, у якій би було представлено лексику Західного Полісся, зафіксовану за однією програмою й опрацьовану за єдиними принципами одним діалектологом чи групою однодумців (с. 19), у хронологічному порядку представляє науковий доробок лінгвістів, присвячений Західному Полісся, починаючи з кінця XIX століття, що свідчить про сумлінну кропітку роботу та опрацювання значної кількості джерел. Зокрема, Г.Л. Аркушин називає надруковані монографії, окремі видан-

ня, атласи, захищені дисертації, словники, збірники текстів, рукописні матеріали різних років та присвячені досліджуваній території наукові конференції.

У двох наступних розділах «**Західнополіська лексика в часі**» та «**Західнополіська лексика у просторі**» проаналізовано діалектну західнополіську лексику з позиції діахронії та синхронії, зокрема виділено індоєвропейську, спільну балто-слов'янську та найбільше лексику праслов'янського походження, окремо проаналізовано давні твірні основи сучасних лексем, бо, як зазначає Г.Л. Аркушин, давні слова, що вийшли з ужитку, не зникли безслідно, а продовжують жити у звичайних дери-ватах, у складі антропонімів, зокрема прізвищ і прізвиськ, у дитячих пісеньках, ворожіннях, замовляннях та ін. (с. 38). З позиції синхронії автора насамперед цікавили оригінальні риси досліджуваного діалекту, для виділення яких потрібно добре знати не лише досліджуваний говір, а й діалектні утворення інших регіонів (с. 50), тому за діалектологічними працями він виділяє специфічну західнополіську лексику, лексику кожної з трьох груп говірок, зокрема власне волинсько-поліські діалектизми, виокремлюючи на цій території низку ареалів із характерними для них лексичними одиницями, лексику берестейської та підляської груп говірок, одночасно здійснюючи їхній внутрішньодіалектний поділ. Крім того, визначено паралелі західнополіської лексики в інших українських і слов'янських діалектах.

Наявність розділу «**Іншомовні запозичення в західнополіських говірках**» зумовлена насамперед метою самої монографії, а також тим, що іншомовні елементи проникають у всі сфери української мови, а особливо до окраїнних говірок, якими є західнополіські, тому закономірне функціонування на досліджуваній території серед запозичень переважно росізмів, як зазначає автор на с. 79, у результаті загарбницької політики царської Росії, «інтернаціонального» Радянського Союзу та спекуляції з національного питання і вживання т.зв. «регіональних» мов уже в незалежній Україні (398 одиниць) і полонізмів (понад 500 лексем), які запозичувалися разом із відповідними реаліями, коли для їх найменування власні назви ще не були витворені (с. 87); охарактеризовано також германізми та запозичення з інших мов, наявні на досліджуваній території.

Г.Л. Аркушин у розділі «**Розмаїття західнополіської лексики**» зазначає: «Щоб установити семантику окремих лексем, потрібно знати не лише діалектологію (синхронну та діахронну), історичну граматику, етимологію, а й історію та етнографію краю, його фольклор, звичаї та обряди корінного населення» (с. 103). Такий підхід до висвітлення розмаїття лексичного складу Західного Полісся й відповідність усім зазначеним вимогам самого автора дали змогу на значній кількості цікавих прикладів простежити явища полісемії, охарактеризувати семантичні діалектизми, порушити теоретичну проблему західнополіської синонімії, проаналізувати двохосновні найменування та двокомпонентні на-

зви, словотвірні діалектизми, які разом із лексичними «створюють» своєрідний портрет говіркової групи чи всього діалекту (с. 122), та західнополіські okazіоналізми й евфемізми.

Монографія про лексику Західного Полісся не була б повною без розділу «**Західнополіська лексика в художній літературі**», де зроблено короткий огляд творів, у яких використані західнополіські діалектизми. Крім того, Г.Л. Аркушин, як і свого часу М.В. Никончук, відзначає, що поліська лексика ще не посіла належного місця в художній літературі, на відміну від лексики інших діалектних українських утворень. Автор проаналізував західнополіські діалектизми у творчості Лесі Українки, а також у літературному надбанні сучасних письменників Віктора Лазарука, Мирона Нестерчука, Володимира Лиса, водночас зазначаючи, що сучасні поети Волині використовують зовсім мало діалектизмів. Окремо охарактеризовано функціонування діалектизмів у творах письменників Берестейщини та Підляшшя, які виразно демонструють лексичне багатство зазначених територій, оскільки автори використовують їх немало для надання колориту й зображення особливостей місцевості.

Особливо сучасним та актуальним для розвитку української мови є порушене питання про витворення на базі діалектів нових мов: ятвязької на Берестейщині, поліської «володи» та нової підляської літературної мови. Залучивши до аналізу низку наукових досліджень істориків, мовознавців, автор робить глибоко наукові висновки про безпідставність і навіть небезпеку виділення нових мов, бо «відірваність українських анклавних говірок від материнської мови сприяє не створенню нової мови, а зникненню того, що ще збережено, що дійшло до першого десятиліття ХХІ віку, тому в таких умовах потрібно не творити нові літературні мови, а зафіксувати хоч би те, що ще зберігає людська пам'ять, тим паче, що через певний час там уже не буде кому говорити по-українськи: такі широкі оберти набирає росіянізація на Берестейщині та полонізація на Підляшші» (с. 212).

Логічним і структурно необхідним для максимально повного аналізу лексичної системи західнополіських говірок є виділення останнього розділу «**Штучні мови Західного Полісся**», у якому за власними та наявними матеріалами Г.Л. Аркушин аналізує шнайдерську, кравецьку, каліпненську (лірницьку) та лабурську штучні мови, російську феню, називаючи причини їх виникнення та функціонування й наводячи приклади текстів та окремих слів цих мов.

Щоб дослідити на високому науковому рівні та широко розкрити особливості функціонування й процеси становлення лексики західнополіського діалекту, автор використав значну кількість наукових досліджень — список використаної літератури нараховує 330 позицій, ізпоміж яких низка праць білоруських і польських діалектологів, оскільки територіально Західне Полісся охоплює ареали трьох країн, а використані наукові видання дали змогу авторові поруч із залученням власноруч зібраного матеріалу здійснити вагомі висновки про стан

функціонування західнополіської лексики в діалектах, розташованих за межами України.

Монографія Г.Л. Аркушина інформативна, матеріал, представлений у ній, надійний і докладно та аргументовано проаналізований, розширює емпіричну базу української діалектології, а її автор укотре показав себе людиною глибоких знань, які засновані на високій теоретичній підготовці та великій любові до народного мовлення, що видно навіть із художнього оформлення видання. Відзначимо цікаві та влучні наведені приклади діалектної лексики, які створюють цілісну картину лексичного складу Західного Полісся, водночас хочемо висловити побажання: під час перевидання монографії пропонуємо додати більше уривків діалектних текстів для простеження функціонування діалектної лексики та з'ясування її семантики у зв'язному мовленні.

Отже, рецензована монографія вражає багатством репрезентації діалектного лексичного матеріалу, цілісністю та системністю аналізу лексики, широтою використаних наукових джерел, новаторськими підходами до розв'язання низки теоретичних проблем аналізу діалектного лексичного матеріалу, аргументованістю вирішення дискусійних питань на основі залучення наукових достовірних фактів попередників і переважно власних матеріалів, які дають цінний і надійний матеріал для компаративних студій, для вагомих наукових висновків. Зазначена праця, крім теоретичної, оскільки в ній представлено концептуальні методологічні засади аналізу діалектного лексичного матеріалу, важливі для української діалектології загалом, має виразну практичну цінність, бо її матеріали можуть бути використані для подальших досліджень у галузі української діалектології, етимології, історії мови, стануть у пригоді фахівцям-філологам і всім, кого цікавить народне мовлення, спонукає діалектологів до створення таких праць про діалектну лексику інших ареалів українського діалектного континууму.

Галина ГРИМАШЕВИЧ

Житомирський державний університет
імені Івана Франка, м. Житомир

Статтю отримано 12.01.2015

Halyna Hrymashevych

Ivan Franco Zhytomyr State University, Zhytomyr

SYSTEM RESEARCH OF DIALECTAL VOCABULARY OF WESTERN POLISSYA

Book review on: Arkushyn G.L. Narodna leksyka Zakhidnogo Polissia : monographia / Hrygoryi Arkushyn. — Lutsk : Lesia Ukrayinka Eastern European National University, 2014. — 236 p. (in Ukraine).

УДК 81'373.21:81'373.6

НОВЕ ВИДАННЯ З УКРАЇНСЬКОЇ ОНОМАСТИЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

**Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів
України. — К.: ВЦ «Академія», 2014. — 544 с.**

Систематизація власних географічних назв, укладання їх у словники, дальший лінгвістичний опис й історико-лінгвістичне дослідження топонімів — важливе завдання ономастичної лексикографії. Такі праці, за умови їхньої ґрунтовності, дають вичерпні відомості про формування регіональної чи загальнонаціональної топонімної системи в просторі й часі. Вони адресовані як мовознавцям, так і географам й історикам, адже в історико-етимологічних словниках топонімів не лише з'ясовано походження різноманітних власних географічних назв (гідронімів, оронімів, мікротопонімів, ойконімів), простежено становлення конкретного топоніма від часу його першої згадки в писемних джерелах і до сьогодення, але й подано фізико-географічну, історичну, етнокультурну інформацію, яку топоніми акумулювали протягом свого функціонування в мові населення певного регіону. Важко переоцінити роль власних географічних назв і в освітньо-виховному процесі, адже вони — живі свідки минулого кожного народу, а також інших етносів на території його проживання, які перебували тут у різні періоди історії. З огляду на це важливо усвідомлювати, що топоніми “відбивають історично сформовані матеріальні й духовні цінності народу, є його культурними пам'ятками” [36: 116].

В Україні, на жаль, немає повного загальнонаціонального етимологічного словника топонімів. Бракує таких праць і в інших слов'янських народів. Це зумовлено

© С.О. ВЕРБИЧ, 2015

об'єктивними труднощами — потребою зібрати топоніми з усієї території, чого неможливо зробити за короткий проміжок часу; укласти спершу регіональний, а згодом і загальнонаціональний реєстр власних географічних назв різних класів; здійснити попередній лінгвістичний аналіз зібраного матеріалу; провести докладне історико-лінгвістичне дослідження кожного топоніма. Усе це, зрозуміло, не під силу одній людині чи навіть групі науковців. Для такої роботи необхідно мобілізувати цілі наукові колективи. Попри це, в Україні все-таки час від часу з'являються етимологічні лексикографічні праці з топонімії. Це переважно різнотипні етимологічні словники (гідронімів, ойконімів, оронімів), як-от колективні: «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» (К., 1985), «Гідроніми Нижнього Подністров'я» (монографія у формі історико-етимологічного словника; Одеса, 1981); авторські: «Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення)» (К., 1991) М.Л. Худаша і М.О. Демчук, «Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних відкомполітичних скорочених особових власних імен)» (К., 1995), «Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапелятивних антропонімів)» (Львів, 2004), «Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (відапелятивні утворення)» (Львів, 2006) М.Л. Худаша, «Ойконімія Волині. Етимологічний словник-довідник» (К., 2001) В.П. Шультгача, «Назви гір і полонин Івано-Франківщини. Словник-довідник» (Івано-Франківськ, 2008), «Гідронімія Івано-Франківщини. Етимологічний словник-довідник» (Івано-Франківськ, 2010), «Топонімія Покуття та деяких прилеглих територій. Етимологічний словник-довідник» (Івано-Франківськ, 2013), «Назви населених пунктів Івано-Франківщини. Етимологічний словник-довідник» (Івано-Франківськ, 2014) М.М. Габорака, «Словник власних географічних назв Хмельницької області» (Хмельницький, 2008) М.М. Торчинського і Н.М. Торчинської, «Топонимия приазовских греков (историко-этимологический словарь географических названий)» (Донецк, 2000) Є.С. Отіна, «Гідронімія басейну Верхнього Дністра. Етимологічний словник-довідник» (К., 2007), «Гідронімія басейну Середнього Дністра. Етимологічний словник» (Луцьк, 2009), «Гідронімія басейну Нижнього Дністра. Етимологічний словник» (Луцьк, 2013) С.О. Вербича та ін. У цих працях подано етимологічний аналіз топонімів у межах різних регіонів України. Це, безперечно, вагомий внесок у перспективне систематизоване дослідження всього українського топонімікону. Однак такі видання не можуть замінити порівняно повного етимологічного словника власних географічних назв України, у якому було б відтворено цілісну картину становлення української топонімної системи від минулого до сучасності. Щоправда, вже було зроблено спробу підготувати короткий топонімний словник України. Ідеться про «Топонімічний словник-довідник Української РСР» (К., 1973) та його

друге, доповнене, видання «Топонімічний словник України» (К., 1998) М.Т. Янка. Проте ці праці, попри вміщену в них цікаву історичну, географічну і культурну інформацію, не були підготовані на належному лінгвістичному рівні. Отже, видання хоча б короткого історико-етимологічного словника топонімів України було актуальним протягом усього періоду незалежної Української держави. І ось, нарешті, така праця з'явилася. 2014 р. у київському видавництві «Академія» побачив світ «Етимологічний словник топонімів України», який підготував В.В. Лучик. Цей словник також не можна вважати повним, оскільки в ньому проаналізовано лише 3700 власних географічних назв. Однак це видання дасть змогу зацікавленому читачеві дізнатися про походження назв найвідоміших топооб'єктів України — міст, сіл, містечок, річок, озер, гір, заповідників, історично-географічних земель тощо.

Важливо відзначити, що, готуючи цю працю, її автор урахував усі попередні досягнення як вітчизняної, так і зарубіжної топонімічної лексикографії, опрацював усю доступну літературу з цієї проблеми, проаналізував здобутки й промахи українських топонімістів. Завдяки такій наполегливій і цілеспрямованій роботі В.В. Лучику вдалося в однотомній праці відтворити процес формування топонімікону в межах сучасних й історичних українських теренів.

Словник уміщує авторську передмову «Нове осмислення глибинних явищ», список умовних скорочень, покажчик ужитих ономастичних термінів і, безумовно, найважливішу частину — історико-лінгвістичне дослідження топонімів. Найприкметніша ознака словника — науковий аналіз поданих фактів. Етимологічні статті побудовано на вивірених лінгвістичних засадах, враховано також необхідну позамовну інформацію (географічну, історичну), що робить цю працю затребуваною як мовознавцями, істориками та географами, так і ширшою освіченою українською громадськістю, яку останнім часом деякі вітчизняні аматори-ономасти «підгодовували» не зовсім якісною продукцією. Абсолютна більшість етимологічних статей — зразок структурно-семантичного аналізу різних власних географічних назв як на рівні синхронії, так і діахронії. Це, наприклад, питомі слов'янські утворення: *Баба, Бар, Белз, Борзна, Британ, Вабля, Вересоч, Видубичі, Вігор, Волинь, Ворохта, Гадяч, Гижиця, Гнізна, Говтва, Горинь, Грезля, Двина, Домаха, Думка, Жадень, Жонка, Забара, Збараж, Здвиж, Івотка, Ілля, Ірдинь, Кабиця, Калюс, Клевань, Коврай, Колочава, Куриця, Ладан, Лохвиця, Любар, Мож, Молокиш, Недра, Норин, Олава, Остер, Перемут, Попадя, Прип'ять, Путила, Райгородок, Свалява, Свига, Серня, Сколе, Смяч, Стубла, Тлумач, Тусталь, Уг, Україна, Хотин, Шаргород, Ямпіль, Ятрань* та ін.; іншомовні деривати: *Айдар, Акрин, Аршиця, Бакшала, Борштал, Бурульча, Гаспра, Джарилгач, Карабах, Кушугум, Саврань, Сугоклія, Таврида, Таракташ, Хаджидер, Царега, Янчур* та ін.

Отже, перед нами нова й цікава праця про походження, історію і розвиток українських топонімів. Читаючи «Етимологічний словник

топонімів України», виникла потреба докладніше ознайомитися з деякими етимологіями, унаслідок чого виникли певні міркування, які подаємо нижче.

1. Впадає у вічі обізнаність автора з багатоаспектною ономастичною проблематикою та специфікою етимологічного аналізу онімної лексики не лише слов'янських, але й інших мов (індоевропейських та неіндоевропейських), що дало йому підстави критично проаналізувати версії попередників щодо етимологізування низки топонімів, наприклад кримського ороніма *Авінда* (В.А. Бушаков виводив його від д.-гр. ἄγων 'місце зборів, збори'. На противагу йому В.В. Лучик указує на неможливість переходу гр. γ > β чи гр. β > слов'ян v; С. 13) або гідроніма *Аджамка* в бас. Пд. Бугу (О.М. Трубачов і Л.Т. Масенко аналізували цю назву у зв'язку з тур. *adzām* 'перс'. В.В. Лучик переконливо доводить формування поширеної гідронімооснови *Аджи-* (здебільшого на півдні України) на базі д.-тюрк. *acı* 'киснути, бродити' (С. 14).

2. Сумнівна доцільність уведення в словник таких назв дрібних топооб'єктів, як, наприклад, *Аверкієва* (карстова порожнина), *Альошина Вода* (карстова печера), прозорих щодо дериваційної мотивації і малоцікавих із погляду етимологічної інформативності.

3. Фонетично необґрунтований зв'язок форм *Л(ь)то*, *Льтыць* з псл. **liti* (не пояснено кореляції короткого ь з етимологічним і в **liti*), а також гідроніма *Анша* (бас. Тиси) з гіпотетичним іллір. **apisa* (С. 22–23; незрозуміло, як іллір. **apisa* > *Анша*).

4. Не викликає заперечень тлумачення гідронімів *Багва* на основі географічного апелятива *багва* 'болотиста низовина; драговина, мочар', проте малоймовірна його германська природа (С. 28–29). Лексема *багва* — континуант псл. **bagu*, -zve [74 I: 134]. Відома й інша етимологія гідроніма *Багва* — як метатезна форма щодо **Бавга* < *Бълга* < псл. **bъlgъ* / **bъlga* [20: 50].

5. Назва р. *Бакота* (бас. Середнього Дністра) справді не має однозначного пояснення. Свого часу рецензент припускав можливість постання цього гідроніма як вторинної форми щодо **Ба-колта* < *-колта* із семантикою 'кривизна, вигин' або **Баўкота* < *баўк-* < *боўк-*: *бовкати* зі звуконаслідувальною семантикою [9: 11–12]. В.В. Лучик вважає ці версії малопереконливими і пояснює гідронім *Бакота* як генетично іллірійський чи кельтський (С. 30–31). На наш погляд, автор не вичерпав усіх ресурсів етимології цієї назви в системі слов'янської лексики, пор., наприклад, словц. *bakot* 'мекання кози, бекання вівці' [84 I: 89], що споріднене зі ст.-укр. *бакати* 'ляяти, лихословити' [5 II: 12], рос. діал. *бáкать* 'говорити, розмовляти' < псл. **bakati* [74 I: 141–142]: **bakota* < **bakati* + *-ot(a)*. Пор. схожі щодо словотвору блр. діал. *букóта* 'пагорб', 'глибоке місце в річці' < псл. **bukati* [75 I: 405], чес. *buchot* < **buxotъ* < **buxati* [74 III: 81]. Значення дієслівної основи *бак-* дає підстави припускати для відновленого **bakota* звуконаслідувальну семантику **'річка, яка шумить'*, пор. типологічно споріднені метафоричні гідроніми

Криклива, Крикуха та ін. До речі, поза увагою дослідника лишилися онімні паралелі — назва с. *Бакоти* на Тернопільщині, а також укр. прізвище *Бакута* [49 I: 25] < **Бакота* (у < о під впливом попереднього задньоязикового к), які свідчать про ширші структурні зв'язки гідроніма *Бакота* на слов'янському ґрунті.

6. У назвах українських гідрооб'єктів на зразок *Балаклія* (*Балаклея*) структурний елемент *-лія* / *-лея* автор вважає таким, що сформувався під впливом мордовського *лей* 'річка, яр', який унаслідок народноетимологічного переосмислення заступив тюрк. *-лу* (С. 32). У поясненні генетичної природи морфеми *-лій* / *-лея* переконливішою видається думка Л.Т. Масенко про те, що тюрк. афікс *-лу* зазнав фонетичної адаптації на українському мовному ґрунті, реалізувавшись у формах *-лія* / *-лій*, *-лея*, *-ла*, *-ля* [41: 176].

7. Гідронім *Барабой* (вп. в Чорне море) проетимологізовано як гібридний з компонентами — слов'ян. *бара* з гідрографічною семантикою і тюрк. *бой* 'берег, узбережжя' (С. 33). Автор оминув увагою обґрунтованішу (лінгвістично) етимологію М.В. Павлюка, відповідно до якої *Барабой* — східнороманська назва, утворена способом трансонімізації суміжного мікротопоніма, похідного від румун. *baraboia* 'дика морква, картопля' [46: 48].

8. В основі гідроніма *Бахмут* (бас. Сіверського Дінця) В.В. Лучик убачає перс. *rehn* 'широкий, великий' (фонетично видозмінене в східнослов'янському мовленні) й і.-є. **ued-* / **uet-* / **ud-* / **ut-* 'вода' (С. 35). Малопереконлива етимологія. Цю назву Є.С. Отін аргументовано пояснював як тюркську, виводячи її від *Бахмат* (*Бахмут*) *су* 'кінська вода, річка' або від *Бахмут су* 'Бахмутова річка' [45: 15–16].

9. У низці етимологічних статей, присвячених українським ойконімам (рідше гідронімам), бракує історичних форм, показових для встановлення первісного варіанта назви, наприклад, ойконіми: *Березинé* (Одеська обл.; С. 40): не відзначено паралельної молд. назви *Ротунда* [56: 23]; *Біляївка* (Одеська обл.): історична назва *Головківка*, відома з 1792 р. [18: 324]. Пізніша назва *Біляївка* пов'язана з прізвиськом кошового козацького отамана *Біляя*, який тут загинув під час облоги Очакова [18: 324]. Отже, *Біляївка* — дериват із суфіксом *-івка* (< *-евка*) від антропоніма *Біляй*, а не утворення із суфіксом *-ка* від прізвища *Беляев*, на що вказує В.В. Лучик (С. 52); *Браїлів* (Вінницька обл.): утворення із суфіксом *-ів* від антропоніма *Брайло* (С. 66). Історичні фіксації свідчать про те, що назва *Браїлів* не первинна: поч. XVII ст. — *Брагиловъ* [59: 269], 1880 р. — *Brahitów, Braitów* [82 I: 348]. На цій підставі робимо висновок, що *Браїлів* < *Брагилов* < **Брагиров* (дисиміляція *-pp-* — *-pl-*). Таке припущення підтверджує географічна характеристика цього поселення, яке розташоване в місці впадіння р. *Браги* в р. *Пів* (*Пов*) [52: 243; 57: 269]; лімнонім *Шаблацьке озеро* потрактовано як складену назву з опорним апелятивом *óзеро* й означенням *Шаблацьке* < ойконіма *Шабо* + молд. *лак* 'озеро в плавнях' + суфікс *-ськ-* (С. 78). Насправді *Шаблацьке* — дериват із суфіксом *-ськ-* від колишньої назви *Шаболат* (ва-

ріант *Шабо* [50: 485]) з подальшими фонетичними змінами: *-тськ-* > *-цьк-*; для гідроніма й ойконіма *Буша* (Вінниччина) мовознавець припускає вторинність структури щодо *Баша* (на підставі одиначної фіксації 1570 р. — *Баша* [54: 80]). Проте історичні джерела, починаючи з 1580 р., подають цю назву у фонетично незмінній (стосовно сучасної) формі *Буша*: 1580 р. — на *Бушу* [14: 267], 1589 р. — селище *Бушу* из рекою *Бушею* [30: 390], 1598 р. — *Busza* [29: 214], 1604 р. — имена *Бушѣ* [31: 138] та ін., що дає підстави вважати форму *Буша* первісною. Ойконім *Буша* виник унаслідок трансонімізації гідроніма *Буша* (поселення розташоване при впадінні р. *Буші* в Мурахву [82 I: 481]) < посл. **biša* < **bišiti(se)* ‘бити(ся), вдаряти(ся), шуміти’; назва с. *Великий Глибочок* (Тернопільська обл.) відома не з XVIII ст., як зазначає автор (С. 102), а з XVI ст. [64: 324]; назву селища *Вовковинці* на Хмельниччині витлумачено на основі групової назви *вовковинці* ‘підлеглі або нащадки поміщиків Вовковинських’ (С. 131) без урахування найраніше засвідченої форми цього ойконіма *Вовковия* (1493 р. — *Volkovua*), відомої авторові; ойконім *Жмеринка* на Вінниччині мовознавець пояснює як утворення із суфіксом *-ка* від мікротопоніма **Жмерин* (С. 210). Насправді *Жмеринка* — пізніша назва цього поселення. Джерела фіксують його з XVIII ст. (утворилося на основі злиття сіл *Великої* і *Малої Жмеринок*). До того було одне поселення *Бокіївці*, на що вказують історичні фіксації: 1598 р. — *Vokijowce*, 1607, 1619 рр. — *Vokijowka*, 1641 р. — *Żmerynce alias Vokijowka* [29: 212]. На підставі наведених фактів можна припускати, що *Жмеринці* — це частина поселення *Бокіївці*. З погляду словотвору *Жмеринці* < *жмеринці* ‘люди *Жмерина*’ < антропоніма **Жмера*. Форма *Жмеринка* вторинна до *Жмеринці* внаслідок впливу продуктивної моделі із суфіксом *-ка*; назву нп *Заложці* на Тернопільщині автор виводить від апелятива *заложці* ‘люди, що живуть за логом’ (С. 216). Дані джерел уможливають інакше пояснення цього ойконіма, який відомий у формі *Залозці*: 1483 р. — *Zaloscze* [76: 212], 1530 р. — *Zalosce* [64: 96], 1570 р. — зь *Залозець* [2: 70] < *залозці* ‘поселенці за лозами’, пор. у зв’язку з цим співвідносні ойконіми *Лози*, *Лозівка*, *Лозова* на Тернопільщині [60: 497]; ойконім *Стрижавка* на Вінниччині пояснено як утворення із суфіксом *-ка* від незбереженого **стрижава* (**Стрижава*) < *стриж* ‘острівець на болоті’ (С. 452). Назву *Стрижавка* вперше зафіксовано 1545 р. у формі *Стрижовка* [35: 214], яку підтверджує також пізніша фіксація 1578 р. — *Стрыжовка* [14: 232], що свідчить про вторинність форми *Стрижавка* до *Стрижовка* — дериват із суфіксом *-овка* від антропоніма **Стриж*, пор. похідні прізвища: укр. *Стрижко* [49 II: 1018], рос. *Стрижов* [42: 787]; в основі назви нп *Фрунзівка* на Одещині (засноване в другій пол. XVIII ст.) В.В. Лучик вбачає сх.-роман. *frunzǎ* ‘листок’ (С. 491). Помилкова етимологія. Найперші згадки про це поселення подають його у формі *Захар’ївка* — 1859 р. [63: 154]. До 1927 р. — *Захар’ївка* [18: 822]. З 1946 р. — *Фрунзівка* [61: 390]. Отже, *Фрунзівка* — це меморіальна назва, в основі якої прізвище М.В. *Фрунзе* — російського (радянського) вій-

ськового і партійного діяча; ойконім *Хоростків* на Тернопільщині пов'язано з антропонімом *Хорост* (С. 495). За такого пояснення ця назва мала б форму *Хоростів*. Назва цього поселення відома з 1564 р. як *Chorostkow* [86 VII/2: 283], 1650 р. — *Chorostkow* [37: 12], що дає підстави вважати ойконім *Хоростків* посесивом від антропоніма **Хоростко* / **Хоросток*, пор. відповідник пол. *Chorostek* [81, I: 85]; історична назва поселення *Цебрикове* на Одещині — *Гофнунгсталь* [10: 98; 63: 151], а не *Гофнудсталь* (С. 499). *Гофнунгсталь* — назва німецької колонії (заснована на поч. XIX ст.) < нім. *Hoffnung* 'надія' і *Tal* 'долина': 'долина надії'; варіант ойконіма *Рені* (Одеськ. обл.) — *Тамаров* дослідник вважає посесивом із суфіксом *-ов* від антропоніма *Тамар* (варіант до *Тамара*; С. 400). Словоформа *Тамаров* не первинна. Уперше цю назву зафіксовано у 1-й пол. XVII ст.: 1621 р. — *Томорово* [65: 115–116], 1645 р. — *Томарова* [51: 183]. На наш погляд, *Томаров* — слов'янізована форма молд. *Томорул* < *Томар(a)* + означувальний артикль *-ул* (*Томари* — назва старшинського роду в Україні грецького походження XVII–XVIII ст.).

10. Назву р. *Бершадь* В.В. Лучик виводить від апелятива *берш* 'вид судака, окуня' (цю версію, до речі, запропонувала Л.Т. Масенко [40: 51]), оформленого суфіксом *-адь*. Переконливішою видається етимологія цього потамоніма як фонетично вторинної форми (субституція в/б) щодо **Вершадь* < укр. *вершадь* [73: 153].

11. Назву м. *Бобринець* автор вважає вторинною до однойменного гідроніма, утвореного за допомогою релятивного суфікса *-ець*. У пропонуваному поясненні не з'ясовано ролі структурного елемента *-ин-*.

12. Гідроніми *Богова* (на Київщині та в бас. Сіверського Дінця) пояснено як релятиви на *-ов(a)* від язичницького *бог* (*big* 'ідол') за ознакою 'вода — бог' або 'місце, де стояв ідол, бовван', 'місце, де поклонялися божеству' (С. 56). Аналіз формальної структури назви *Богова* дає підстави розглядати її як відантропонімне утворення: *Бог* + *-ів* (*-ова*), пор. укр. прізвище *Богів* [49 I: 79], ст.-укр. антропонім *Бог* [1649 р.; 66: 61].

13. Оронім *Боярин* (Івано-Франківська обл.) дослідник пов'язує зі ст.-укр. *бояр* 'великий землевласник або служила людина, яка займала високе суспільне становище' + посесивний суфікс *-ин* (С. 65). Формальна структура назви *Боярин* спонукає її пояснювати як форму із суфіксом *-ин* від антропоніма *Бояра*, пор. пол. відповідник *Bojara* [81 I: 46].

14. Гідронім *Бра́ниця* (бас. Дніпра) проетимологізовано на основі псл. **brъna* 'болото, мочар' (С. 66). Незрозуміло, однак, як псл. **brъn-* > *Бран-*. За умови первинності форми *Браниця* цю назву можна виводити від **brъnica* < **brъn-* < **brъti*. Щодо ймовірної мотивації семантики гідронімооснови *Бран-* пор. рос. діал. *бра́ница* 'пристань для невеликих суден...' [74 III: 161].

15. Назву р. *Бреч* у бас. Десни пояснено у зв'язку з апелятивом *брочити* 'фарбувати в червоний колір' ~ 'річка з водою червонуватого, рудого кольору' (С. 68). Імовірніша, на наш погляд, така етимологія цього гідроніма: *Бреч* < *брячати* < **bręčati* [74 II: 20–21], враховуючи діалектну

(поліську) рефлексією 'а (< е) > е (у наголошеній і ненаголошеній позиціях [47: 217; 79: 341]). Так само можна етимологізувати й основу *Брещ-*назви р. *Бреща* на Волині (В.В. Лучик, услід за О.М. Трубачовим, виводить гідронім *Бреща* від **brešča* < **brent-isk-iā* 'оленяча' або від трансформованого **dьbrьskъ* < **dьbrь*; С. 68–69) < **Бряшча* < **Бряжча* (ш < ж унаслідок асиміляції за глухістю) < *бряжчати*, пор. укр. діал. *брящ* 'мілке місце в річці, де «бряшчит» (бринить) вода по камінню' [43 I: 73].

16. Малопереконлива етимологія гідроніма *Бурковиця* (п. Здвижу) у зв'язку з фітономеном *буркун* ('буркун жовтий') (С. 83). Імовірноше пояснення цього потамоніма як онімізованої форми апелятива **бурковиця* < *бурковий* < *бурк-* < *буркати* 'бити ключем' [53: 43], пор. споріднені лексеми: буков. *буркач* 'водоспад' [53: 43], гідронім *Буркало* в бас. Пруту [54: 77].

17. Ойконім *Бучач* на Тернопільщині В.В. Лучик (найраніші фіксації цієї назви автор датує XIV ст., тоді як у писемних джерелах цей ойконім відомий на два століття раніше [15: 126]) вважає утворенням з індивідуально-присвійним суфіксом *-*ь* від антропоніма **Бучак* (С. 86), що мало ймовірно. Від цієї особової назви можна було б очікувати форму **Бучаків* (< *Бучаков*; пор., наприклад, структурно схожий ойконім *Купчаків* на Львівщині [61: 344] < **Купчак*). На нашу думку, *Бучач* — лексико-семантичний дериват від незбереженого апелятива **бучач* < *бучати* 'шуміти, вирувати' + суфікс *-ач*, пор. спільнокореневе укр. *бучало* 'вир, глибока яма, що наповнюється навесні водою, не висихаючи навіть улітку' [39: 219]. Отже, **бучач* — 'потік, що шумить, вирує'. Така семантика зумовлена, напевно, тим, що поселення *Бучач* розташоване у вузькій долині на берегах р. Стрипи [19: 174–175], тобто в місці, де *'шумить, вирує вода'.

18. Ойконім *Вендичани* на Вінниччині пояснено як утворення із суфіксом *-чани* від гіпотетичного **Венди* (С. 110). Сумніви в такій словотвірній моделі викликає штучний формант *-чани*. З цього приводу зауважимо, що морф *-ч-* у структурі таких назв (пор. *вінничани* < *Вінниця*, *Тисьменичани* < *тисьменичани* < *Тисьмениця*) виник у результаті морфологічних змін на стику морфем *-иця* в твірному топонімі й *-ани* в похідному катойконімі. З огляду на це *Вендичани* < *вендичани* < **Вендиця* (пор. формальний відповідник пол. *wędzica* 'гачок, виделка' [83 VII: 522]) < **Ved-* [23: 40–41]. Можливо, проте, що *Вендичани* — це видозмінена на ґрунті польської мови форма від **удичани* 'поселенці на берегах р. Удич' (р. *Удич* тече на території Вінниччини), якщо гідронімооснова *Уд-* < псл. **Qd-* ~ **Qda* 'вудка' — 'те, що має вигнуту форму' [16 I: 437].

19. Мікротопоніми *Верпіль*, *Верпілья* на Волині мовознавець етимологізує як континуанти псл. **вьрпа* / **вьррь* < **вьрpati* 'рвати, обривати', 'трясти', 'сукати, скручувати' (С. 112). Насправді ці власні географічні назви постали внаслідок трансформації первинних **Вер(х)поль*, **Вер(х)полье*, на що вказують історичні варіанти цих волинських мікротопонімів: *Верхполье* (1855 р.), *Верхпилье* (1908 р. [69: 321]) < *верх* + *поле*.

20. Малопереконливий зв'язок гідронімного варіанта *Рімава* на Закарпатті (іст. *Рѣмава*) з рос. діал. *ре́ма* 'заплавні кущі та ліс уздовж річки' (С. 118–119) через віддаленість ареалів, де засвідчені ці форми. Можливо, *Рімава* < **Грімава* (пор. *Ригор* < *Григор*) < **грімава* < **grimati*, спорідненого з **grьmĕti* 'гриміти' [74 VII: 129].

21. Гідронім *Волба* (*Велика Волба*, *Мала Волба*) в бас. Дніпра зараховано до етимологічно непрозорих. Автор припускає, як імовірний, його зв'язок з географічним апелятивом якут. *олба* 'котловина, що утворилася на місці спущеного озера' (С. 134). Цей гідронім етимологізують також як слов'янський, похідний від псл. **vьlba* < і.-є. **uel-* 'крутити, повертати, обвивати, мотати' [17: 7].

22. Назву р. *Втора* (бас. Прип'яті) витлумачено на основі укр. *втóри* / *утóри* 'пази на краю бочки, у які вставляють дно', що, на думку В.В. Лучика, міг мати й географічне значення 'колія, заглибина, канава' < **utorь* (С. 143). Не враховано етимології цього гідроніма В.П. Шулгача, згідно з якою *Втора* < псл. **Qtora* / **Qtorь* < **vьterti* [69: 203].

23. Назву р. *Гайчур* (бас. Дніпра; варіанти *Гайчул*, *Ганчол*, *Янчул*) зараховано до етимологічно незрозумілих. Автор припускає, що *Гайчур* < *Ганчур* — утворення з релятивно-посесивним суфіксом *-ур* від імені *Ганька* (С. 146). Поза увагою дослідника лишилася етимологія цього гідроніма Л.Т. Масенко, яка вважає його тюркізмом з постпозитивною основою *-чул* 'ручай, річка' [41: 164], пор. ще тюрк. *çul* 'степ, поле, пустеля' [5: 99].

24. Гідронім *Дзялинь* (бас. Дністра) мовознавець роглядає як гібридне утворення — від сх.-роман. *диль*, *дил* (молд. *дял*) 'пагорб, гірський хребет, діл' за допомогою слов'янського суфікса *-ин* (у топонімній функції; С. 181). На нашу думку, така етимологія малоімовірна. Фонетична структура гідроніма *Дзялинь* (корінь *дзял-*) вказує на його формування в польськомовному оточенні, пор., наприклад, пол. *Działyń* — ойконім у Мазовії [82 II: 265] < *dział* 'поділ; гора; поле' [83 I: 633].

25. Ойконім *Димер* на Київщині, на думку мовознавця, перенесено з Польщі (пор., наприклад, пол. с. *Думір* < і.-є. **dem-* 'будувати, зв'язувати' + *-mer* < прусс. *maru* 'затока'; С. 182–183). Назву нп *Димер* В.П. Шулгач переконливо тлумачить як фонетично трансформовану форму від **Здимер* < псл. **Sьdĕmĕrjь* [69: 268].

26. Незрозуміло, як пояснити структурно-словотвірний зв'язок праформи **mQtvica* з **mQtvь* (С. 215). Відновлене **mQtvica* дериваційно пов'язане з **mQtv-* < **mQititi* [74 XX: 148].

27. Немає підстав виводити укр. **збруч(i)*, пол. *zbrucz* із пол. *zbrudzić* (С. 220). На наш погляд, лінгвістично переконливіша етимологія географічного апелятива **збруч(i)* як континуанта псл. **szbrQčь* (В. Орел допускає також праформу **jьzbrQčь* [44: 158]) < **szbrQčati* зі звуконаслідувальною семантикою.

28. Основу *Ірш-* гідронімів *Ірша* (бас. Дніпра), *Іршава* (бас. Тиси) В.В. Лучик вважає посесивом на *-*ja* від ст.-в.-н. *irch*, *irh* 'козел' за ознакою 'місцевість, узбережжя річки, насичене козами' (С. 236). Ети-

мологія непереконалива. Назви гідрооб'єктів із відносно-присвійним суфіксом *-ьj-* утворювалися від питомих основ, пор., наприклад, назви рр. *Жабій, Зубря, Кізій, Тур'я* [54: 192, 218, 249, 576]. Назви рр. *Ірша, Іршава* пояснюють як генетично слов'янські [21: 40–43, 46; 62 III: 155].

28. Для першого складника ойконіма *Кароліна-Бугаз* на Одещині автор припускає імовірний зв'язок з ім'ям короля *Карла* (С. 253). Насправді цей компонент похідний від антропоніма *Кароль* (нерегулярний словотвір із суфіксом *-ин* від основи на приголосний) — імені графа *Кароля* Стибора Мархоцького, який викупив цю місцевість [1: 350].

29. Малоімовірна етимологія укр. *китай* 'фортеця; укріплення; плетена огорожа' як генетично тюркського (С. 261). Цю лексему можна розглядати як дериват з основою *кит(a)* < псл. **кытайъ* < **кыта* [74 XIII: 279–280].

30. Гідронім *Кіблич* на Вінниччині В.В. Лучик етимологізує на основі укр. діал. *кібель* 'баддя-цебер' (назва-метафора), можливо, під польським впливом (С. 262). На нашу думку, цю назву треба пояснювати інакше. Найраніше засвідчені фіксації відгідронімного ойконіма *Кіблич* подають його в записах із голосним *у* в корені: 1607 р. — *od Kublicza* [85, IX: 125], 1629 р. — *z miasta Kublicza* [57: 404], 1648 р. — *Kublicz* [7: 210]. Форми з *i* пізніші: 1761 р. — *под Къбlichem* [12: 309]. Наведений матеріал дає підстави аналізувати гідронім *Кублич* як утворення з основою *кубл-* < *кубло* 'гніздо' [16 III: 119], оформленою суфіксом *-ич* у непатронімній функції. На підтримку такого пояснення вказує географія пот. *Кублич*: течія потоку утворює численні стави. Щодо типології такої номінації пор. споріднений гідронім *Гнізна* (бас. Серету л. Дністра) < **gnězdьna* < **gnězdo* 'заглибина в рідкому болотистому ґрунті' [80: 341–342]. Форма *Кіблич / Кублич* виникла, напевно, внаслідок неправильного прочитання польського *и* як східнослов'янського *и* (укр. *и, і*). На думку Р.М. Козлової, гідронім *Кіблич* — це фонетично вторинна форма від **Килбич* (метатеза *-лб-* > *-бл-*) < **кълбіць* < **кълб-* [22: 57–58].

31. Варіант *Кундук* гідроніма *Сасик* дослідник тлумачить як тюркізм із коренем *кун-* 'день, сонце' і локативним суфіксом *-дик* > *-дук* (унаслідок сингармонійного впливу з боку кореневого голосного; С. 270). Поза увагою автора лишилися альтернативні тлумачення цього гідроніма: 1) від тюрк. *кудук* 'колодязь' із вторинним *-н-* перед зубним *-д-* [41: 169]; 2) фонетично видозмінена форма від **кулдук* (*л* > *н* під впливом наступного зубного *д*) із семантикою 'кривизна, вигин' [22: 171].

32. У поясненні гідроніма *Кодима* на Одещині В.В. Лучик погоджується з необґрунтованою версією (насамперед із погляду ареалу) О.С. Мельничука про фінську генезу цієї назви (С. 270). Автор не прокоментував інших версій етимології гідроніма *Кодима* — тюркської [62 II: 276] і слов'янської [22: 187–188].

33. Малопереконаливе пояснення ойконіма *Копайгород* на Вінниччині як назви зі складниками *Копай* (суміжний ойконім) і *город* (С. 278). Назва *Копайгород* утворена за такою дериваційною моделлю: основа

дієслова наказ. способу *копай* < *копати* + апелятив *город* (пор. структурно схожу назву нп *Вернигородок* у Вінницькій обл.): місто було оточене високими оборонними валами [59: 273].

34. Пояснюючи назву *Любеч* на Чернігівщині, мовознавець спирається на версію укладачів «Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі», згідно з якою *Любеч* — дериват із архаїчним присвійним суфіксом **-jь* від антропоніма *Любко* (С. 312). Однак від цього імені постав би ойконім **Любков* > **Любків*. Назви поселення з формантами *-еч*, *-ча*, *-че* походять від антропонімів із суфіксом *-ець* < **-ьсь*, який, сполучаючись із **-jь*, переходив у *-ьч-*. Отже, *Любеч* < **Любець* + **-jь*, пор. ще споріднений ойконім *Любче* на Волині [70: 81].

35. Волинський лімнонім *Любовель* В.В. Лучик пояснює на основі укр. діал. *любвий* ‘пісний, нежирний (про м’ясо)’ та споріднених лексем (С. 312). Непереконлива етимологія. *Любовель* — фонетично вторинна форма від **Любовль* (епентетичне *e* в групі *-вл-* < *-вј-*) < **Любовjь* — утворення з індивідуально-присвійним суфіксом **-jь* від антропоніма *Любовъ*, пор. структурно споріднені топоніми: *Гостомель*, *Радомель* < **Гостомъ*, **Радомъ* + *-j-* [25: 173–174].

36. Неточно відтворено покликання на працю [8: 222] в тлумаченні топоніма *Люча* — посесив на **-ja* від антропоніма *Лют* (С. 313). У зазначеній праці відновлено праформу **l'utja* < **l'ut-* < **l'utjь* [8: 222].

37. Гідронім *Мерло* в бас. Дніпра (варіанти *Мерль*, *Мерла*) автор пояснює як утворення від кореня **mьr-* (**mor-* / **mar-*) ‘море, калюжа’, оформленого суфіксом **(d)lo* (С. 325). Таке тлумачення поверхове. Потамонім *Мерло* (*Мерль*, *Мерла*) виник у результаті онімізації та субстантивзації прикметника *мерлий* < **mьrljь* [74 ХХІ: 139–140]. Щодо мотивації семантики пор. споріднені укр. гідроніми з основою *Мертв-*: *Мертва*, *Мертвиця*, *Мертвовід* [54: 360].

38. Гідронім *Неретва* в бас. Зх. Бугу проетимологізовано як утворення з префіксом *не-* й суфіксом *-ва* від діал. *рет* ‘рівне поле, болотисте поле, мокра земля’ (С. 343). На наш погляд, *Неретва* < *Не-ритва*, пор. структурно споріднені гідроніми й апелятиви: рос. р. *Зарытва* в бас. Оки, пол. р. *Rytwina* в бас. Одеру, укр. діал. *ритвина* ‘вибоїна на дорозі’, рос. діал. *рытва*, *рытвина* ‘рів, канава, яма’ < псл. **rytva* (> **rytvina*) — утворення із суфіксом **-tva* від **ryti* [4: 16–17].

39. В основі гідроніма *Опір* (бас. Стрия) мовознавець вбачає апелятив *опір* ‘опора’ за подібністю річки до *унірки* (*унірка* ‘трикутний пліт для захисту плавучої валюшні від інших плотів’; С. 363). Малоімовірна етимологія. Гідронім *Опір* < **obporъ* ‘перешкода’ < **obperti* (пор. укр. *опір* ‘спротив’, ст.-серб. *opor* ‘перешкода’, чес. *opor* ‘спротив’, пол. *opór* ‘т. с.’ [74 ХХVІІІ: 263]. На підтримку запропонованої мотивації промовляють позамовні чинники: річище *Опору* пролягає між гірськими хребтами, які створюють природні перешкоди на шляхові гідрооб’єкта [38: 187].

40. Історичну назву селища *Кіммансталь* (тепер *Письменне* на Дніпропетровщині) В.В. Лучик вважає композитом із компонентами —

антропонімом (німецьким за походженням) і апелятивом *сталь*, що вказував, за словами автора, на характер виробництва в селищі (С. 376). Пояснення другого складника хибне. Обидва компоненти ойконіма *Кіммансталь* генетично німецькі: другий походить від нім. *Tal* ‘долина’: ‘долина Кіммана’. Пор. споріднені назви німецьких колоній із компонентом *-таль* у різних регіонах України (до 1946 р.): *Марієнталь*, *Карлсталь*, *Франденталь* та ін.

41. У поясненні гідроніма *Полтва* (бас. Зх. Бугу) не враховано лінгвістично аргументованої версії В.П. Шульгача, відповідно до якої *Полтва* < псл. **rǫlty*, *-ǫve* < і.-є. **pel-* / **pol-* / **pl-* ‘текти’ [69: 229].

42. Гідронім *Тыква* (варіант гідроніма *Полонка*, бас. Стиру) автор пов’язує з метафорично переосмисленою лексемою *тиква* ‘посуд для молока’ (С. 384), що, на наш погляд, не вичерпує всіх можливостей інтерпретації етимона цієї назви, яку можна етимологізувати на базі первинного **Теква* (*u* < *e*) < **теква*, пор. апофонічну форму *тєчва* ‘течія’ [16 V: 536] < **тецьва* (< **текті*).

43. Компонент *-pathaka* в угорському варіанті назви р. *Помийниця* *Zeklenczepathaka* мовознавець виводить від угор. *csapadekos* ‘багатий на опади, з рясними опадами’ (С. 385), що мало ймовірно, оскільки угор. *pathaka* — це мадяризована форма д.-укр. *потокъ* < псл. **potokъ*.

44. Гідроніми *Рáva* (бас. Вісли, Верхн. Дніпра) В.В. Лучик розглядає, услід за З. Бабицом, на основі балто-герман. *rava* < і.-є. **rōu-* ‘спокійний’ (С. 396). Ці назви мають слов’янську етимологію — континуанти псл. **rōva* < **rovъ* < **ryti* (див. з оглядом неслов’янських версій [4: 18–19]).

45. Для гідроніма *Ромén* (бас. Дніпра) дослідник припускає неслов’янське походження, порівнюючи основу *Ром-* з балт. *ramus*, *romus* ‘тихий, спокійний’ (С. 406–407). Назву р. *Ромен* можна пояснювати як фонетично видозмінену форму (трансформація анлаута) від **Кромьн-* (пор. схожий процес в укр. діал. *рінка* ‘різновид глиняної каструлі’ < *кринка*) < псл. **krotъnъ(jь)* [69: 230–231].

46. В основі лімноніма *Саф’ян* (*Сап’ян*) на Одещині автор вбачає тюрк. *сафйан* ‘коник’, відновлюючи таку мотиваційну ознаку для основи зазначеного гідроніма — ‘насиченість заплави відповідними комахами’ (С. 416). Етимологія непереконлива із семантичного погляду. Відома етимологія цієї назви від тюрк. *saf* ‘чистий’ і *уап* ‘бік, сторона’ [13: 77].

47. Ойконім *Скалат* на Тернопільщині витлумачено як дериват від географічного терміна *скала*, оформленого болг. артиклем чол. р. *-т-* (С. 431). Пропонована версія не обґрунтована: не наведено схожих утворень із болг. артиклем *-т-* в інших регіонах (із південнослов’янським впливом) України, у зв’язку з чим не доведено болгарськомовного впливу на формування ойконімікону Західної України, зокрема Західного Поділля. На нашу думку, назву нп *Скалат* можна пояснювати як результат онімізації короткого прикметника **скалат* < *скала* ‘скеля’ + *-ат-* (цей суфікс вказував на специфіку ознаки, вираженої твірною основою).

48. Етимологізуючи назву р. *Сквира* (бас. Росі), мовознавець, услід за І.М. Желєзняк, доводить її балтійське походження (С. 432). На наш погляд, гідронім *Сквира* можна пояснювати на слов'янському ґрунті як континуант псл. **skvira*, на що вказує споріднена апелювативна лексика: укр. *скві́ра* 'снігова буря' [16 VI: 431], діал. (поліськ.) *скві́ра* 'раптовий дощ із шквалістим вітром' [34: 196] < псл. **skvir-* [18 VI 6: 431], пор. також інослов'янський аналог — чеський топонім *Skvira* < *skvirati* [78: 55]. Семантику відновленого **skvira* як твірного апелюватива для гідроніма (топоніма) *Сквира* мотивувала ознака, пов'язана з дією 'крутити, кипіти', що не суперечить логіці номінації гідрооб'єктів із швидкою (бурхливою) течією.

49. Назву с. *Смига* на Ровенщині (Рівненщині?) мовознавець етимологізує на основі гіпотетичного **смига* як варіанта діал. *шмига* 'дощечка, що слугує кутоміром при набиванні млинового каменя' (С. 436). Малоімовірна етимологія з погляду мотивації семантики топонімооснови. Щоправда, В.В. Лучик допускає можливість пояснення ойконіма *Смига* у зв'язку з контактним гідронімом *Смижаль* (С. 437), основу *Смиж-* якого В.П. Шульгач зближує зі *Смуж-* (чергування *ou: ū*) < *смига* 'водна поверхня серед болотистої трясовини' [68: 20]. Таке пояснення неостаточне. На наш погляд, назву *Смига* можна етимологізувати в системі лексики гнізда псл. **smugati* 'швидко рухатися' [16 VI: 446] або **s̆mig-* < **migati* 'швидко рухатися', 'тремтіти, трястися', 'блищати' [74 XVIII: 16–28].

50. Розгляд гідроніма *Стіна́вка* (бас. Стрия) лише на основі діал. *сті́на* 'літня вівчарня в полі' (С. 450) звужує структурно-семантичні зв'язки гідронімооснови *Стин-*, яку можна пояснювати також і як: 1) результат еволюції давнішого **sty(d)nava* *'холодна річка' (< **sty(d)-nQti* + *-av(a)*, пор. укр. *сті́нути* 'холонути, остигати'), що добре угоджується з холодним температурним режимом гірських річок; 2) фонетично вторинну форму від **Стінава* < псл. **stěna* (укр. діал. *сті́на* 'крутий схил гори' [39: 250] > **stěnavā* 'річка, що тече між стінами-скелями', пор. чеську паралель — назву р. *Stěnavā*, яку пов'язують з псл. **stěna*: *'річка, застінена стрімкими скелями' [77: 50–62]; 3) рефлекс псл. **s̆tinava* (< **s̆tinati* + *-av(a)* [69: 187]) *'річка, що змиває (стінає) берегову лінію'.

51. Колишню назву поселення *Шикирликитай* (тепер смт *Суворова* на Одещині) автор слушно аналізує як генетично тюркську. Перший складник пов'язує з тюрк. *шыкыр* 'звук ляскання', а другий — з етнонімом *куитай* (С. 455). Таке пояснення структурних компонентів цієї назви, на нашу думку, малоімовірно насамперед з погляду їхнього семантичного неузгодження. У зв'язку з цим аргументованішою видається інша етимологія ойконіма *Шикирликитай* — на основі тюрк. *şekerli* 'цукровий, солодкий' [5: 145] і суміжного лімноніма *Китай*: 'місцевість із несолоною (солодкою) водою'. До речі, таку семантику для назви *Шикирликитай* відновлював і Ю.О. Карпенко [26: 193–194].

52. У назві р. *Су-Індол* (бас. Азовського моря) другий складник *Індол* В.В. Лучик порівнює з кримським хоронімом *Ан(а)дол* < тюрк. *Ан(а)-*

dolu ‘Мала Азія’ (С. 456). Переконливішою вважаємо етимологію складника *Идол* як фонетично адаптованого на тюркському ґрунті слов’ян. *Удол* < псл. **Qdolъ* ‘долина, яр, вибоїна’ [69: 201], пор. схожу зміну в гідронімі *Ингул* — результат тюркізації псл. **Qgъlъ* (С. 234).

53. Відгідронімний ойконім *Сучава* на території Румунії дослідник, услід за В.А. Никоновим, етимологізує у зв’язку з румун. *suci* ‘вити, вертити’ (С. 456). Лінгвістично обґрунтованіше тлумачення топоніма *Сучава* запропонував Ю.О. Карпенко: *Сучава* < **Сочава* < *сок*, *сочитися* [27: 280], пор. ще споріднений гідронім *Соча* в бас. Горині < псл. **Soča* [69: 252].

54. Назву м. *Тараща* на Київщині мовознавець розглядає як давнє утворення з посесивним суфіксом *-*j(a)* від демінутива *Тараско* або ж як онімізовану форму незасвідченого **тараща* ‘пруття, яким мостять дороги’ < *тáрас* ‘хмиз’ + суфікс збірності *-*ъje* (С. 464). Таке пояснення небездоганне: 1) від антропонімів із суфіксом -*к*- не творилися посесиви з формантом *-*ъjъ*. Від особового імені *Тараско* утворився б ойконім *Тарасков* > *Тарасків*; 2) фонетично і словотвірно не обґрунтовано зв’язку гіпотетичного **тараща* з *тáрас* ‘хмиз’. Цілком можливо, що ойконім *Тараща* < *таращ-* < *таращити* ‘тягти’ [62 IV: 23].

55. Гідронім *Тікич* автор виводить від **Тикич* < **тык-* < **тыкати* ‘встромляти, втикати’ (С. 473). На наш погляд, цей гідронім можна етимологізувати інакше, якщо основною для аналізу обрати форму *Тікич* (варіант *Тикич* фонетично вторинний до *Тікич* унаслідок ствердіння *т*). Це фонетичне явище ілюструє українська лексика, наприклад: *затéка* ‘приблуда, заволока’, *зáтич* ‘т. с.’ < *тік-* < **тéкати* ‘бігти, тікати’ [16 V: 578], які перебувають у структурно-семантичному зв’язку з *ті́ка* ‘волочитися’ [3: 351] < *тік-*) < псл. **těk-* ‘бігти’, пор. ще споріднені гідроніми *Тікач* у бас. Черемошу (< *тікати* ‘швидко тікати, бігти’ [11: 461–462]), *Стікич* у бас. Тетерева [54: 530].

56. Аналізуючи назву орооб’єкта *Тóвтри* (*Тóлтри*), В.В. Лучик надає перевагу неслов’янській етимології цього топоніма (імовірно, фракійсько-іллїрійське джерело; С. 474). Проте зазначений оронім пояснюють і на слов’янському ґрунті [67: 887; 71: 206].

57. Основу ойконіма *Трускавець* автор пов’язує з апелятивом *трус-сок* ‘дрібний хмиз, сухі тріски’ (С. 478). Таке пояснення малопереконливе, оскільки ґрунтується на випадковому формальному співзвуччі ойконімооснови *Труск-* і лексеми *трус(о)к*. Назва *Трускавець* зберігає архаїчну основу *Трускав-* < псл. **truskav-* < **truskati* ~ **tryskati* ‘стрімко текти’ (варіант основи з *ũ* [33: 50–51]) < **trusk-*: **trysk-* на позначення ‘джерела, струмка’ [58: 224–225]. У цьому контексті ойконім *Трускавець* слід пояснювати як похідний (трансонімізація) від назви суміжно-го гідрооб’єкта *Трускавець* у бас. Стрия [54: 574].

58. Колишню назву м. *Тульчин* (Вінницька обл.) витлумачено як складну назву з компонентами *Нестор* (особове ім’я) і *вар* ‘укріплене село, замок, фортеця’ (С. 479). Насправді перший складник цього ойконіма *Нестер* — це поширена в пізньому середньовіччі назва *Дністра*

(пор., наприклад, фіксації XV ст.: на *нистрѣ*, *Niestr*, *Nestr* [54: 174]). Отже, *Нестервар* — це ‘фортеця, замок на Дністрі’.

59. Варіант *Гантурка* гідроніма *Турія* на Кіровоградщині потрактовано як дериват з основою **gъb-* ‘кривий, кривизна’ і географічним терміном *турка* ‘гирло річки’ (С. 479–480). На наш погляд, гідронім *Гантурка* можна етимологізувати як фонетично видозмінену форму від **Гоптурка* < **Обтурка* (форма з протетичним *г* й асимілятивним оглушенням *б > п*) < псл. **obturъka* з географічною семантикою, пор., наприклад: рос. діал. *отурка* ‘розворот, поворот судна, плоту під впливом течії, вітру’, на *отурку* *взять* ‘повернутися впоперек течії’ [74 III: 220–221].

60. Гідронім *Тясмин* В.В. Лучик етимологізує на основі псл. **тъsmenъ* > н.-луж. *tšmėń* ‘болотисте місце’, покликаючись на Д.Г. Бучка (С. 481–482). Поза увагою дослідника лишилася лінгвістично аргументована етимологія цієї назви, яку запропонувала О.П. Карпенко: *Тясмин* < *Тясмень* < псл. **těskmenъ* (> **těsmenъ*) < **těsknъjъ* ‘тісний’ [24: 52–59].

61. Назву печери *Угринь* на Тернопільщині автор пояснює (із певним застереженням) як посесив із суфіксом *-*jъ* від етноніма *угрин* ‘угорець’ або відповідного антропоніма, зауважуючи, що спелеонім не належить до давніх утворень періоду продуктивності суфікса *-*jъ* (С. 483). Такому твердженню дослідника суперечить назва печери *Домамир* у тому ж регіоні (тепер с. *Домаморич*), відома з 1241 р. як *Домамиря печера* [32: 119] < **Домамирjъ*. Щодо етимології назви *Угринь*, то її можна також трактувати як давнє утворення з архаїчним суфіксом *-*унъ* від псл. **Qgъra* / **Qgъrъ* із семантикою ‘кривизна, вигин’ (докл. про це див. [69: 202–203]).

62. Назву смт *Царичанка* (Дніпропетровська обл.) пояснено як трансонімізовану форму суміжного гідроніма, похідного від молд. *цара* ‘орний степ, поле, вигін’ + суфікс *-анка* (С. 498). Походження ойконіма *Царичанка* від контактного гідроніма не підлягає сумніву. Натомість малопереконлива етимологія гідроніма. На наш погляд, *Царичанка* — українізована форма (за аналогією до топонімів із формантом *-анка*) тюрк. *sarica* (у східнослов’янському звучанні — *сарича*) ‘жовтуватий’ [5: 141]. Інакше етимологізує гідронімні паралелі рос. *Царица* Р.М. Козлова — як континуанти псл. **sarica* < **sar-* < і.-є. **ser-* ‘текти, витікати’ [28: 186].

63. Гідронім *Церем* (бас. Горині) мовознавець виводить від первісного **Терем* (*т’ > ц* на білоруськомовному ґрунті) < *терем* ‘високий будинок, палац’, припускаючи також, як альтернативну версію, запозичення з балт. мов, пор. лит. гідроніми *Sėrmas*, *Sėrma* (С. 499). Відома й слов’янська етимологія цього гідроніма: *Церем* < **Черемъ* (субституція *ц/ч*) < псл. **Čertъ* [69: 60–61].

64. Назву гідрооб’єкта *Цир* (бас. Прип’яті) В.В. Лучик тлумачить як онімізовану форму укр. діал. *цир* ‘горюча сірка’ або (з огляду на варіант *Цюр*) як похідну від укр. діал. *цюріти* ‘дзюрити, текти, струмувати’ (С. 500). Етимологія цього гідроніма вже була предметом аналізу В.П. Шульгача, який виводить його від первісного *Черъ* / *Черь* < псл. **čerъ* (**čьrъ*) / **čerъ* (**čьrъ*) < і.-є. *(s)*ker-* ‘гнути, кривити’ [69: 63–64].

65. Гідронім *Ча́га* на Одещині автор вважає лексико-семантичним дериватом від фіно-угор. (самод.) *чага* ‘річка’, припускаючи перенесення назви річки із Зауралля в Північне Надчорномор’я (С. 501). Зауважимо, що гідронім *Чага* локалізований у регіоні, де відзначено багато генетично тюркських назв. Це може свідчити про його тюркське походження. Полісемантичний апелятив *чага* також поширений у тюркських діалектах. На цій підставі назву *Чага* можна зводити до тюрк. *чага* зі значенням ‘межа, кордон’ [48 III: 1843], пор. типологічно споріднені гідроніми *Гранічна*, *Гранічний*, *Межова́*, відзначених у тих регіонах, де укр. (слов’ян.) етнос межував із неслов’янським(и). Інакше етимологізує гідронім *Чага* Р.М. Козлова — як континуант псл. **Сьlga* [22: 251].

66. У поясненні гідроніма *Ягорлик* (бас. Дністра) не враховано лінгвістично аргуменованої етимології В.А. Бушакова, згідно з якою *Ягорлик* — дериват з атрибутивним суфіксом *-liq* від ногай. *yägör* ‘судак, сула’: ‘водойма, багата на сулу’ [5: 28].

Крім цього, у роботі трапляються стилістичні і правописні огріхи, а також неправильно перекладені російсько-українські конструкції, некоректно відновлені праслов’янські архетипи.

1. Недоречно вживати терміни *топооснова* (С. 229), *гідрооснова* (С. 292) у значенні ‘твірна основа топоніма чи гідроніма’. Слід надавати перевагу зрозумілішим з погляду змісту й словотвору лексемам *топонімооснова* й *гідронімооснова*.

2. Стилістично-правописні огріхи: *засвоєнні* краю (ст. Молокиш; С. 335), *сухарь* (у записі *сухарь з вівсяною кашею*; С. 142), *курільні* речі (С. 296), *ледарь* (С. 298), *яворів* (райцентр; С. 356), *Сімферопільський* р-н (ст. Плачуча Скеля; С. 380), *відсітність* (ст. Псел; С. 394), *лімпонім* (назва озера) (ст. Путрине; С. 395), *Хмельниц.* обл. (ст. Сатанів; С. 416), м. *Хмельник* на Вінниччині (С. 493), *Северодонецька* м/р (С. 141), *Северодонецьк* (С. 425). Правильно: *освоєнні* краю, *сухар*, *курильні* речі, *ледар*, *Яворів*, *Сімферопольський*, *відсутність*, *лімнонім*, *Хмельниц.* обл., *Хмільник*, *Сіверськодонецька* м/р, *Сіверськодонецьк*.

3. Неправильний переклад з російської на українську: *підбородок* (у записі *жирний підбородок*), *опухоль* (вжито для ілюстрації значення рос. *волдырь*; ст. Волинь; С. 134), *суровий* (для ілюстрації нім. *heis*; С. 146), *прижками* (ст. Лягушка; с. 313), *причудливий* (у записі *причудливої форми*; С. 182), *тростник*, *тростниковий* (для ілюстрації значення іменника *карча*; С. 238), *морщина* (ст. *Коктебель*; С. 273), *труднопрохідна* (ст. Котоп; С. 277), в *Мекке* (ст. Овідіополь; С. 358), *кошачих* (у записі *родини кошачих*; ст. Рись; С. 401), *челюстей* (російської печі; ст. Свиня; С. 418), *струїтися* (ст. Серет; С. 424), *пачкатися*, *маратися* (ст. Сиваш; С. 426), *вирублено* (у записі ...місце в лісі, де *вирублено ліс*; ст. Січня; С. 431). Правильно: *підборіддя*, *пухлина*, *суворий*, *стрибками*, *дивовижний* (чудернацький), *очерет*, *очеретяний*, *зморшка*, *важкопрохідна*, в *Меці*, *котячих*, *склепіння*, *струмувати (текти)*, *бруднитися*, *вирубано*.

4. Недогляди в реконструйованих праформах: **vydra* (С. 118), **Gnězdna* (С. 156), **ljati* ‘лити, ляти’ (С. 224), **koldьnica* (С. 273), **komarnьjь* (С. 275), **вьreti* ‘кипіти’ (ст. Овруч; С. 358), **okno* (ст. Окінка; С. 359), **plotnica* < **plotnь* (С. 381), **ustije* (ст. Севастьянівка; С. 421), **szličь* (ст. Слuch; С. 436), **jary(jь)*. Правильно: **vydьra* < **vydьrati* [69: 318], **Gnězdьna* < **gnězdьnьjь* < **gnězdo*, **ljati* [74 XVII: 80], **koldьnica* < **koldьnьjь*, **komarnьjь*, **вьrěti*, **okьno*, **plotьnica* < **plotьnь*, **ustьje*, **szlQčь*, **jarь(jь)*.

Викладені вище зауваження стосовно аналізу деяких топонімів чи мовного оформлення тексту незначні порівняно з великим обсягом справді науково проаналізованого матеріалу. Рецензент свідомий того, що, працюючи над такою проблемою, як походження, становлення і функціонування українських топонімів, складно було врахувати всі етимологічні версії щодо тлумачення тих чи тих власних географічних назв, уникнути окремих недоглядів. Сподіваємося, що викладені вище міркування й зауваження буде враховано, якщо автор вважатиме за доцільне, у новому, виправленому виданні праці «Етимологічний словник топонімів України». Отож чекаємо на нове видання цієї безперечно цікавої й актуальної праці.

1. *Аргатюк С.С., Сапожников І.В.* Минувшина багряних степів: Нариси з історії Овідіопольського району. — Одеса, 2007. — 568 с., 2 іл.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1876. — Т. I. — Ч. 6: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI—XVIII веке (1498-1795).
3. *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К., 1966. — 424 с.
4. *Богоедова Т.Н.* Славянские гидронимы с основой **reu-* // **rou-* // **ru-* // Актуальные вопросы славянской ономастики: М-лы III Междунар. научн. конф. (6–7 октября 2006 г.). — Гомель, 2006. — С. 12–24.
5. *Бушаков В.А.* Гідроніми *Єгорлик* — *Ягорлик* (**Yägörlük*) // Українська пропріальна лексика: М-ли наук. семінару (Київ, 13–14 вересня 2000 р.). — К., 2000. — С. 27–29.
6. *Бушаков В.А.* Лексичний склад історичної топонімії Криму. — К., 2003. — 226 с.
7. *Вавричин М.* Генеральна карта України Гійома Левассера де Боплана 1648 р. // Вавричин М. Відтворення України: історія, картографія, краєзнавство, біографістика / Упоряд. Н. Паславська, Н. Халак. — Львів, 2012. — С. 180–222.
8. *Вербич С.О.* Рец. на: Габорак М.М. Гідронімія Івано-Франківщини: Словник-довідник. Снятин: Прут-Принт, 2003. 284 с. // Студії з ономастики та етимології. 2005 / Відп. ред. В.П. Шульгач. — К., 2005. — С. 220–226.
9. *Вербич С.О.* Гідронімія басейну Середнього Дністра. Етимологічний словник. — Луцьк, 2009. — 236 с.
10. Волости и важнейшие селения европейской России (По данным обследования, произведенного статистическими учреждениями Министерства Внутренних Дел, по поручению Статистического Совета). Вып. VIII: Губернии Новороссийской группы. — С.-Петербург, 1886. — 157 с.
11. *Габорак М.М.* Гідронімія Івано-Франківщини: Етимологічний словник-довідник. — Вид. 2-е, доп., переробл., уточн. — Івано-Франківськ, 2010. — 564 с., 16 іл.
12. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів / Упоряд. І.Л. Бутич, М.І. Бутич, О.А. Купчинський та ін. / за ред. І.Л. Бутича та Ф.П. Шевченка. — К., 1970. — 659 с.

13. Гідроніми Нижнього Подністров'я / За ред. Ю.О. Карпенка. — К.; Одеса, 1981. — 112 с.
14. Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упоряд. М. Крикун, О. Піддубняк. — Львів, 2008. — 1219 с.
15. *Ельгорт Б., Нечай С., Приходько М.* Тернопільщина. Путівник. — Львів, 1968. — 190 с.
16. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. — К., 1982–2012. — Т. 1–6.
17. *Ліаді О.І.* Із слов'янської гідронімії: укр. *Велика Олба, Мала Волба* // Acta onomastica. — 2004. — R. XLV. — С. 7–11.
18. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Одеська область. — К., 1969. — 910 с.
19. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Тернопільська область. — К., 1973. — 640 с.
20. *Казлова Р.М.* Беларуская і славянская гідронімія. Праславянскі фонд. — Гомель, 2000. — Т. I. — 261 с.
21. *Казлова Р.М.* Беларуская і славянская гідронімія: Праславянскі фонд. — Гомель, 2002. — Т. II. — 264 с.
22. *Казлова Р.М.* Славянская гідронімія. Праславянскі фонд. — Гомель, 2003. — Т. III. — 362 с.
23. *Казлова Р.М.* Бел. *Вяда, Свяда*, руск. *Вяда* (арэал, фанэтыка, храналогія) // Беларуская анамастыка. Гісторыя і сучаснасць: М-лы Міжнар. навук. канф. (Мінск, 20 красавіка 2010 г.). — Мінск, 2010. — С. 39–44.
24. *Карпенко О.П.* Гідронімія етимологіі: *Тясмин* // Восточноукраїнський лінгвістический збірник / Отв. ред. Е.С. Отин. — Донецьк, 1999. — Вып. 5. — С. 52–59.
25. *Карпенко О.П.* Гідронімікон Центрального Полісся. — К., 2003. — 317 с.
26. *Карпенко Ю.А.* Топонімія болгарских сел Одесской области (вопросы топонимического взаимодействия языков) // Историческая ономастика / Отв. ред. А.В. Суперанская. — М., 1977. — С. 189–208.
27. *Карпенко Ю.О.* Праслов'яни в Українських Карпатах: свідчення гідро- та оронімії // Мовознавство: Доп. та повід. на IV Міжнар. конгресі українців / Відп. ред. В.В. Німчук. — К., 2002. — С. 278–282.
28. *Козлова Р.М.* Славянская гидронимия. Праславянскі фонд. — Минск, 2006. — Т. IV. — 310 с.
29. *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI — XVIII століттях: Статті і матеріали. — Львів, 2008. — 412 с.
30. *Крикун М.* Документи Брацлавського воєводства 1566–1605 років // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. — Львів, 2011. — Вип. 46. — С. 375–410.
31. *Крикун М.* Документи Брацлавського воєводства 1566–1605 років // Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. — Львів, 2012. — С. 92–142.
32. *Купчинський О.А.* Двочленні географічні назви України на *-jь // Питання історії української мови / Відп. ред. Л.Л. Гумецька. — К., 1970. — С. 101–129.
33. *Куркина Л.В.* Славянские этимологии // Этимология. 1994–1996 / Отв. ред. О.Н. Трубачев. — М.: Наука, 1997. — С. 46–57.
34. *Лисенко П.С.* Словник поліських говірок. — К., 1974. — 260 с.
35. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. — К., 2005. — 600 с.
36. *Лучик В.В.* До питання про укладання «Короткого етимологічного словника топонімів України» // Studia Slovakistica. Вип. 10: Ономастика. Топоніміка / Упоряд. і відп. ред. С. Пахомова, Я. Джоганик. — Ужгород, 2009. — С. 115–122.
37. *Ляскоронский В.* Карта Подольского воеводства // Ляскоронский В. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв. относящиеся к Южной России. — К., 1898. — 38 с., 5 к.
38. *Маринич А.М.* Украинские Карпаты // Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. — К., 1985. — С. 180–198.
39. *Марусенко Т.А.* Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье: Лінгвістика. Археологія. Топоніміка / Отв. ред. Н.И. Толстой, В.В. Мартынов. — М., 1968. — С. 206–255.

40. Масенко Л.Т. До походження назви Бершадь // Мовознавчі студії / Відп. ред. Г.М. Колесник. — К., 1976. — С. 49–52.
41. Масенко Л.Т. Тюрксько-українські взаємозв'язки і паралелі // Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках / Відп. ред. О.С. Стрижак. — К., 1981. — С. 162–180.
42. Новикова Ю.М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини. — Донецьк, 2007. — 996 с.
43. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2-х ч. — К., 1984.
44. Орел В.Э. Гидронимия славяно-восточнороманского пограничья: бассейн Днестра // Общеславянский лингвистический атлас: М-лы и исследований. 1988–1990. — М., 1993. — С. 156–166.
45. Отин Е.С. Топонимия Донетчины. — Донецк, 2013. — 118 с.
46. Павлюк М.В. Назви річок Дністро-Бузького межиріччя, їх будова та лексико-семантична характеристика // Тези III Республ. ономаст. (гідронімічної) конф. — К., 1965. — С. 44–48.
47. Преображенская Н.М. Об одной диалектной черте говоров Белоруссии (к вопросу о рефлексах *ѣ (а', ја) в восточнославянских языках // Проблемы истории и диалектологии славянских языков. — М., 1971. — С. 212–218.
48. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. — СПб., 1893–1911. — Т. I–IV.
49. Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: у 2-х т. — Львів, 2007.
50. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. 14. Новороссия и Крым. Природа. Население. Замечательные населенные места и местности / Под ред. В.П. Семенова-Тянь-Шанского. — Харьков, 2011. — VIII, 983 с.; 144 илл.; 10 карт.
51. Серета А. Силистренско-очаковскія еялет през XVIII — нач. на XIX в.: Административно-териториально устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие. — София, 2009. — 262 с.
52. Слободенюк Н.П., Логвінов В.О. Браїлів // Антоноук М. Через віхи історії. — Вінниця, 2006. — Ч. I. — С. 242–275.
53. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. — Чернівці, 2005. — 688 с.
54. Словник гідронімів України / Ред. колегія: А.П. Непокупний, К.К. Цілуйко, О.С. Стрижак. — К., 1979. — 780 с.
55. Словник української мови XVI — XVII ст. / Відп. ред. Д.Г. Гринчишин, М. Чікало. — Львів, 1994–2010. — Вип. 1–15—.
56. Списки населенных мест Российской империи, сост. и изд. Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. III. Бессарабская область. Список населенных мест по сведениям 1859 года. — СПб., 1861. — 86 с.
57. Тарифа подымной подати воеводства Брацлавского, 1629 года // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1890. — Т. II. — Ч. 7: Акты о заселении Юго-Западной России. — С. 394–412.
58. Трубочев О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках (Этимология и опыт групповой реконструкции). — М., 1966. — 416 с.
59. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинского. — Каменец-Подольск, 1901. — 1065 с.
60. Україна: Адміністративно-територіальний устрій (станом на 1 січня 2012 р.) / Заг. ред. В.О. Зайчука; відп. ред. Г.П. Скопненко. — К., 2012. — 784 с.
61. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. Видання перше. — К., 1947. — 1064 с.
62. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1964–1973. — Т. I–IV.
63. Херсонская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года / Ред. Л. Майков. — СПб., 1868. — 189 с.
64. Худаиш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (відапелятивні утворення). — К., 2006. — 452 с.
65. Чебан И.Н. Краткая история Бессарабии и бессарабских болгар (Пустая Сихитика, Онглос, Онгыл, Буджак и с 1813 г. — Бессарабия). — Измаил, 2009. — 300 с.

66. Чучка П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник. — Ужгород, 2011. — 432 с.
67. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / Перекл. з англ. С. Вакуленко, А. Даниленко. — Харків, 2002. — 1054 с.
68. Шульгач В.П. Гідронімія басейну Стиру. — К., 1993. — 144 с.
69. Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). — К., 1998. — 368 с.
70. Шульгач В.П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. — К., 2001. — 189 с.
71. Шульгач В.П. Miscellanea toponimica Carpathica // Студії з ономастики та етимології. 2004 / Відп. ред. О.П. Карпенко. — К., 2004. — С. 204–211.
72. Шульгач В.П. Старожитня гідронімія України і праслов'янський ономастичний континуум // Мовознавство. — 2008. — № 2–3. — С. 50–61.
73. Шульгач В.П. Из восточнославянской гидронимии. 2 // Актуальные проблемы лингвистики: сб. ст. по итогам Междунар. научн. конф. (20–22 ноября 2013 г.). — Сургут, 2013. — Вып. 7. — С. 153–158.
74. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под ред. О.Н. Трубачева, А.Ф. Журавлева. — М., 1974–2014. — Вып. 1–39—.
75. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Рэд. В.У. Мартынаў, Г.А. Цыхун. — Мінск, 1978–2010. — Т. 1–13—.
76. Czapl A. Nazwy miejscowości historycznej ziemi Lwowskiej. — Lublin, 2011. — 327 s.
77. Domański J. Řiční jméno Stěnava a jeho paralely // Acta onomastica. — 2001. — R. XLI–XLII. — S. 50–62.
78. Hengst K. Gedanken zur Erklärung des tschechischen Ortsnamens Cheb // Onomastica Slavogermanica. XXV. — 2008. — Bd 80. — H. 5. — S. 51–57.
79. Kuraszkiewicz W. Nazwa rzeki Prypeć // Slavia orientalis. — 1968. — T. XVII/3. — S. 339–342.
80. Rospond S. Ze studiów nad polską toponomastyką IX. Gniezno // Język polski. — 1961. — T. XLI/5. — S. 341–342.
81. Rymut K. Nazwiska polaków. Słownik historyczno-etymologiczny. — Kraków, 1999–2001. — T. I–II.
82. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. — Warszawa, 1880–1902. — T. I–XV.
83. Słownik języka polskiego / J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. — Warszawa, 1900–1927. — T. I–VIII.
84. Slovník slovenských nářečí / Ved. red. J. Ripka. — Bratislava, 1994–2006. — T. I–II.
85. Źródła dziejowe. T. XX. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym / Opis. A. Jabłonowskiego. — Warszawa, 1894. — T. IX: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów–Braclaw). — Dz. I. — 187s., XXVI.
86. Źródła dziejowe. T. XVIII. Cz. II. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym / Opis. A. Jabłonowskiego. — Warszawa, 1903. — T. VII. — Cz. II: Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona. — 491 s., 33.

Святослав ВЕРБИЧ

Інститут української мови НАН України, м. Київ

Статтю отримано 27.03.2015

Svyatoslav Verbych

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

A NEU PUBLICATION FROM UKRAINIAN ONOMASTIC LEXICOGRAPHY

Book review on: Luchyk V.V. Etymological dictionary of Ukraine's toponyms. — K. : Academia, 2014. — 544 p. (in Ukraine).

Key words: etymology, dictionary, toponym, origin, appellative, proper name.

УДК 811.161.2'367.33

**ГОЛОВНИЙ КОМПОНЕНТ
ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ
СЕМАНТИЧНОГО СИНТАКСИСУ**

**Коваль Л. М. Семантико-синтаксична основа
головного компонента односкладних речень
в українській мові : [монографія] / Л. М. Коваль. —
Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. — 316 с.**

У сучасній граматичній науці традиційне формально-синтаксичне вивчення компонентів речення істотно розширили нові підходи, серед яких домінує між'ярусний підхід, виокремлення якого вможливила розроблена І.Р. Вихованцем та його послідовниками концепція речення як багатовимірної синтаксичної одиниці. Спираючись на її засади, дослідники аналізують співвідношення між одиницями різних рівнів речення, передусім формально-синтаксичного та семантико-синтаксичного. На сьогодні в українському мовознавстві методика міжрівневого аналізу синтаксичних категорій системно ще не опрацьована. У цьому зв'язку актуальним і перспективним є встановлення системи кореляцій головного компонента односкладного речення як формально-синтаксичної категорії з відповідними семантико-синтаксичними категоріями. Зазначеній теоретичній проблемі присвячено монографію «Семантико-синтаксична основа головного компонента односкладних речень в українській мові» Л.М. Коваль. Її чітко і самодостатньо структуровано за науковою проблематикою. У першому розділі запропоновано загальний огляд широкої лінгвістичної літератури, зреферовано теоретичні інтерпретації різних типів односкладних конструкцій. Саме тому читач дістає

© М.І. НАВАЛЬНА, 2015

зможу глибоко ознайомитися з тими питаннями формально-синтаксичної теорії односкладних речень, на яких ґрунтуватиметься семантико-синтаксичний аналіз їхнього головного компонента в наступних розділах монографії.

Категорію односкладності вперше досліджено в контексті семантичного синтаксису. На основі аналізу власне-семантичної структури речення, сформованої предикатом і його аргументами, обґрунтовано семантичну двокомпонентність формально односкладного речення, що послугувало підставою для логічного висновку авторки про розмежування односкладних і двоскладних конструкцій тільки на рівні формально-синтаксичної структури простих речень, тоді як на рівні власне-семантичної та семантико-синтаксичної структури такі конструкції потрактовано як двокомпонентні.

Обсяг категорії односкладності визначено, зважаючи на вчення про нульові головні компоненти речення та на висновок мовознавців про частиномовний статус інфінітива як міжчастиномовної форми, що постала внаслідок синтаксичного ступеня субстантивації особово-часових та особово-способових форм дієслова. Це дало змогу дослідниці переконливо аргументувати належність конструкцій із суб'єктною семантико-синтаксичною валентністю предиката, за якою закріпилося нульове вираження підмета (так званих означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових), до двоскладних речень, а конструкції з головним компонентом, експлікованим сполученням інфінітива зі зредукованим чи вербалізованим словом модальної семантики, кваліфікувати як самостійний тип односкладних конструкцій. З огляду на це категорію формально-граматичного односкладного речення репрезентовано дієслівним, іменниковим, інфінітивним та прислівниковим різновидами.

У монографії чітко розмежовано головні компоненти простої і складеної будови дієслівного та різних видів іменникових односкладних речень української мови, з'ясовано їхнє морфологічне вираження. Послідовно простежено залежність семантико-синтаксичного корелята головного компонента односкладного речення від цих двох чинників.

Основну увагу в рецензованому дослідженні зосереджено на аналізі симетричного та асиметричного зв'язку формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак головного компонента простої та складеної будови односкладних конструкцій. На противагу попереднім дослідженням, тут семантико-синтаксичним відповідником головного компонента односкладного речення визначено досить широкий спектр предикатних компонентів та предикатно-предикатних структур семантико-синтаксичного ярусу речення. Зокрема, семантико-синтаксичним корелятом головного компонента дієслівних односкладних конструкцій визнано предикати стану, предикати процесу, предикатно-предикатні та предикатно-біпредикатні структури. Виділяючи предикатно-предикатні (с. 133–168) та предикатно-біпредикатні структури (с. 168–172), авторка

спирається на теоретичні засади, сформовані в працях українських дослідників семантичного синтаксису (І. Вихованця, К. Городенської, В. Олексенка, Л. Колібаби та ін.), передусім на ті, відповідно до яких розмежують основний і супровідний предикати, що мають у формально-синтаксичній структурі речення синтетичних та аналітичних репрезентантів.

Використання засад семантичного синтаксису дало змогу по-новому схарактеризувати також семантико-синтаксичні кореляції головного компонента іменникових односкладних речень. Крім предикатної синтаксеми, його базовими відповідниками визначено семантично елементарне речення, семантично неелементарне речення, двоє семантично елементарних речень, поєднання семантично елементарного речення й базового словосполучення, сформованого з двокомпонентної предикатно-аргументної структури — непередикатного аргумента, співвідносного здебільшого з носієм фізичного стану семантично елементарного речення, і супровідного предиката з квантитативним значенням.

Заслугує на увагу широкий діапазон моделей семантично елементарних та семантично неелементарних речень, співвідносних із головним компонентом іменникових односкладних конструкцій. Дослідниця встановила їх залежно від семантико-синтаксичного змісту іменників у ролі головного компонента. Розмежовано головні компоненти, експліковані непередикатним, предикатним та предикатно-непередикатним іменником. Специфіку кореляцій формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак таких іменників докладно проаналізовано відповідно в номінативному, генітивному та вокативному односкладних іменникових реченнях.

Авторка запропонувала також новий підхід до з'ясування особливостей між'ярусних кореляцій головного компонента односкладного речення, вираженого предикатно-непередикатними іменниками, що є трансформами базових елементарних речень у відповідній семантико-синтаксичній позиції речення, та демінутивними й аугментативними іменниками як конденсатами базових словосполучень. Цей підхід ґрунтується на застосуванні механізму формування дериватів на засадах категорійного словотвору. Зокрема використано методологічні засади виділення категорій суб'єкта дії і суб'єкта стану як словотвірних категорій, в основі яких лежить семантико-синтаксичне значення субстантивного непередикатного компонента, що дало змогу виявити широкий набір предикатно-аргументних структур, на базі яких сформовані предикатно-непередикатні іменники української мови. Використання такого підходу вможливило встановлення базового компонента не лише головного члена речення, а й семантико-синтаксичної основи його іменникового виразника.

Монографія Л. М. Коваль «Семантико-синтаксична основа головного компонента односкладних речень в українській мові» — актуальна, новаторська, теоретично вагома праця. Методологічні засади аналі-

зу категорії головного компонента односкладного речення в між'ярусних співвідношеннях і зроблені узагальнення слугуватимуть підґрунтям для подальших наукових студій, присвячених проблемі багатовимірності речення та синтаксичним категоріям, дадуть змогу по-новому потрактувати традиційні лінгвістичні проблеми, що стосуються категорійної системи мови загалом.

Марина НАВАЛЬНА
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»,
м. Переяслав-Хмельницький

Статтю отримано 04.06.2015

Maryna Navalna

Grygoryi Skovoroda Pereyaslav-Khmelnytskyi
State Pedagogical University, Pereyaslav-Khmelnytskyi

THE MAIN COMPONENT OF ONE-MEMBER SENTENCE
IN THE APPROACH OF SEMANTIC SYNTAX

Book review on: Koval L.M. Semantic-syntactic base of the main component of one-member sentences in the Ukrainian language : [monograph] / L.M. Koval. — Vinnytsia : «Nilan-LTD», 2015. — 316 p. (In Ukraine)

УДК 811.16'373.7(092)'В. Мокієнко'

Наталія Венжинович

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», м. Ужгород

ПОДВИЖНИК ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ (до 75-річчя від дня народження професора Валерія Мокієнка)

Стаття присвячена опису наукового доробку визначного європейського вченого — доктора філологічних наук, професора кафедри слов'янської філології філологічного факультету Санкт-Петербурзького державного університету Валерія Михайловича Мокієнка. Представлено його величезний внесок у дослідження з русистики, богемістики, слов'янської діалектології, зіставного мовознавства, соціолінгвістики, ономастики, етнолінгвістики, а також проблем україністики. Відзначено, що головна сфера його наукових зацікавлень — слов'янська фразеологія в її сучасному стані та історичній ретроспективі.

Ключові слова: професор В.М. Мокієнко, слов'янська фразеологія, походження слов'янської фразеології, структурно-семантична модель фраземи, лексикографічна повнота опису.

Валерій Михайлович Мокієнко — доктор філологічних наук, професор кафедри слов'янської філології філологічного факультету Санкт-Петербурзького державного університету, головний науковий співробітник Інституту філологічних досліджень, професор Інституту славістики Ернст-Морітц-Арндт-Університету в м. Грайфсвальд (Німеч-

чина), Голова Фразеологічної комісії при Міжнародному комітеті славістів.

Народився майбутній професор у м. Керч (Автономна Республіка Крим) 16 лютого 1940 року в родині Михайла Онисимовича та Степаниди Федорівни Мокієнків. Протягом 1947–1956 років навчався в чоловічій гімназії № 1 у м. Ізмаїл Одеської області. У 1956–1957 роках у зв'язку з переїздом батьків навчався й закінчив середню школу № 62 в Ленінграді.

1959 року вступив до Ленінградського державного університету на слов'янське відділення філологічного факультету, вивчав чеську мову й літературу. 1964 року завершив навчання в університеті, здобувши фах «філолог-славіст, перекладач з чеської мови, викладач російської мови та літератури». Із 1964 року — аспірант кафедри слов'янської філології. 1969 року успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Лінгвістичний аналіз місцевої географічної термінології». Його науковими керівниками були проф. Б.О. Ларін, проф. Г.О. Ліліч і проф. Н.І. Толстой.

1977 року він захистив докторську дисертацію на тему «Протириччя фразеології і її динаміка». У ній проф. В.М. Мокієнко показав динамічну взаємодію суперечливих властивостей фразеологічної системи, розкрив механізм фразеотворення, а головне — запровадив і розвинув поняття структурно-семантичної моделі фразеологічних одиниць. Метод моделювання дозволяє при зіставленні даних споріднених і неспоріднених мов і діалектів виявити спільність фразем не тільки в слов'янських мовах, а й у мовах інших систем. Нині цю методику моделювання використовують фразеологи багатьох країн світу [3].

Із 1966 року — асистент, із 1972 року — доцент, із 1979 року — професор кафедри слов'янської філології. Із 1979 р. — декан і професор факультету російської мови як іноземної, завідувач кафедри російської мови для іноземних студентів гуманітарних факультетів. Із 1990 р. і до нині — професор кафедри слов'янської філології.

Основними напрямками наукової і педагогічної діяльності проф. В.М. Мокієнка є славістика (зокрема русистика, україністика, богемістика), етнолінгвістика, зіставне мовознавство й слов'янська діалектологія, лексикографія і лексикологія, фразеологія і ономастика. Особливе місце у творчій лабораторії професора посідають проблеми взаємодії мови й культури, він активно досліджує історичне походження слов'янської лексики й фразеології. Як останній вихованець Б.О. Ларіна В.М. Мокієнко невтомно втілює в життя два основні принципи свого вчителя: принцип лексикографічної повноти опису й принцип поліфонічної семантизації слова.

Зіставлення різномовного матеріалу викликало інтерес ученого до слов'янської історичної фразеології, а результати досліджень відображені, зокрема, у таких працях: «В глубь поговорки» (1975; 1989; 1999; 2005), «Образы русской речи» (1986; 1999), «Загадки русской фразеологии»

(1990; 2007), «От Авося до Ятя» (1998; 2003; 2006). У новому виданні словника М. І. Міхельсона «Русская мысль и речь. Свое и чужое» (1994) розміщена передмова та історико-етимологічні етюди В.М. Мокієнка.

Дослідницька діяльність В. М. Мокієнка, безпосередньо відтворена в його монографіях і статтях, органічно пов'язана з лексикографією. У процесі укладання різнопланових словників учений та його однодумці дотримуються таких принципів: творче переосмислення теоретичних положень і конкретних лінгвістичних спостережень і висновків стосовно аналізованого матеріалу в працях своїх попередників; розробка концепції словника відповідно до актуальних проблем сучасної науки і реального становища словникової справи в ній; створення науково обґрунтованої мовної бази словника; скрупульозність семантико-стилістичного опису слова чи виразу з виходом у його історію та етимологію; створення відповідного творчого колективу, здатного вирішувати великі завдання. Це принципи ларінської школи лексикографії, які забезпечують значущі наукові результати словникової роботи.

1999 року в Санкт-Петербурзі виходить книжка трьох авторів — О.К. Біріха, В.М. Мокієнка та Л.І. Степанової «Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник». В.М. Мокієнко називав це видання «гібридом бібліографічного покажчика зі словником»: це проявилось вже в назві книжки (*словник* і водночас *довідник*) і в змісті словникової статті (кожна з історико-етимологічних версій фразеологізму супроводжується розгорнутою бібліографічною довідкою).

Особливе місце в творчому доробку вченого посідає «Большой словарь русских поговорок» (Москва, 2013), підготовлений до друку разом із Т.Г. Нікітіною, — автори кілька десятиліть збирали матеріал із різних джерел, залучаючи записи сучасного мовлення і відповіді на запитання спеціальної анкети. Словник містить 40 тисяч приказок. Підготовлений тими ж авторами «Большой словарь русских народных сравнений» (Москва, 2008) ґрунтовно відтворює образність російської мови: він містить 45 тисяч порівняльних зворотів різних типів із різних джерел. Джерелами словника стали: тлумачні нормативні словники і словники жаргонного та діалектного мовлення, зокрема двомовні, збірки прислів'їв та приказок XVIII—XXI століть. «Большой словарь русских пословиц» (Москва, 2010) — завершальний том фразеологічної трилогії, укладений у співпраці з Т.Г. Нікітіною та О.К. Ніколаєвою. Він містить близько 70 тисяч прислів'їв, які, на відміну від приказок, є закінченими синтаксичними текстами з побутовим, повчальним, філософським смислом [4].

До матеріалів своїх праць В.М. Мокієнко залучає і факти української мови. Українській проблематиці він присвятив статті «Спроба системного етимологічного аналізу українських фразеологізмів» (1974), «Фразеологія в лемківських говірках Східної Словаччини» (1990); «Значення української мови для славістики» (1996); «Українська мова у світлі славістичної проблематики» (1998); «Значення української пареміології

для історико-етимологічного аналізу слов'янських прислів'їв і приказок», «До проблеми мовної політики в Україні» (2001), «Українська етнофразеологія в загальнослов'янському висвітленні» (2002) тощо [2].

Великою честю для нас було запрошення до авторського колективу, який упродовж кількох років під керівництвом проф. В.М. Мокієнка працював над укладанням шестимовного словника «Лепта библейской мудрости», що побачив світ наприкінці 2014 року. Це видання — один із конкретних результатів роботи над міжнародним проектом «Bible and Christianity in Phraseology», мета якого — системне й комплексне лінгвістично послідовне зіставлення біблійних виразів в українській, російській, білоруській, словацькій, німецькій та англійській мовах. В.М. Мокієнко скеровував укладачів подавати максимально точно покликання на відповідні тексти з Біблії всіма шістьма мовами, щоб продемонструвати схоже й відмінне у зіставляваному мовному просторі. Одним із найвагоміших критеріїв відбору мовного матеріалу став культурологічний. У представлене видання ввійшли ті біблеїзми, які найяскравіше відображають текст Біблії в її лінгвокультурологічній ретроспективі. Як і В.М. Мокієнко, вважаємо, що це дає читачам багатий матеріал для поглиблення їхнього лінгвокраїнознавчого пізнання, а також для співвіднесення національного сприйняття Святого Письма з його джерелом — текстами Біблії національними мовами. Наявність біблеїзмів у зіставляваних мовах демонструє їхній потужний загальнолюдський і власне національний культурологічний, а також мовний потенціал, переконливо засвідчує нетлінність духу й букви Книги книг [1].

Фразеологічний семінар при Міжкафедральному словниковому кабінеті ім. проф. Б.О. Ларіна, заснований В.М. Мокієнком 1977 року, нині активно працює, ставши міжнародним центром дослідження слов'янської фразеології і пареміології. Спочатку в нього входила група аспірантів і студентів В.М. Мокієнка, яких цікавили проблеми слов'янської та європейської фразеології та фразеографії. З 1980 року в семінар активно влилася група аспірантів-русистів факультету російської мови як іноземної, з'явилися аспіранти й колеги з різних країн (України, Білорусі, Чехії, Словаччини, Польщі, Болгарії, Сербії, Хорватії, Австрії, Німеччини, США, Іспанії тощо). Написано й захищено понад 50 кандидатських дисертацій, а деякі члени семінару (О. Біріх, О. Зінов'єва, В. Коваль, Л. Кругликова, Т. Нікітіна, І. Подюков, О. Рогальова, Л. Степанова, В. Супрун) захистили докторські дисертації і стали професорами, завідувачами кафедр.

Одне з головних завдань семінару — організація широких обговорень актуальних проблем фразеології, лексикографічних проектів, круглих столів, конференцій різного масштабу. Практикуються так звані «віїзні семінари» в різні міста й країни. Матеріали всіх цих наукових заходів практично завжди публікуються.

Із 1978 року В.М. Мокієнко — член Фразеологічної комісії при Міжнародному комітеті славистів, а з 2003 року — Голова цієї комісії. Коорди-

натор цього комітету професор С. Гайда зазначає, що Фразеологічна комісія під керівництвом проф. В.М. Мокієнка є одним із найактивніших центрів славістики і в плеяді 28 міжнародних комісій вирізняється яскравістю досліджуваної проблематики, частотою організованих спільних конференцій, і — що, напевно, найважливіше для міжнародного наукового співробітництва — духом колегіальності і дружби, що пов'язує як членів комісії з різних країн, так і регулярних учасників спільних дослідницьких проєктів, конференцій, симпозіумів, семінарів тощо. Цей дух зберігається й нині, і саме він забезпечує постійну й ефективну взаємодію фразеологів-славістів усієї Європи. Така взаємодія приносить вагомі фразеологічні плоди. Однією з домінант діяльності Фразеологічної комісії під головуванням проф. В.М. Мокієнка стало проведення масштабних міжнародних конференцій. Протягом менш як 30 років її існування комісія організувала понад 50 конференцій і симпозіумів, присвячених різним аспектам слов'янської фразеології, побачили світ збірники їх матеріалів і тез [4].

Тільки протягом останнього часу за результатами роботи представницьких міжнародних наукових форумів видано і представлено ґрунтовні колективні монографії у Будапешті («*Voda* в славянській фразеології и пареміології». Коллективная монография: В 2 т. / Науч. ред. Андраш Золтан, Олег Федосов, Сабольч Янурик. — Budapest: TINTA KÖNYVKIADÓ, 2013. — 744 с.); Мінську («Национальное и интернациональное в славянской фразеології». Коллективная монография. XV Международный съезд славистов. Минск, 20–27 августа 2013 г. / отв. ред. Х. Вальтер, В. М. Мокиенко. — Greifswald, 2013. — 276 с.); Грайфсвальді («*Die slawische Phraseologie und die Bibel*». Kollektivmonographie. Redaction: Harry Walter (Greifswald), Valerij M. Mokienko (Sankt-Petersburg), Dana Baláková (Ružomberok). — Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald, 2013. — 205 с.).

У цій воістину подвижницькій праці на ниві науки проф. В. М. Мокієнку допомагають його учні, колеги, вчені з різних країн, об'єднані прагненням дослідити незвідане. Практично завжди поруч із ним його заступник по роботі у Фразеологічній комісії відомий професор-славіст із університету м. Грайфсвальда в Німеччині Гаррі Вальтер.

Із 1996 року проф. В. М. Мокієнко є членом Європейської асоціації з фразеології — «ЄВРОФРАЗ», а також асоціації українців Німеччини, з 2000 р. — установчий член Міжнародної Асоціації білорусистів. Відомий учений є також організатором та учасником багатьох міжнародних конференцій, присвячених проблемам слов'янської фразеології та лексикографії. Зокрема, він був доповідачем на більшості Конгресів славістів починаючи з 1978 року (Загреб, Київ, Краків, Любляна, Мінськ та ін.) і Конгресів МАПРЯЛ (Братислава, Москва, Прага, Регенсбург, Варна тощо), виступав на більшості міжнародних конференцій з проблем фразеології і пареміології: в Будапешті, Варшаві, Гданську, Опольє, Парижі, Щецині, Оломоуці, Ружомберку, Пскові, Костромі, Гомелі, Сімферополі, Магнітогорську, Санкт-Петербурзі та ін.

В.М. Мокієнко очолював чи був учасником різних наукових проєктів у Німеччині, Іспанії, Росії. Славний учений був організатором «Українікуму» — науково-педагогічного форуму, присвяченого дослідженню і викладанню української мови й культури. Протягом шести років (1995–2001) «Українікум» фінансово підтримувався «Bosch-Stufung», потім — «Krupp-Stufung».

Професор В.М. Мокієнко успішно поєднує плідну наукову роботу з педагогічною. Його лекції і семінари не тільки дають цікаву й корисну інформацію, але й захоплюють студентів перспективою наукової роботи. Він завжди відкритий для наукового спілкування. Нині на сайті Міжнародного фразеологічного семінару розміщені його ґрунтовні відеолекції, які вражають кожного, хто їх слухає й дивиться, глибиною ерудиції неперевершеного лектора і простотою викладу.

В.М. Мокієнко є автором близько 1100 публікацій у галузі лінгвістики. Він друкується в таких журналах, як «Вопросы языкознания», «Славяноведение», «Филологические науки», «Мовознавство» та ін.

Серед найвагоміших праць — 15 монографій, 34 словники, 7 підручників, серед них також, крім зазначених вище: «Славянская фразеология» (М., 1980; 1989); «Чешский язык» (Л., 1978); «Словарь русской бранной лексики (матизмы, обцензизмы, эвфемизмы с историко-этимологическими комментариями). А-А — ЯЯ» (Berlin, 1995); «Фразеологизмы в русской речи. Словарь» (співавт.: А. М. Мелерович) (М., 1997; 1999); «Толковый словарь языка Совдепии» (співавт.: Т.Г. Нікітіна, М., 1998; 2005); «Большой словарь русского жаргона» (співавт.: Т.Г. Нікітіна, СПб., 2000); «Словарь сравнений русского языка» (СПб., 2003); «Большой русско-немецкий словарь жаргона и просторечий» (співавт.: Х. Вальтер) (М., 2007) тощо.

Проф. В.М. Мокієнка неодноразово запрошували в закордонні університети для читання лекцій: до Чехії (Карлів університет — Прага, 1976, 2004); Оломоуцький університет — 1979, 2004, 2007); Німеччини (Гамбург — 1983, Маннгейм — 1986, 1991, 1992 тощо); США (1988, 1989); Австрії (1990); Іспанії (1997, 2001); Угорщини (1997); Білорусі (2007) тощо. У вісімдесятих роках ХХ століття лекції проф. В.М. Мокієнка слухали з захопленням і студенти Ужгородського державного (нині національного) університету.

Із квітня 1995 року В. М. Мокієнко працював запрошеним професором, а з жовтня 1996 року по 2005 рік був завідувачем кафедри україністики Інституту славистики Ернст-Моріц-Арндт-Університету м. Грайфсвальда (Німеччина), нині залишається професором цієї кафедри, читаючи «блок-лекції». Протягом 1999–2000 років був директором цього інституту.

На кафедрі слов'янської філології філологічного факультету Санкт-Петербурзького державного університету, де невтомний дослідник працює з 1966 року, він читав лекції з лексикології і лексикографії чеської мови, загальної слов'янської лексикографії, чеської діалектології, тео-

рії та практики перекладу тощо. Нині він читає курс лекцій із «Порівняльної граматики слов'янських мов», «Слов'янської фразеології» [4].

Професор В.М. Мокієнко успішно керує науковою роботою аспірантів та докторантів. Під його керівництвом захищено понад 70 кандидатських та 15 докторських дисертацій, а Санкт-Петербурзька фразеологічна школа відома в усьому світі своїми здобутками.

Наукові дослідження подвижника фразеологічної науки були оцінені нагородами як на батьківщині, так і за кордоном.

Проф. В.М. Мокієнко є також почесним доктором Оломоуцького університету (Чехія, 2006), членом редколегій низки наукових журналів у Польщі, Словенії, Сербії тощо.

Уперше зустрівшись та поспілкувавшись із Валерієм Михайловичем на одній із конференцій за кордоном, була приємно вражена тим, що він відповів українською мовою, якою прекрасно володіє, адже народився в Криму, вивчає проблеми україністики. Вражає також багатогранна діяльність професора: як науковець і лектор він побував чи не в усіх куточках світу, доносячи свої глибокі знання до величезної кількості людей на всій планеті, і це зовсім не перебільшення. І якщо потрібно розв'язати важливі проблеми, проф. В. М. Мокієнко завжди допоможе і скерує у потрібному напрямку.

Його улюблений відпочинок — це лижний спорт і туризм: разом із колегами здійснив 43 зимових походи на Урал, до Карелії, Валдая. Також брав участь у діалектологічних експедиціях у Псковську, Архангельську, Вологодську та інші області.

Незабутніми є фразеобесіди після завершення засідань організованих ним конференцій: тут усі забувають про статус учасників, вільно спілкуються на різні наукові теми і не тільки, а виконання В. М. Мокієнком пісень багатьма мовами під акомпанемент гітари нікого не може залишити байдужим. Не раз звучать із його уст і прекрасні українські народні пісні, які підхоплюють усі учасники. На таких конференціях панує неповторна аура, тривають конструктивні, толерантні дискусії, тому завжди є потреба повернутися туди знову й знову, незважаючи на кордони й обставини.

Робочий графік професора розпланований не на дні і місяці, а на роки вперед. Свій ювілей Валерій Михайлович зустрічає в розквіті творчої енергії, постійному пошукові наукової істини: на столі завжди ввімкнений комп'ютер, нотатки незавершених праць. За ним услід ідуть його однодумці — ті, хто сповідує такі поняття, як високий професіоналізм, добро, відкритість, прагнення зробити щось для тих, хто потребує допомоги. А його невтоленному ентузіазму, працелюбності можна тільки по-доброму заздрити і, звичайно, брати приклад.

У цей ювілейний рік бажаємо високоповажному професорові міцного здоров'я, нових наукових звершень, любові від тих людей, які оточують його.

Із роси і води Вам, вельмишановний Валерію Михайловичу, на многая і благая літ!

1. *Лента библейской мудрости* : библейские крылатые выражения и афоризмы на русском, английском, белорусском, немецком, словацком и украинском языках / авторы-составители : Д. Балакова, Х. Вальтер, Н.Ф. Венжинович, М.С. Гутовская, Е.Е. Иванов, В.М. Мокиенко. — Могилев : МГУ им. А.А. Кулешова, 2014. — 208 с.
2. *Мокиєнко Валерій Михайлович* // Українська мова 2004: Українська мова. Енциклопедія. — Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — С. 369–370.
3. *Профессор Валерій Михайлович Мокиєнко*. Библиографический указатель научных трудов. — СПб.: Изд-во «Лема», 2015. — 142 с.
4. <https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=phraseoseminar.slovo-spb.ru>

Статтю отримано 20.05.2015

Nataliya Venzhynovych

Uzhhorod National University, Uzhhorod

APOSTLE OF PHRASEOLOGY

(in commemoration of the 75-th anniversary
of the birthday of professor Valery Mokiienko)

The article focuses on the description of the scholarly achievement of an outstanding European researcher — Doctor of Philology, Professor of the Department of Slavonic Philology of the Philological Faculty of Sankt-Petersburg State University Valery Mykhailovych Mokiienko. His stupendous contribution to the research of Russian and Bohemian Philology, Slavonic Dialectology, Comparative Linguistics, Sociolinguistics, Onomastics, Ethnolinguistics as well as the problems of Ukrainian Philology. It has been noted that the main sphere of his scholarly interest — Slavonic Phraseology in its present state and historical retrospective.

Keywords: Professor V.M. Mokiienko, Slavonic Phraseology, the origin of Slavonic Phraseology, Structural and Semantic model of a phraseme, lexicographical completion of the description.

express such deverbatives as nomina actionis, nomina acti, nomina agentis in modern linguo-didactic terminology system.

The phenomenon of regular polysemy is described and basic types of synonymous lexemes-deverbatives educed in scientific linguodidactic discourse are distinguished.

Modern linguodidactic system is characterized by usage of verbal nouns — of subject denominated process, result of this process and subject of the action. Dominant place in expression of word formation meaning “subjected process” take deverbatives with inherent suffixes -енн(я), -нн(я), borrowed suffix -аці(я); “names of process result” — deverbatives with zero suffix and inherent suffix -к(а); suffixes expressing “name of action subject” meaning, relating to irregular word formation formants.

Term deverbatives in area of linguodidactics are characterized with metonymical transformation; in particular, transition “cognitive process → result of cognitive process” can take place not only at lexical level but at the level of morphological word formation. Metonymical transformation as a result of semantic derivation in the field of derivative deverbatives “cognitive process → name of action subject, carrying out the process” is considered to be irregular.

Among nine types of doublet lexemes-deverbatives discovered in the texts of linguodidactic aspiration there are word formative one-stem synonyms “foreign language deverbative with suffix -аці(я) — hybrid deverbative (foreign language deverbative with inherent suffix -нн(я))” and “hybrid deverbative (foreign language noun with inherent suffix -нн(я)) — foreign language deverbative with zero suffix”, lexical synonyms are the other types: “foreign language deverbative with suffix -аці(я) — inherent deverbative with suffix -нн(я) or -енн(я)”, inherent deverbative with suffix -нн(я) — inherent deverbative with zero suffix”, “inherent deverbative with suffix -нн(я) — inherent deverbative with suffix -тт(я)», “synonymous inherent deverbatives with suffix -нн(я) or -енн(я)”, “synonymous inherent deverbatives with suffix -нн(я), formed from verbs of different aspects, that have no lexical an semantic peculiarities”, “hybrid synonymous deverbatives (foreign language verbal nouns with inherent suffix -нн(я))”, “hybrid deverbative (foreign language verbal noun with inherent suffix -нн(я)) — inherent deverbative with suffix -енн(я)».

Key words: term deverbative, semantic relations, suffixal morphemes, polysemy, metonymical transformation, word forming synonymous derebatives, lexical synonymous deverbatives.

Мовна мозаїка

СПРАВДІ І НАСПРАВДІ

У писемному вжитку дехто ставить кому після прислівника *насправді* (напр.: *Насправді, це двоскладне речення; Насправді, вони мужні герої*), тобто вважає його вставним словом, подібно до *справді*. Проте прислівники *насправді* і *справді* не рівнозначні. Вони збігаються лише у своєму першому значенні — “так, як у дійсності, реально, наяву”, пор.: *На вигляд йому значно менше років, ніж є насправді* (О. Копиленко); *Не знаю, чи справді воно так, чи то мені приснилось...* (О. Довженко). Відмінне в них те, що *справді* вживають ще й як вставне слово для підтвердження правдивості, вірогідності чого-небудь, напр.: *Дівчинка, справді, як та квіточка, розпускається; таке славне дитяточко* (Марко Вовчок). *Насправді* не буває вставним словом.

Отже, *справді* і *насправді* взаємозамінні в межах свого основного прислівникового значення. На відміну від *справді* прислівник *насправді* не вживають як вставне слово, тому кому після нього не можна ставити.

Катерина Городенська

The modern use of language gives the following reasons to state: the free functioning of the Ukrainian language sees the resurrection of the language forms immanent to its nature. Such forms also arise in such conservative language styles, as the scientific style and the style of official documents.

Such conjunctions as *що, що + Pron*, correspond to the traditions of the Ukrainian folk language; they are still being used in many functional styles of Ukrainian literary language. So that's why we think that it is important to give preference to the conjunctions *що, що + Pron* in order to verbalize the structured scheme of the complex with the presubstantive subordinate clause.

Key words: complex subordinate clause, conjunction, norms, *що (shcho)*, *що + Pron (shcho + Pron)*, *який (yakyi)*, *котрий (kotryi)*.

Мовна мозаїка

ПРО РОЗДІЛОВИЙ ЗНАК ПІСЛЯ **З ПОВАГОЮ**

Багато авторів листів, як засвідчує новітня вхідна та вихідна кореспонденція установ, після етикетних форм **З повагою** чи **З глибокою повагою** ставлять кому, тобто використовують європейський зразок. А чи є підстави ставити її після цих узвичаєних етикетних форм, що завершують службові та приватні листи? Немає, тому що етикетні конструкції ввічливості, до складу яких уходять форми **З повагою** чи **З глибокою повагою**, найбільше подібні до еліптичних речень, у яких пропущено присудок або присудок із залежним словом, пор.: *З повагою* [ставиться до Вас] *директор Інституту*; *З глибокою повагою* [ставиться до Вас] *Іван Німенко*. Як відомо, у таких реченнях замість пропущеного присудка ставлять тире. Саме тому після етикетних форм **З повагою** чи **З глибокою повагою** не можна ставити коми. Уживання тире залежить від способу подання складників етикетної конструкції ввічливості на аркуші. Його потрібно ставити:

1. Якщо обидва складники такої конструкції написані в одному рядку поряд:

З повагою — директор Інституту

З глибокою повагою — Микола Іваненко

2. Коли в першому рядку етикетної конструкції написано *З повагою* або *З глибокою повагою*, а в другому, ліворуч, зазначено назву посади з малої літери, а праворуч — ініціали й прізвище:

З повагою —

ректор університету

В.І. Андрієнко

З глибокою повагою —

директор Інституту

В. В. Німенко

Тире не ставимо після етикетних форм *З повагою* або *З глибокою повагою*, якщо на віддалі від них в тому самому рядку подано назву посади чи ініціали з прізвищем або ім'я та прізвище, пор.:

З повагою

директор Інституту

З повагою

директор Інституту В.І. Козаченко

З глибокою повагою

Микола Іваненко

Отже, в етикетній конструкції ввічливості, використовуваний у службових та приватних листах, після форм *З повагою* (*З глибокою повагою*) в українській мові **коми немає**. Після них потрібно ставити тире, якщо в тому самому рядку поряд або в наступному рядку вжито другий складник такої конструкції. Тире не ставлять, коли її складники подані в одному рядку на віддалі.

Катерина Городенська

ДЕДЛАЙН ЧИ, МОЖЕ, РЕЧЕНЕЦЬ?

Висококультурний народ дбає про життєздатність своєї мови, крім усього іншого, і за допомогою практики актуалізації здобутків попередніх епох, надаючи їм нового звучання, а часто й змісту. Запозичення в наш час — один з продуктивних і важливих шляхів поповнення лексичної та фразеологічної систем, а проте переважання його над іншими механізмами (спрямованими на пошук власних ресурсів) великою мірою шкодить мові, що через це неначе постає перед багатьма користувачами якоюсь «ледачою», нездатною до активної творчості. На жаль, сучасна практика ЗМІ, передусім радіо, телебачення й ресурсів Інтернету, сприяє повені англійських запозичень, хоч у багатьох царинах діяльності українська мова може запропонувати до вживання традиційні одиниці, аж ніяк не гірші ні за семантичним наповненням, ні за здатністю до сполучуваності.

Останнім часом повідомлення радіо, телебачення, газет та електронних ресурсів рясніють реченнями на кшталт *Певні реформи Україна не встигає провести до дедлайну*. Навряд чи існує потреба запозичувати англіцизм *дедлайн* до української мови, оскільки в нас здавна в аналогічних контекстах використовуваний іменник *реченець* 'крайній термін'. Щоправда, уживане слово й у дещо ширшому значенні — 'термін' (рідше). Пор.: *Реченець умовленої сплати вже минув* (І. Франко); *Всміхнувся похмуро тиран-хитрець І мовив: «Ну що ж, я не проти, Даю тобі три дні вільготи. Та знай: як не вернешся ти в реченець, То другові буде ганебний кінець — В той день на хресті він загине, Тобі ж проститься провиня»* (М. Лукаш, переклад поезії «Івікові журавлі» Ф. Шиллера); *І призначив Господь реченець...* (Біблія, переклад І. Хоменка); *Майже всі провідні діячі шістдесятництва дістали максимальний реченець* (7 р. ув'язнення в таборах суворого режиму та 5 р. заслання) й етаповані за межі Батьківщини (В. Овсієнко). Українські письменники різних поколінь (кінець ХІХ — початок ХХІ ст.) не цуралися слова *реченець*. Знаходимо його й у деяких офіційних документах, зокрема слово засвідчене в правничих текстах першої третини ХХ ст., напр.: *Міські, селищні й сільські ради обираються реченцем на один рік в порядкуві закону про вибори й за нормами представництва до рад, що їх встановлює Всеукраїнський центральний виконавчий комітет* (Конституція УСРР, 1929 р.). Натрапляємо на розглядаєний іменник і в мові сучасних українських ЗМІ, щоправда, не так часто, як можна було б сподіватися.

В. Русанівський гадав, що слово *реченець* у мові творів М. Коцюбинського — це т. зв. «галицизм». Здається, для такого твердження замало аргументів, оскільки слово активно використовувалося в діалектних системах, що не були базою для західноукраїнського варіанту літературної мови. Напр., Словник за ред. Б. Грінченка локалізує цю лексему в говірках Могилівського повіту (?). (У виданні, напевно, помилково зазначено, що слово засвідчене в Могилівській губернії, тобто на території сучасної Білорусі. Це малоімовірно. Утім бентежить, що в ілюстрації з Грінченкового словника (*Приїде реченець у осени гроші оддам. Мозил. г.*) наявний присток *од-*, не властивий подільським говіркам). Так, це південно-західні діалектні системи, близькі до наддністрянських, але все ж їх не можна розглядати як джерело «галицизмів». У цьому кодексі вокабулу *реченець* також проілюстровано цитатою з твору А. Свидницького, для якого подільська говірка була рідною. Вірогідно, що слово з'явилося у творчості письменника не під впливом галицьких редакторів, а як природний елемент його мови. Крім того, авторові цього допису доводилося чути слово із живих вуст мешканців Макарівського району Київської області наприкінці 90-х рр. ХХ ст. — на початку ХХІ ст.: *досі дієся до реченців*. Тим-то не вдається пояснити вживання розглядаєної одиниці тільки «галицькими» впливами.

Фіксують іменник *реченець* більшість словників нової української літературної мови, деякі з них з нетотожним семантичним наповненням. При цьому майже всі кодекси подають до цього слова в Р. відм. одн. закінчення *-я*. (Словник Грінченка, Російсько-український академічний словник за ред. А. Кримського та С. Єфремова (1924–1933), Російсько-український словник ділової мови М. Дорошенка, М. Станіславського, В. Страшкевича (1930), Правописний словник Г. Голоскевича (1929), Орфографічний словник української мови (1975), Український орфографічний словник (2009) та ін.). Проте, на нашу думку, виявлене живомовне відхилення в Р. відм. одн. (*до реченців, реченців*) (пор. цитату з листів О. Мешко до О. Сергієнка: *Мабуть, ти вже знаєш про амністію для всіх, що відбули 3/4 реченців покарання*) цілком умотивоване й засвідчує тенденцію до уніфікації парадигми за типом відмінювання іменника *термін* 'строк' (Р. відм. одн. *-у*), а не одиниці *термін* 'слово; чітко окреслене наукове поняття' (Р. відм. одн. *-а*). Імовірно, що закінчення *-я* в Р. відм. одн. означеного іменника закріпилося в лексикографії та й загалом у писемній практиці під впливом авторитету Грінченкового словника.

Іменник *реченець* досить активно вживаний у мові ЗМІ західної української діаспори. Словник української мови (1970–1980) подає його з ремаркою *заст.* Гадаємо, немає жодних підстав для того, щоб це слово залишалося неактуалізованим, а натомість упроваджувалося лексема *дедлайн*, позбавлена в нашій мові історичної традиції та прозорої внутрішньої форми. Коли впродовж останнього часу мовний колектив зумів повернути до активного вжитку іменники *речник, середмістя, перемитники, перемитництво* та ін., то немає жодних підстав для того, щоб *реченець* опинився серед запорошеного забуття.

Отож, уживаймо *реченець* замість *дедлайн* і не будьмо ледачими ні в мовній практиці, ні в інших галузях діяльності.

Олександр Скопенко

Відомості про авторів

АРКУШИН Григорій Львович, доктор філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

БІЛОУСЕНКО Петро Іванович, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, Запорізький національний університет

ВЕНЖИНОВИЧ Наталія Федорівна, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ВЕРБИЧ Святослав Олексійович, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу ономастики, Інститут української мови НАН України

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики, Інститут української мови НАН України

ГРИМАШЕВИЧ Галина Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Житомирський державний університет імені Івана Франка

КОЦЬ Тетяна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

НАВАЛЬНА Марина Іванівна, доктор філологічних наук, професор, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

НІМЧУК Василь Васильович, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу історії української мови, Інститут української мови НАН України

ОМЕЛЬЧУК Сергій Аркадійович, доктор педагогічних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри мовної освіти, Херсонський державний університет

ПОНОМАРЕНКО Ангеліна Юріївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

СКОПНЕНКО Олександр Іванович, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу загальнославистичної проблематики та східнослов'янських мов, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

СЮТА Галина Мирославівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

ХАРЧЕНКО Світлана Василівна, кандидат філологічних наук, доцент, заступник декана гуманітарно-педагогічного факультету з наукової роботи, Національний університет біоресурсів і природокористування України

ЯСАКОВА Наталія Юріївна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови, Національний університет «Києво-Могилянська академія»